

Ћи 7/54

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ
ГЕОГРАФСКИ ИНСТИТУТ "ЈОВАН ЦВИЈИЋ"

ПОСЕБНА ИЗДАЊА
КЊИГА 54

**ДЕМОГРАФСКЕ ОСНОВЕ
РЕГИОНАЛИЗАЦИЈЕ СРБИЈЕ**

ДРУГО ИЗДАЊЕ

БЕОГРАД
2003.

SERBIAN ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS
GEOGRAPHICAL INSTITUTE "JOVAN CVIJIĆ"

SPECIAL ISSUES
N° 54

**DEMOGRAPHIC BASIS FOR
REGIONALIZATION OF SERBIA**

SECOND EDITION

ГЕОГРАФСКИ ИНСТИТУТ
"ЈОВАН ЦВИЈИЋ"
Београд

ГЕОГРАФСКИ ИНСТИТУТ "ЈОВАН ЦВИЈИЋ"
СРБИЈА - СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ
GEOGRAPHICAL INSTITUTE "JOVAN CVIJIĆ"
SASA - SERBIAN ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS
YUGOSLAVIA, 11000 Belgrade, Čukar Barjaka 9/2
Phone: 381 11 639-276, fax/telephone: 381 11 627-597

BELGRADE
2003.

УРЕДНИК

др Милена Спасовски

УРЕЂИВАЧКИ ОДБОР

др Милован Радовановић
др Милена Спасовски
др Бранислав Дерић
др Јован Илић
др Милан Бурсаћ
др Марина Тодоровић

Примљено на седници Редакционог одбора Института од
19. новембра 1998. године

РЕЦЕНЗЕНТИ

др Милован Радовановић
др Драгица Живковић

ТЕХНИЧКИ УРЕДНИК

др Марина Тодоровић

КАРТОГРАФСКА ОБРАДА

Мирела Бутирић
Јасмина Јовановић

ЕНГЛЕСКИ ПРЕВОД

Смиљана Наумовић
Звонимир Иванов

ШТАМПА

ДОО "ВЕТАР" ПАНЧЕВО

Штампано помоћу добијеном од Савезног Министарства за развој,
науку и животну средину Владе СР Југославије, Министарства за науку
и технологију Владе Републике Србије

ПРЕДГОВОР

Студија *Демографске основе регионализације Србије* је резултат ангажовања Географског института „Јован Цвијић” САНУ и Географског факултета Универзитета у Београду, као носилаца реализације научноистраживачког пројекта *Географска регионализација Србије* - прихваћеног и финансираног од стране Министарства за науку и технологију Србије у периоду 1996-2000. године.

Полазећи од веома сложених питања дефинисања принципа регионализма и мултидисциплинарних приступа проблематици регионализације ова студија има више циљева.

Први је да укаже на досадашња достигнућа у статистици и демографији у Србији на основу којих је било могуће разматрати питања демографске регионализације. Друго, да се анализом демографског преображаја у Србији у каснијим деценијама сагледа степен релевантности издвојених демографских показатеља као индикатора за демографску регионализацију и укаже на потребу увођења нових. У том циљу анализирани су следећи елементи демографског развоја: компоненте природног обнављања и миграције становништва, дистрибуција и редистрибуција становништва, демографске густине и ниво урбанизације, ниво старења становништва, размештај, густине и структурне одлике пољопривредног становништва, становништво према економској активности и нивоу квалификованости.

Праћење основних трендова у транзицији становништва Србије у дужем временском периоду показало је евидентне процесе интегрисања и реинтегрисања регионалних целина са релативном хомогеношћу елемената у одређеним друштвено-историјским етапама. У условима савремених веома брзих друштвених промена и испољених специфичних регионалних проблема и потребе њиховог ургентног решавања евидентне су различите манифестације међу-

релација демографског и укупног регионалног развоја у Србији. То смањује могућности примене универзалнијих теоријско-методолошких приступа у поступку регионализације и намеће потребу за просторним и историјским утемељењем изучавања регионалних развојних популационих феномена.

Географски институт „Јован Цвијић” САНУ, као издавач, изражава захвалност Савезном Министарству за развој, науку и животну средину СР Југославије и Министарству за науку и технологију Републике Србије за свеукупну помоћ на реализацији овог пројекта.

Институт изражава захвалност и проф. др *Милутину Љешевићу*, руководиоцу пројекта Географска регионализација Србије, проф. др *Милени Сисасовски*, руководиоцу подпројекта и уреднику публикације Демографске основе регионализације Србије, као и проф. др *Миловану Радовановићу* и проф. др *Драгици Живковић* - рецензентима ове монографије.

Директор
Др Милан Бурсаћ

PREFACE

The present monograph "*Demographic Bases for Regionalization of Serbia*" is the result of a joint effort of the Institute of Geography "Jovan Cvijić" and the Faculty of Geography of the Belgrade University to carry out their project "*Geographic Regionalization of Serbia*" – accepted and funded by the Ministry of Science and Technology of Serbia in the period 1996-2000.

Starting with a complex pursuit of possibilities to define principles of regionalism and apply multidisciplinary approach to the problems of regionalization the study had to achieve several goals:

To point to recent achievements in statistics and demography in Serbia on the basis of which it will be possible to take into consideration various aspects of demographic regionalization;

To view, through analysis of demographic transition in recent decades, the degree of relevance of separate demographic parameters as indicators of demographic regionalization, and to stress the need to introduce the new ones.

For that reason the following elements of demographic development have been analyzed: components of natural reproduction and migration of population; distribution and redistribution of population; demographic densities and level of urbanization; level of population aging; arrangement, densities and structural characteristics of population; population by economic activities and level of skills.

Pursuit of trends in transition of the population of Serbia throughout a longer period of time brought into view evident processes of integration and reintegration of the regional units with a relative homogeneity of elements at certain socio-historical stages. Under conditions of very rapid contemporary social changes, and clear specified regional problems, and needs for their urgent solution, various manifestations of interrelations of demographic and total regional development in Serbia are evident. It makes possibilities for the application of universal theoretic-methodological

approaches to regionalization smaller, and forces a need for spatial and historical foundation of studies on regional developmental population phenomena.

The Institute of Geography "Jovan Cvijić" of the Serbian Academy of Sciences and Arts expresses its gratitude to the Federal Ministry of Science and Technology of the Federal Republic of Yugoslavia and to the Ministry of Science and Technology of the Republic of Serbia for thorough help in the accomplishment of this project.

The Institute is also indebted to Prof. Dr. Milutin Lješević, leader of the project Geographic Regionalization of Serbia, to Prof. Dr. Milena Spasovski, leader of the subproject and editor of the monograph Demographic Bases of Regionalization of Serbia, as well as to Prof. Dr. Milovan Radovanović and Prof. Dr. Dragica Živković, reviewers of the monograph.

Director
Dr. Milan Bursać

САДРЖАЈ

Предговор	5
Депопулација и популациона експанзија – резултат демографске транзиције и основа регионализације	11
Размештај и густина становништва као основа регионализације	73
Број, размештај и структура ратом угрожених лица приспелих у Србију после 1990. и њихов значај за домицилну демодинамику и регионализацију	115
Старење становништва у функцији регионализације	147
Активност и запосленост становништва у функцији регионализације	169
Ниво квалификованости становништва у функцији регионализације	189
Пољопривредно становништво у функцији регионализације	201
Демоекономске компоненте регионализације и урбанизације	249
Литература	271
Summary	281

ДЕПОПУЛАЦИЈА И ПОПУЛАЦИОНА ЕКСПАНЗИЈА – РЕЗУЛТАТ ДЕМОГРАФСКЕ ТРАНЗИЦИЈЕ И ОСНОВА РЕГИОНАЛИЗАЦИЈЕ*

Достигнут ниво транзиције природног обнављања становништва Србије, евидентан данас кроз постојање и вишедеценијско одржавање два светска модела репродуктивног понашања, тј. модела недовољне природне репродукције и депопулације на ниско наталитетним и модела проширене репродукције и популационе експанзије на високо наталитетним просторима, кореспондира са просторним ширењем релативно хомогених депопулационих територија у Централној Србији и Војводини и одржавањем, такође, хомогених простора високе плодности на Косову и Метохији. Сагледавање савремене веома јаке просторне поларизације у природном обнављању становништва, као елемента демографске структуре и полазне основе за дефинисање принципа регионализма и приступа и поступака за одређење и објашњење функционалне организације геопростора, није могуће без сагледавања историјских трендова у транзицији природног обнављања популације Србије од краја прошлог века до данас. То су у ствари историјске етапе у којима је започела и различитим темпом се одвијала трансформација модела проширене ка моделу простије репродукције у геопростору Србије, крећући се у правцу све израженије регионалне диференцијације и поларизације.

Праћењем основних трендова у транзицији природног обнављања становништва у Србији у последњих 100 година могуће је утврдити ниво и временско трајање појединих транзиционих фаза и

* Аутор др Милена Спасовски, редовни професор, Географски факултет у Београду.

њихово испољавање кроз просторну диференцираност територијалних система различите величине, типа и ранга, схваћених као историјски променљиве категорије. То омогућује и праћење процеса интегрисања и реинтегрисања регионалних целина са релативно хомогеним елементима природног обнављања становништва у одређеним друштвено-историјским етапама, што помаже у објашњењу савременог стања просторне организације природне репродукције и њене пожељне и могуће трансформације.

Полазећи од чињенице да статистика природног кретања становништва Србије пружа податке на глобалном и регионалном нивоу за Војводину од краја 18. века, за Београд од 1816, остале делове нове српске државе од 1836, а за Косово и Метохију и Рашку област од 1911. године, транзицијом природне репродукције у последњих 100 година могуће је сагледати основу демографске структуре Србије. То је полаз за испитивање садашњих и концепирање будућих праваца регионалног развоја, те и теоријско-методолошких основа регионализације.

Поред дуге традиције бележења и сакупљања података о виталним догађајима за већи део територије Србије, важно је нагласити да су они већ средином 19. века били предмет анализе. Тако је В. Јакшић за то раздобље сакупио, анализирао и публиковао податке о виталним догађајима по окрузима тадашње Србије (Гласник друштва српске словесности и Статистика Србије 1855-57. године). Истовремено, податке о венчаним, рођеним и умрлим публиковало је Статистичко одељење од 1890. на нивоу округа (одвојено по варошима и селима), а од 1891. до 1905. године и по срезовима (*Група аутора*, 1957: 1-3).

Сакупљени и сређени подаци о природном обнављању становништва Србије по принципима научне статистике пружали су могућности за научна истраживања регионалног карактера (ниво срезова и округа) од краја 19. века, тј. од периода у коме започиње контрола рађања, транзиција репродукције и њено територијално диференцирање. Коришћење упоредних података о виталним догађајима у научне сврхе омогућено је елиминисањем честих административно-територијалних промена и ратова до средине 20. века путем значајног пројекта Завода за статистику НР Србије. Њиме је група за анализу и студије и њен сарадник Р. Његић презентирала научној и стручној јавности 1957. године публикацију под насловом Природно кретање становништва Србије од 1863-1954. године. У њој су прегруписана обележја о виталним догађајима по сталним рејонима, што је уз претходне публикације Завода изузетан резултат сарадње научника и статистичара на усаглашавању

административно-територијалних промена, установљењу шеме сталних рејона за прегруписивање пописних података о становништву (1834-1953) и прибављању података по сталним рејонима о виталним догађајима (1863-1954)¹.

Основне идеје, принципи и циљеви од којих се полазило у установљењу сталних рејона за прегруписивање података делимично су усаглашени са најважнијим принципима регионализације. То повезујемо са чињеницом да је административна структурираност територије релативно кампатибилна са гравитационо-функционалним рејонима, а у извесном смислу и са природно-територијалним системима, уз нагласак на различитим међудејствима у појединим историјским етапама природних, демографских, насеобинских, културно-цивилизацијских и других елемената геопросторних система (*Радовановић М.*, 1993/94: 83-85).

У наведеном подухвату Завода за статистику НР Србије рејони су усаглашавани са важећом административно-територијалном поделом Србије из педесетих година овог века, те су обухватили подручја више срезова који су у привредном и демографском погледу представљали донекле хомогене целине, сличне ранијим српским окрузима у њиховом коначном облику. Лакше обједињавање статистичких података из прошлости омогућено је узимањем у обзир само промена на границама рејона, а не и у њиховој унутрашњости. Релативна хомогеност рејона у привредном и демографском смислу пружала је основе за различите правце научних истраживања и поред чињенице да се наведени принципи нису увек могли доследно спровести, нити је било могуће реконструисати идентичне временске серије статистичких података за све делове Србије (*Група аутора*, 1953: 47).

¹ Резултат наведеног подухвата Завода за статистику НР Србије су публикације:

- Становништво Народне Републике Србије од 1834-1953, серија Б, свеска 1, Завод за статистику и евиденцију НР Србије, Београд 1953.
- Рејони НР Србије, серија Б, број 9, Завод за статистику НР Србије, Београд 1954
- Административно-територијалне промене у НР Србији од 1834-1954. године, Прикази, број 13, Завод за статистику НР Србије, Београд 1955.
- Прилози статистичком изучавању Првог српског устанка (1804-1813 године). Прикази бр. 14, Завод за статистику НР Србије, Београд, 1955.
- Шема сталних рејона за прегруписивање пописних података о становништву НР Србије од 1834 до 1953. године, Прикази, број 6, Завод за статистику НР Србије, Београд 1956.
- Природно кретање становништва Србије од 1863-1954. године, Прикази, број 20, Завод за статистику НР Србије, Београд 1957.

У научним анализама промене у природном обнављању најчешће се прате по рејонима Централне Србије од 1880. (без рејона Рашка), за рејоне Војводине од 1901, а рејоне Косова и Метохије и рејон Рашка од 1914. године, а према подели у којој су сви рејони груписани у шест већих области². Тако ће и у овом раду регионални аспекти транзиције природне репродукције бити сагледани по наведеним рејонима Србије у периоду од 1880. до 1954. године.

После педесетих година овог века, у конципирању и пракси регионалног развоја и просторног планирања различитог нивоа и ранга истраживања свих аспеката развоја становништва својом апликацијом добијају нов замах. У истом периоду тема демографског рејонирања, покренута као континуитет рада и резултата напред наведених пројеката Завода за статистику Србије из педесетих година, постала је један од првих научних задатака новоформираног Центра за демографска истраживања ИДН у Београду.

Његови сарадници су 1963. године објавили студију под насловом Шема сталних рејона за демографска истраживања, у којој је подручје Југославије подељено на 79 рејона првог и 20 рејона другог ступња³. Прилаз реонизацији у демографске сврхе и потреба за сталним реонима повезана је са установљењем територијалних јединица по којима ће се прерачунавати и обрађивати подаци о

² Шест области чине:

- Војводина са 5 рејона (Јужни и Северни Банат, Јужна и Северна Бачака, и Срем)
- Шумадија са 5 рејона (Београд, Подунавље, Крагујевачки крај, Колубара и Почриње)
- Западна Морава са 4 рејона (Ужички крај, Санцак- у овом тексту Рашка, Ибар и Расина)
- Источна Србија са 4 рејона (Млава, Морава, Крајина и Тимок)
- Јужна Морава са 5 рејона (Нишки крај, Нишава, Топлица, Лесковачки крај и Врањски крај)
- Космет са 4 рејона (Звечан, Косово, Метохија и Шарски крај),

³ У Шеми сталних рејона издвојени су у Србији следећи рејони II ступња: Банат (рејони I ступња: Северни Банат, Јужни Банат), Срем и Бачка (рејони II ступња: Северна Бачка, Западна Бачка, Јужна Бачка, Срем), Шумадија (рејони I ступња: Београд, Мачва, Подриње, Колубара, Шумадија, Подунавље), Старовлашки крај (рејони I ступња: Ужички крај, Санцак- у овом тексту Рашка, Чачански крај, Ибар, Расина), Источна Србија (рејони I ступња: Млава, Поморавље, Крајина, Тимок), Јужна Морава (рејони I ступња: Нишки крај, Топлица, Јабланица, Нишава, Врањски крај), Косово и Метохија (рејони I ступња: Звечан, Косово, Метохија и Шарски крај).

становништву и тако елиминисати честе административно-територијалне промене, што омогућује праћење демографског развоја у дужим периодима и његово територијално диференцирање на различитим регионалним нивоима. Основни критеријуми за издвајање шеме сталних рејона почивали су на принципима: поштовања граница република, покрајина и општина по попису 1961, везе са системом статистичких кругова, територијалне повезаности, релативне хомогености у погледу појединих природних и друштвених елемената геопростора, као и оптималних популационих потенцијала за рејоне I ступња од око 250 000, а II ступња од око 1 милион становника. Сагласност установљених граница рејона са територијалним диференцирањем демографских феномена тестирана је најпре са 19, а потом са 10 демографских индикатора, на основу чијих варијација је у глобалу констатована оправданост утврђених граница рејона у Шеми сталних рејона за демографска испитивања.⁴

У дефинисању циљева, задатака и значаја издвајања сталних рејона изнето је гледиште да ће се прерачунавањем ранијих и будућих статистичких података по сталним рејонима омогућити праћење регионалних демографских промена у Југославији, чије специфично одвијање захтева анализе по мањим подручјима, које је потребно проучити у наредних тридесетак година, тј. у периоду у коме се очекивало обављање преображаја, односно транзиције становништва. Коришћени критеријуми и поступци у издвајању сталних рејона за демографска истраживања и њихова усаглашеност са основним принципима регионализма, и ако коментарисани у досадашњој научној литератури, заслужују озбиљнији научни третман и оцену, посебно у односу на данас достигнуту просторну и етнодемографску поларизацију демографске структуре Србије⁵.

⁴ Детаљније о томе: Група аутора, *Шема сталних рејона за демографска истраживања*, Институт друштвених наука, Београд, 1963; Sentić M., *Шема сталних рејона за демографска истраживања*, Stanovništvo, br. 2., IDN-CDI, Beograd, 1963; Breznik D., Radovanović M., *Демографски и економски аспекти просторне покретљивости становништва*, Savezni biro za poslove zapošljavanja, Beograd, 1968.

⁵ Детаљније о томе: Sentić M., *Шема сталних рејона за демографска истраживања*, Stanovništvo, br. 2., IDN-CDI, Beograd, 1963; Радовановић М., *Регионализам као принцип и принцип и регионализација као институал у функционалној организацији географског простора са неким аспектима примене на Републику Србију*, Зборник радова Географског института "Јован Цвијић" САНУ, књ. 44-45, Београд, 1993/4; Stojanović B., Mihajlović S., *Основни елементи за демографску регионализацију*, Stanovništvo, br. 3-4., IDN-CDI, Beograd, 1996.

За потребе овог рада истичемо да је у тестирању принципа хомогености сталних рејона за демографска истраживања укључено највише индикатора везаних за природно обнављање становништва, и то: међу првобитних 19 индикатора 10 су показатељи о виталним догађајима, а на листи од 10 индикатора 5 је везано за природно обнављање становништва у 1959. години (стопа наталитета, стопа морталитета, стопа умрле одојчади, стопа природног прираштаја и проценат стручне помоћи код лечених пре смрти). Поједини индикатори показали су различите специфичности у регионалној раздеои, уз евидентно вишу хомогеност код рејона I у односу на рејоне II ступња (Сенџић М., 1963: 175-176).

Шема сталних рејона за демографска истраживања, оцењена као добро конципиран методолошки узор за овакве аспекте рејонирања и подесан територијални оквир за регионално изучавање разних демографских проблема по територијалним јединицама мањим од република и покрајина а већим од општина, у периоду после шездесетих година није довољно искоришћена у популационим изучавањима, изузев кад су у питању миграције становништва Југославије. Тако су изостала непосредна истраживања природних компоненти развитка становништва по сталним рејонима, што је озбиљан пропуст из више разлога. Индикатори о виталним догађајима били су веома важни и кад је у питању број и ниво хомогености рејона при њиховом самом конципирању, шездесетих година. То је била солидна основа и разлог за сагледавање тада достигнутог степена регионалне диференцијације у транзицији природног обнављања и праћење даљих промена. Оваква истраживања би сигурно допринела научно квалитетнијим регионалним сагледавањима транзиције плодности и свеукупног природног обнављања становништва и изискивала потребу за адекватним акцијама од локалног до државног нивоа у правцу усмеравања пожељног развоја, посебно у вези са специфичним релацијама елемената природно-територијалних, просторно-функционалних и демографских система, који на нижим регионалним нивоима пружају јаснији увид у детерминанте демографских процеса.

Рад на демографском рејонирању и израда Шеме сталних рејона за демографска истраживања резултирали су посебном обрадом миграционих обележја из пописа становништва 1961. године, што је дало основу сарадницима Центра за демографска истраживања ИДН за реализовање веома озбиљног пројекта о миграцијама становништва Југославије, којим су изучени обим, правци и бројна структурна обележја мигрантског становништва на нивоу демографских рејона I и II ступња у Југославији. Ова истраживања

показала су миграционе билансе Србије с другим југословенским републикама, доминантне правце међурегионалних пресељавања ка Србији и обим и правце унутрашњих међурегионалних миграција различитог хијерархијског нивоа, као и поједина структурна обележја мигрантске популације. Шеме сталних рејона за демографска истраживања показала се у овом истраживању као погодан основ за сагледавање мезорегионалне диференцираности миграција становништва Србије (Груја аутора, 1971).

Израда Шеме сталних рејона за демографска истраживања, коришћењем метода корелационе анализе, кореспондира са сличним истраживања на тему демографске типологије и регионализације у другим земљама, чији је циљ било превасходно утврђивање структуре и развоја демографских система различитих регионалних нивоа. Као примере наводимо радове пољских, чешких и француских научника из тог периода: Jelonek A. (1971, 1976, 1977), Stokowski F. (1971, 1977), Chojnicki Z., Czyż T. (1973), Pavlik Z. (1976) i Kuhn K. (1976), Noin D. (1973). У њима се посебно наглашава да је демографска регионализација знатно сложенија од економске регионализације, да су варијабилност и значај појединих индикатора демографског развитка различити и зависни од регионалних нивоа, да се код нижих нивоа регионалне хијерархије јавља већа варијабилност и вишеструка међузависност елемената демографских система и најзад да применом метода корелационе анализе без употребе додатних метода и одлука аутора није могуће доћи до релативно хомогених демографских региона, као територијалних система са особеним демографским развитком у прошлости и будућности.

Полазећи од напред изнетог Шема сталних рејона за демографска истраживања може се окарактерисати као регионализација, која почива на различитим демографским индикаторима, али посредно уважава и одређене регионалне специфичности економских, културних, па и природних елемената географских система, који су били релевантни и у антропогеографским регионалним изучавањима Цвијићеве антропогеографске школе. Из тих разлога овај подухват има особит значај за нову реafirмацију регионалних демографских истраживања различитог хијерархијског нивоа, а посебно нижих од нивоа макрорегионалних целина Србије (Војводина, Централна Србија, Косово и Метохија), те је од значаја сагледавање данашњег значења и важности појединих елемената демографског развитка као индикатора хомогености издвојених региона, као и потреба за увођење нових, насталих на основи демографског преображаја популације Србије у последњих тридесет година.

Даљи правци у популационим истраживањима у Србији, а у оквиру њих и проблематика природног обнављања, кретали су се на регионалном нивоу од анализе макро регионалних целина Војводине, Централне Србије и Косова и Метохије, до праћења демографског развитка по политичко-административним територијалним целинама нижег ранга (међуопштинске регионалне заједнице, окрузи, општине). На основу анализе научне литературе по свим наведеним територијалним нивоима евидентно је да је проблематика транзиције природне репродукције последњих деценија свестраније сагледана за Србију и њене макро регионалне целине Воводину, Централну Србију и Косово и Метохију, и то захваљујући посебном третману овог феномена у научним истраживањима у проблемским и синтезним студијама развитка становништва Србије⁶. Мали је број детаљнијих истраживања природног обнављања становништва територијалних и просторно-функционалних целина нижег регионалног ранга, изузев региона Београда, источне Србије, и Шарпланинских жупа, а у мањој мери појединих крајева и општина, чему су посебан допринос дала демографска изучавања у оквиру економских и географских истраживачких пројеката⁷.

⁶ Rašević M., *Determinate fertiliteta stanovništva u Jugoslaviji*, CDI-IDN, Beograd, 1971; Breznik D., Mojić A., Rašević M., Rančić M., *Fertilitet stanovništva u Jugoslaviji*, CDI-IDN, Beograd, 1972; Rančić M., *Fertilitet autohtonog i migrantskog stanovništva u Jugoslaviji*, CDI-IDN, Beograd, 1973; Група аутора, *Развићак сћановништва Југославије у послерајном периоду*, ИДН-ЦДИ, Београд, 1974; Група аутора, *Varijable niskog fertiliteta stanovništva i paterni abortusi u SAP Vojvodini*, Klinika za ginekologiju i akušerstvo, Novi sad i CDI-IDN, Novi Sad, 1978; Група аутора, *Развићак сћановништва СР Србије и промене до 2000. године*, ИДН-ЦДИ, Београд, 1979; Група аутора, *Проблем обнављања сћановништва и популациона политика*, Економски институт, Београд, 1982; Група аутора, *Социјалистичка Република Србија*, I том, НИРО, "Књижевне новине", Београд, 1982; Група аутора, *Природни прираштај у САР Воводини и фактори који на њега утичу*, Медицински факултет, 1988; Група аутора, *Проблеми демографског развоја Србије*, IDN-CDI, Beograd, 1990; Breznik D., *Stanovništvo Jugoslavije*, CHRONOS, Titograd, 1991. Група аутора, *Етнички састав сћановништва Србије и Црне Горе и Срби у СФР Југославији*, у едицији *Етнички просјор Срба*, књ. 1, Географски факултет Универзитета у Београду, Београд, 1993; Група аутора, *Сћановништво и домаћинство СР Југославије према попису 1991*, Становништво 47, СЗС и ЦДИ-ИДН, Београд, 1995; Група аутора, *Сћановништво и домаћинство Републике Србије према попису 1991*, РЗС, Београд, 1995; Група аутора, *Развићак сћановништва Србије 1950-1991*, ИДН-ЦДИ, Београд, 1995; Група аутора, *Жене и рађање на Косову и Метохији*, ИДН-ЦДИ, Београд, 1998

⁷ Јовановић-Батут М., *Природни прираштај сћановништва Србије и његов биотички значај*, Београд, 1932; Његић Р., *Денационализација у источној Србији*, Економски анали бр. 2, Београд, 1955; Радовановић М., *Број и пораст сћановништва источне Србије 1834-1953.*, Зборник радова Географ-

Полазећи од изнетих констатација циљ нам је да раније трендове и регионалне аспекте транзиције природне репродукције у Србији повежемо са онима после шездесетих година и сагледамо у дужем историјском континуитету, у коме је извршено регионално диференцирање етапа транзиције плодности и смртности становништва до савремене њихове просторне поларизације.

Анализа на нивоу општина и функционално различитих насеља у периоду 1961-1996. године пружа могућности за савремено праћење обима и просторног ширења релативно хомогених депопулационих територија, на једној, и одржавања релативно хомогених простора високе плодности становништва у новијој демографској структури Србије, на другој страни. То показује у којој мери и на који начин у појединим транзиционим фазама елементи природног обнављања становништва интегришу и реинтегришу просторне демографске системе, као основу укупне регионализације геопростора Србије. Истовремено се сагледава ниво хомогености Шеме сталних рејона за демографска истраживања у погледу индикатора о природном обнављању становништва после шездесетих година и њена савремена валидност у односу на виталне догађаје.

Регионални аспекти природног обнављања становништва Србије од краја 19. века до Првог светског рата

Основна одлика природног обнављања становништва Србије у другој половини 19. века је доминација модела проширене репродукције, са јачањем биолошке снаге популације преко раста природног прираштаја, изузев у време српско-турских ратова (1876-1878). Компоненте природног обнављања становништва карактерисала је тада релативна стабилност стопа наталитета на високом нивоу изнад 40,0‰ и знатније годишње колебање стопа морталитета, чак и преко 30,0‰. То је деловало на веома јака

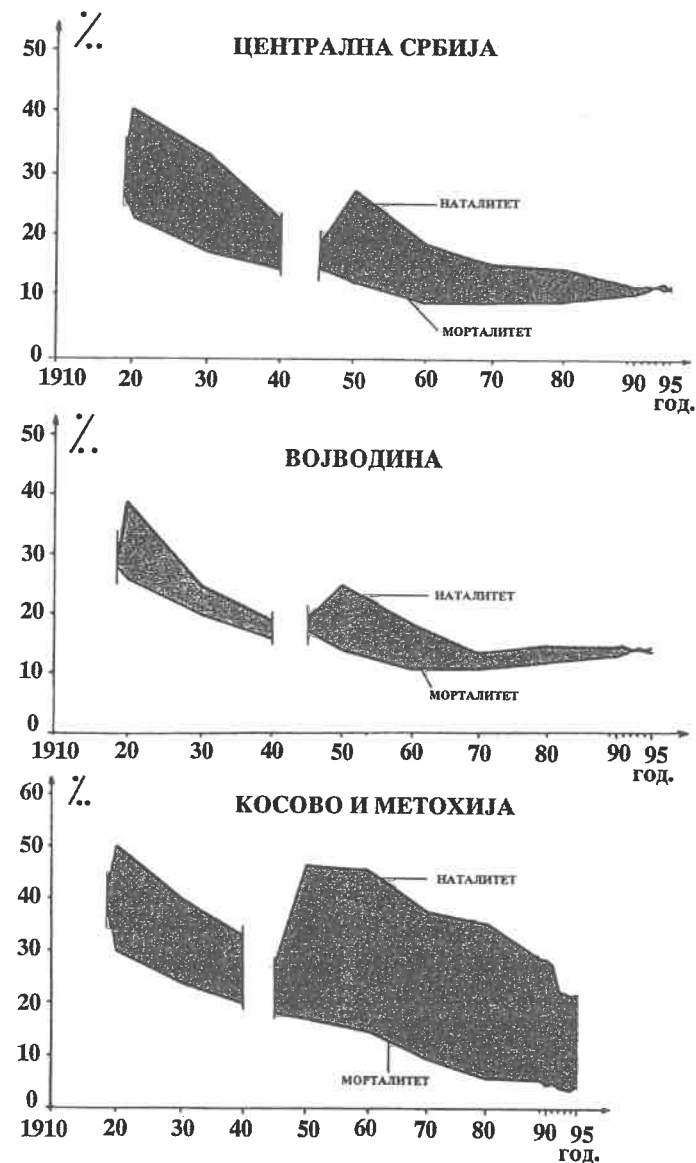
ског института ПМФ-а, св. V, Београд, 1958; Спасовски-Сикимић М., *Природне компоненте развићка сћановништва Београда*, Посебна издања Географског института "Јован Цвијић" САНУ, књ. 28, Београд, 1977; Богавац Т., *Сћановништво Београда, 1918-1991*, БИГЗ, Српска књижевна задруга, Музеј града Београда, Београд, 1991; Војковић Г., *Смртност сћановништва Београда*, Посебна издања Географског института "Јован Цвијић" САНУ, књ. 38, Београд, 1992. Спасовски М., *Природне компоненте развићка сћановништва, Ојшћина Шћирце - Сиринићка жуја, Демографски развој и особености социјалног просјора*, Посебна издања Географског института "Јован Цвијић" САНУ, књ. 37/II, Београд, 1990.

годишња колебања стопа природног прираштаја становништва све до осамдесетих година, те оне означавају прекретницу, почетак стабилизовања и утврђивања дугорочних трендова у компонентама природног обнављања становништва на глобалном, а посебно регионалном нивоу, изузев у периодима ратова у 20. веку.

У осамдесетим годинама 19. века достигнут је највиши ниво природног прираштаја у Србији, са просечним годишњим стопама од 18,4‰ у периоду 1880-1890. године. Оне су резултат високих просечних стопа наталитета од 43,9‰ и просечних стопа морталитета од 25,5‰. За овај период везују се и почеци дугорочније транзиције природне репродукције и њено израженије регионално диференцирање у геопростору Србије. То показују и износи релативних показатеља природног обнављања у периоду 1901-1910. године. У Србији је просечна годишња стопа наталитета опала тада на 38,3‰, стопа морталитета на 23,1‰, а стопа природног прираштаја на 15,2‰. Репродуктивно понашање становништва у Србији одликују, дакле, до Балканских и Првог светског рата изразито високе стопе наталитета, као и високе стопе природног прираштаја, које су на основу природног обнављања јачале укупну популациону динамику, са младом старосном структуром као основом за друштвено-економску трансформацију и модернизацију (Таб. 1).

Регионалне аспекте, ниво и ток природног обнављања становништва на простору данашње Централне Србије (без Рашке области) приказаћемо у периоду 1880-1890. и 1901-1910. године, а за Војводину у периоду 1901-1910. преко просечних годишњих вредности стопа наталитета, морталитета и природног прираштаја.

У периоду 1880-1890. године нижи ниво просечних стопа наталитета од просека тадашње Србије (43,6‰) имали су рејони: Београд, млавски, тимочки, врањски, ужички, топлички и ибарски, са распонем између 31,2‰ у београдском и 42,9‰ у млавском рејону. У осталим рејонима просечна годишња стопа наталитета кретала се између 44,4‰ у нишком и 50,5‰ у подунавском рејону. У условима веће уједначености смртности и њене корелације са висином наталитета, највеће просечне годишње стопе природног прираштаја становништва забележене су у рејонима: подунавском (24,3‰), крагујевачком крају (22,0‰) и колубарском рејону (21,6‰), а најниже у рејонима: крајинском (16,4‰) и ибарском (13,4‰). У истом периоду градско становништво Београда одликује знатно нижи ниво плодности у односу на популацију осталих рејона (наталитет 31,2‰), што је услед високе смртности, настале регистравањем свих умрлих у Београду као дела његове популације, утицало на износ просечне годишње стопе природног прираштаја од свега 0,2‰ (Таб. 1).

Ск. 1 - Природно обнављање становништва Србије 1918 - 1995.
Natural movement of the population in Serbia, 1918-1995.

Наставак крајем 19. века започете транзиције репродукције и регионално диференцирање у прихватању контроле рађања и спадању плодности илуструју и подаци из прве деценије 20. века. У периоду 1901-1910. године ниже просечне стопе наталитета од просека Централне Србије (38,3‰) забележене су у рејону Београда, у рејонима источне и југоисточне Србије: тимочком, млавском, крајинском, нишком и врањском крају, а у средишњој Србији у ибарском рејону и крагујевачком крају. Износи стопа варирали су између 24,0‰ у Београду и 38,2‰ у нишком крају. Остале рејоне одликовао је виши ниво од просека Централне Србије, који је био у распону од 38,7‰ у ужичком крају до 49,7‰ у колубарском рејону. Како је територијална расподела нивоа наталитета и нивоа морталитета показивала знатнију уједначеност, то је распоред рејона према рангу наталитета и природног прираштаја узјамно кореспондирао. Ниже просечне годишње стопе природног прираштаја од просека Централне Србије (15,2‰) имали су рејони: Београд, тимочки, крајински, млавски, нишки и врањски крај, ибарски рејон и ужички крај, уз распон од 0,8‰ у Београду и 14,5‰ у врањском крају. Остале рејоне одликовале су просечне годишње стопе природног прираштаја између 16,4‰ у колубарском и 19,2‰ у подунавском рејону (Таб. 1).

Популацију Војводине одликовале су у периоду 1901-1910. године сличне вредности просечних годишњих стопа наталитета као у Централној Србији (39,7‰ према 38,3‰), али су више просечне стопе морталитета (29,2‰ према 23,1‰) довеле до нижих вредности просечних стопа природног прираштаја у Војводини (10,5‰ према 15,2‰). У регионалном распореду забележен је нижи ниво стопа наталитета у рејонима Јужни Банат (35,7‰), Јужна Бачка (33,8‰), Северна Бачка (39,1‰) у односу на рејоне Северни Банат (44,8‰) и Срем (48,1‰). Територијална расподела нивоа наталитета и морталитета уједначена је и у Војводини, те је најнижи ниво просечних годишњих стопа природног прираштаја забележен у рејону Јужни Банат од 7,7‰, а највиши у рејону Срем од 12,8‰ (Таб. 1).

У историјском контексту процеса развоја становништва крајем 19. и почетком 20. века, сагледаним преко односа између компоненти природног кретања и њихових тенденција, Централну Србију и Војводину карактерише развојна етапа транзиције у којој су стабилизовани демографски токови на нивоу високог природног прираштаја, тј. модела проширене репродукције, коме одговара и тип демографских структура погодан за биолошко обнављање. Започета транзиција природне репродукције и продирање контроле рађања у

Таб. 1 – Просечне стопе наталитета, морталитета и природног прираштаја у Србији, 1880-1918. (‰)
– *Prosečna stopa nataliteta, mortaliteta i prirodnog priraštaja u Srbiji (%)*

Рејони	1880-1890. година			1901-1910. година			1914-1918. година		
	Наталитет	Морталитет	Природни прираштај	Наталитет	Морталитет	Природни прираштај	Наталитет	Морталитет	Природни прираштај
Централна Србија	43,9	25,5	18,4	38,3	23,1	15,2	19,3	45,6	-26,3
Војводина	-	-	-	39,7	29,2	10,5	24,0	31,0	-7,0
Косово и Метохија	-	-	-	-	-	-	31,9	43,1	-11,2
Подунавски	50,5	26,2	24,3	39,5	20,3	19,2	18,2	37,8	-19,3
Подрињски	49,1	28,5	20,6	41,7	25,0	16,7	23,0	72,6	-49,6
Колубарски	48,5	27,4	21,1	49,7	24,3	16,4	19,0	55,2	-53,3
Поморавки	47,6	27,0	20,6	39,1	21,4	17,7	16,8	39,4	-22,6
Крајински	46,5	30,4	16,4	37,1	23,4	13,7	13,8	34,7	-20,9
Расински	46,5	26,0	20,5	42,1	23,8	18,3	24,5	68,1	-40,6
Крагујевачки крај	46,0	24,0	22,0	38,1	21,1	17,0	16,1	45,1	-29,0
Лесковачки крај	45,8	26,7	19,1	44,0	25,7	18,0	20,1	40,0	-19,9
Нишавски	45,2	25,5	19,7	49,4	23,9	18,5	22,6	35,5	-12,9
Нишки крај	44,4	24,9	19,5	38,2	24,5	13,7	23,6	41,9	-18,3
Млавски	42,9	23,0	19,0	33,3	19,8	13,5	13,2	42,9	-29,7
Тимочки	41,8	24,7	17,1	29,2	18,7	10,5	12,7	35,7	-23,0
Врањски крај	41,7	23,7	18,0	37,6	23,1	14,5	23,3	43,7	-20,4
Ужички крај	40,2	23,6	16,6	38,7	25,2	13,5	21,2	63,9	-42,7
Топлички	38,0	21,6	17,3	47,3	29,0	18,3	22,7	41,5	-18,8
Ибарски	35,4	22,0	13,4	38,1	25,1	13,0	24,6	56,5	-31,9
Београд	31,2	31,0	0,2	24,0	24,8	0,8	10,8	27,6	-16,3
Рашка	-	-	-	-	-	-	23,0	58,6	-35,6
Јужни Банат	-	-	-	35,7	28,0	7,7	25,0	28,8	-3,8
Јужна Бачка	-	-	-	33,8	23,3	10,5	19,7	31,1	-11,4
Северни Банат	-	-	-	44,8	34,0	10,8	25,1	39,2	-14,1
Северна Бачка	-	-	-	39,1	28,1	11,0	23,3	24,5	-1,2
Срем	-	-	-	48,1	35,3	12,8	28,2	35,9	-7,7
Звечан	-	-	-	-	-	-	30,3	52,7	-22,4
Косово	-	-	-	-	-	-	33,5	44,4	-10,9
Метохија	-	-	-	-	-	-	27,1	41,4	-14,3
Шарски крај	-	-	-	-	-	-	31,8	35,3	-3,5

Извор: Природно кретање становништва Србије од 1863-1954, Прикази бр. 20, РСЗ, Београд, 1957.

Србију и Војводину у другој половини 19. века и почетком 20. века у глобалу кореспондира са друштвеном и привредном транзицијом, тј. модернизацијом друштва тога доба. Притом је у поређењу са европским токовима транзиција популације текла брже од друштвено-економске транзиције. То сведочи да је и овде евидентна узајамна условљеност и међузависност технолошког развоја друштва и процеса преображаја биолошке репродукције и структура становништва, уз евидентну специфичност транзиционог искуства на регионалном нивоу у Србији.

У досадашњој демографској и осталој научној литератури посвећена је значајна пажња праћењу нивоа и токова транзиције природне репродукције у Србији од друге половине 19. до почетка 20. века, као и детерминантама започетог регионалног диференцирања праваца транзиције, који су углавном повезани са нивоом брачности, економским и социјалним варијаблама, положајем жена у породици и другим факторима релевантним за тада доминантан аграрни карактер друштва. И поред тога, питања регионалне диференцијације у одвијању демографске транзиције и прихватању контроле рађања остају и даље недовољно објашњена, јер кореспондирају са читавим низом интеракција на макро, мезо и микро регионалном нивоу између елемената демографских система и природно-територијалних, социјалних, етно-културних и других елемената геопростора (*Grupa autora, 1957, Rašević M., 1971; Breznik D. i ostali, 1972*).

Тако је прихватање контроле рађања започело истовремено у рејонима са јачим друштвеним и привредним преображајем, као што је рејон Београда и рејони Војводине, али и у доминантно руралним просторима источне Србије. Градско становништво Београда је током друге половине 19. века, а посебно од осамдесетих година, захваћено контролом рађања и падом плодности, те је имало 1,5 до 2 пута нижу плодност од сеоског становништва београдског и подунавског среза, што је потврдила и анализа фертилитета кохорти жена које су рађале у том периоду. Неусклађеност почетка и тока демографске транзиције са друштвено-економским променама у рејонима источне Србије, деловала је да се међу факторима опадања плодности на овом простору више истичу они из социо-економске и психолошке сфере, затим породичне организације и њене тежње за побољшањем животног стандарда преко ниже плодности и други специфични услови. Опадање плодности становништва Војводине и њено просторно диференцирање по рејонима крајем 19. и почетком 20. века везује се како за економске варијабле (почеци развоја занатства и индустрије), промене социо-економске структуре

становништва (посебно нивоа образовања), затим за етничку композицију и порекло становништва, као и за знатније разлике у нивоу и току смртности становништва по рејонима.

Све наведено показује да се од друге половине 19. века просторно ширење демографске транзиције и прихватање контроле рађања вршило са севера од Београда и из Војводине и са истока из источне и дела југоисточне Србије према средишњем делу Србије (ибарски рејон и крагујевачки крај). У истом периоду становништво западне Србије одликовао је виши ниво плодности (посебно подрињски и колубарски рејон), што се објашњава споријим прихватањем контроле рађања у условима доминације патријархалне породичне структуре, пореклом становништва из претежно динарских предела познатих по високој плодности, као и нешто вишим нивоом смртности становништва, посебно у рејонима Подриња и Колубаре, што у повратној спреси делује и на више стопе наталитета. Виша стопа смртности у равничарским у односу на планинске делове западне Србије у вези је како са елементима природно-територијалних система (климатске, хидрографске и друге прилике), тако и са начинима и могућностима прилагођавања динарских досељеника новој географској средини. Тако је нижи морталитет становништва у ужичком крају у посматраном периоду варијабла и нешто нижег нивоа рађања у односу на равничарске рејоне западне Србије.

Може се закључити да су у почетној транзиционој фази, у којој су се успостављали дугорочнији трендови регионалног одвијања транзиције природне репродукције у Србији, изузетан значај имале просторне варијације и специфично значење појединих детерминанти природног обнављања становништва у разматраној структури просторно-територијалних система. Ово је етапа укупног демографског развоја коју је М. Мацура означио као рано демографско раздобље, чији се почетак везује за период 80-тих година 19. и прве деценије 20. века, а на основу транзиције не само природног обнављања већ и трансформације осталих демографских елемената (Мацура М. 1968).

Изнети трендови транзиције природног обнављања становништва у Србији на глобалном и регионалном нивоу заустављени су у другој деценији 20. века Балканским и Првим светским ратом. О размерама људских губитака у катаклизми у Србији у Првом светском рату сведоче износи просечних годишњих стопа смртности у периоду 1914-1918. године, и то Централној Србији од 45,6‰, Војводини 31,0‰ и на Косову и Метохији од 43,1‰. Највећи губици становништва забележени су у рејонима западне и

средишње Србије, са стопама смртности у колубарском рејону од чак 72,6‰ и расинском од 68,1‰, а ибарском од 56,5‰, поморавском од 55,2‰, у рејону Рашка од 58,6‰ и Звечан од 52,7‰. И у осталим рејонима Србије смртност је у односу на достигнут ниво почетком века готово удвостручена, са нижим вредностима стопа у рејонима Војводине у односу на рејоне Централне Србије и Косова и Метохије (Таб. 1).

Демографски губици у Србији у ратним страдањима почетком 20. века огледају се, како у веома високој смртности, тако и смањењу и готово преполовљењу рађања. Просечне годишње стопе наталитета у периоду 1914-1918. године износиле су у Централној Србији свега 19,3‰, Војводини 24,0‰ а на Косову и Метохији 31,9‰. То говори и о тадашњој диференцираности и рађања и смртности на макро, а посебно на мезо регионалном нивоу. У рејонима западне и средишње Србије, који су били познати по споријој транзицији репродукције, забележено је највеће смањење просечних годишњих стопа наталитета у Првом светском рату, и то у колубарском рејону на 19,0‰, подрињском на 18,2‰, крагујевачком 16,1‰, уз готово преполовљење рађања у односу на ниво почетком 20. века и у рејонима источне и југоисточне Србије и Војводине. Рејоне Косова и Метохије одликовале су тада више стопе наталитета, које су се кретале у распону од 27,1‰ у рејону Метохије до 33,5‰ у рејону Косова (Таб. 1).

У годинама Првог светског рата у Србији је и на глобалном и на регионалном нивоу природни прираштај био негативан, са просечном годишњом стопом од -26,3‰ у Централној Србији, - 7,0‰ у Војводини и - 11,2‰ на Косову и Метохији. Износи негативних вредности стопа природног прираштаја по рејонима показују да је становништво доживело највеће демографске губитке у рејонима западне, а затим средишње Србије, и то са износима стопа природног прираштаја у колубарском рејону од - 53,3‰, подрињском од -49,6‰, ужичком од -42,7‰, расинском од -40,6‰, крагујевачком од -29,0‰, а преко - 20,0‰ биле су стопе природног прираштаја и у осталим рејонима Централне Србије (изузев Београда од -16,3‰). У рејонима Војводине износи негативних вредности стопа природног прираштаја кретали су се између -1,2‰ у северној Бачкој до -11,4‰ у јужној Бачкој, а на Косову и Метохији од -3,5‰ у шарском крају до -22,4‰ у рејону Звечан (Таб. 1).

Евидентно је у коликој су мери ратним страдањима почетком 20. века, а посебно у Првом светском рату, прекинути раније успостављени и стабилизовани трендови у природном обнављању становништва Србије. Регионална анализа показује да су највеће

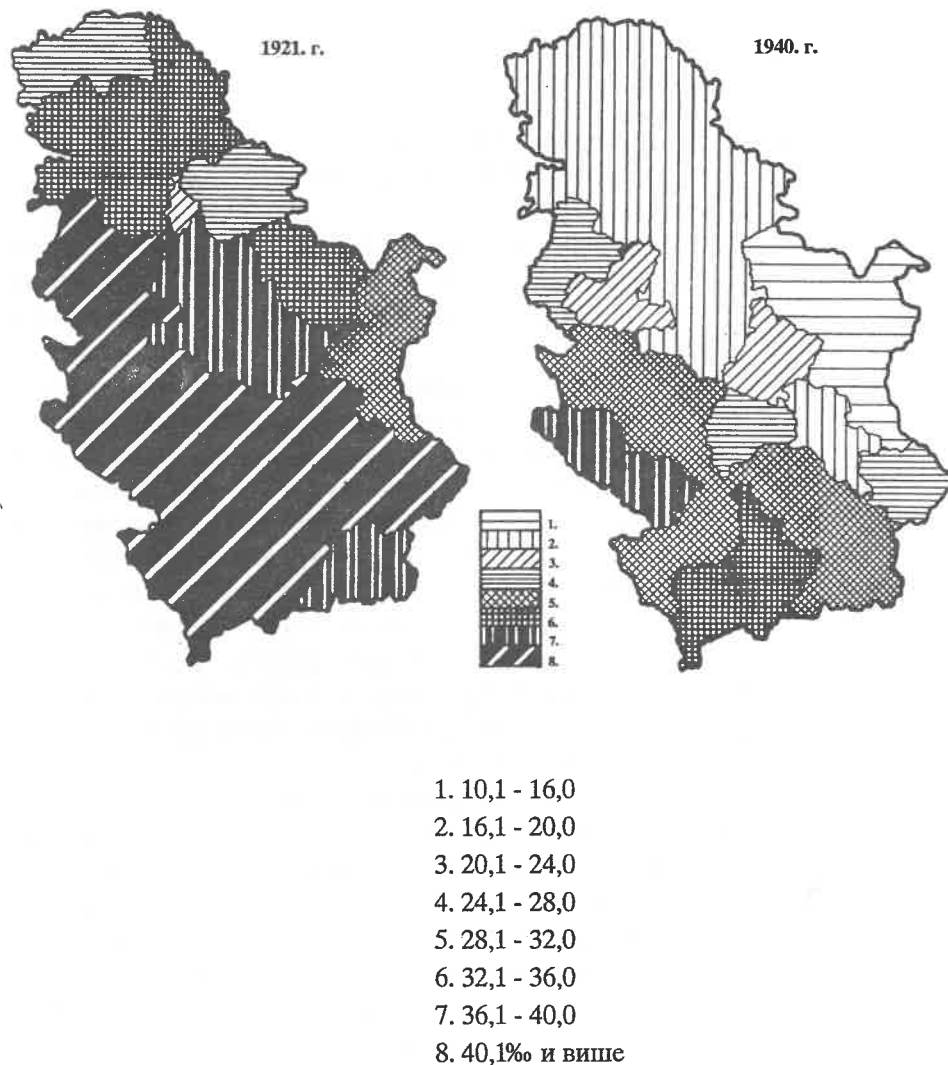
губитке и последице на даљи демографски развој имали простори са доминантним уделитема српског становништва, при чему размере свеукупних демографских губитака у западној Србији представљају популациону катаклизму са евидентним последицама у старосној структури све до новијег доба.

Регионални аспекти природног обнављања становништва Србије између два светска рата

У периоду између два светска рата могу се издвојити две етапе, које одликују извесне особености у нивоу, правцима транзиције и регионалне диференцијације природног обнављања становништва у Србији.

Прва се односи на период од завршетка Првог светског рата до тридесетих година и избијања светске економске кризе и њених последица на овом тлу. Карактеришу је најпре године у којима се обављала надокнада недовољне ратне репродукције, уз пораст стопа наталитета, стабилизовање и наставак ранијих трендова опадања смртности, пораст природног прираштаја и израженије регионално диференцирање транзиције природног обнављања на макро и мезо регионалном нивоу. На основама ранијих и новијих детерминанти демографске транзиције и разлика у нивоу рађања и умирања у Војводини, Централној Србији и на Косову и Метохији за време Првог светског рата дошло је и до различитог временског трајања посткомпензационог периода у геопростору Србије.

Становништво Војводине је имало најкраћу и најслабије изражену компензацију репродукције, јер је започет тренд смањења стопа рађања од почетка 20. века (1910. године 38,2‰) настављен у годинама после Првог светског рата, са стопом од 30,5‰ у 1921. а у свим каснијим годинама испод 30,0‰. У Централној Србији је забележен благи пораст стопа наталитета до 39,9‰ у 1921. (1910. 38,2‰), а ниво испод 30,0‰ достигнут је од 1935. године. Становништво Косова и Метохије је после Првог светског рата карактерисао изразито висок наталитет са стопом од чак 52,1‰ у 1921. години, а ниво изнад 30,0‰ задржан је све до Другог светског рата. Дакле, у овом периоду стопа наталитета становништва Косова и Метохије је 1,3 пута већа у односу на становништво Централне Србије и 1,7 пута у односу на становништво Војводине. На тим основама и уз већу уједначеност нивоа смртности остварене су изразите разлике у висини стопа природног прираштаја, које су у

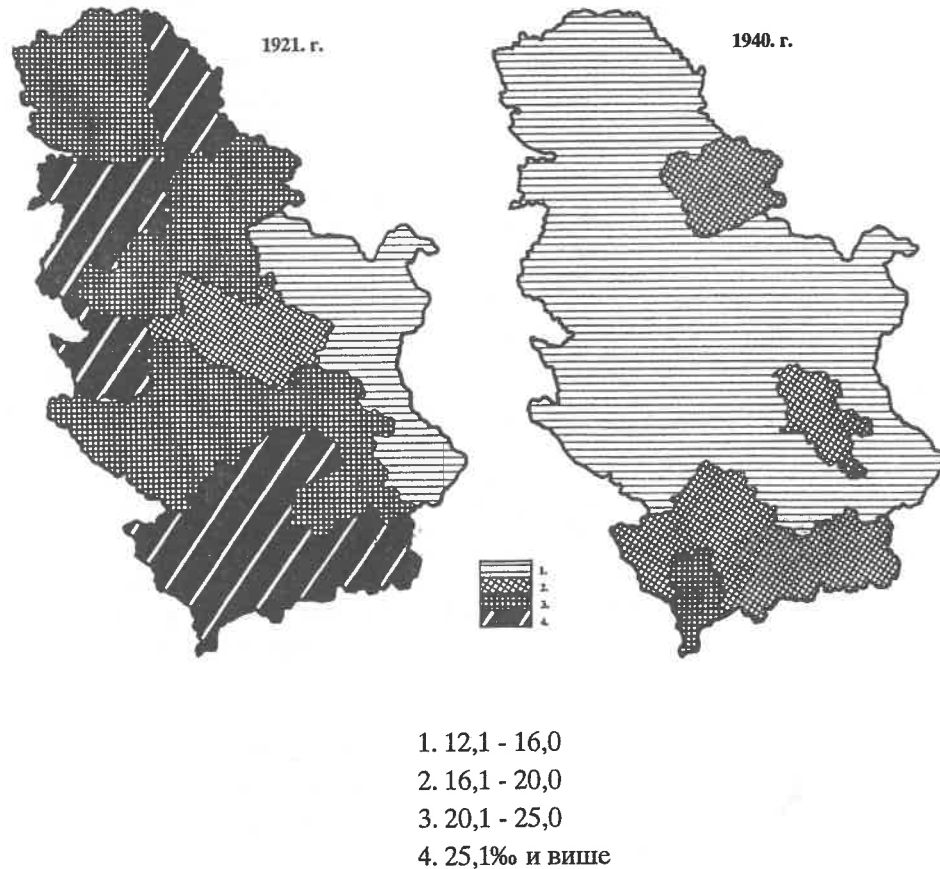
Карта. 1 - Стопе наталитета становништва Србије, 1921 - 1940.
Birth rates of population in Serbia, 1921-1940.

1921. години износиле у Војводини 5,1%, Централној Србији 18,5% и на Косову и Метохији 22,1%. У компензационом периоду износи општих стопа смртности се смањују уз већу регионалну уједначеност и у 1921. години износе у Централној Србији 21,4%, Војводини 25,4% и на Косову и Метохији 30,0% (*Група аутора*, 1957).

Упоредо са компензацијом недовољне ратне репродукције у овој етапи су на основама покренутих друштвених и економских промена у ново формираној југословенској држави створени услови и за наставак започете транзиције природног обнављања становништва с краја 19. и почетком 20. века. Истовремено, изражене просторне разлике у променама аграрне структуре друштва у Војводини, Централној Србији и Косову и Метохији евидентне су на макро а посебно на мезо регионалном нивоу. То се, уз наставак ранијих демографских трендова, одразило на даље регионално диференцирање транзиције природног обнављања становништва између двадесетих и тридесетих година.

У периоду 1921-1930. године у Војводини је достигнут веома низак ниво природног прираштаја, са просечном годишњом стопом од свега 3,9%. Она је резултат континуираног смањења рађања (просечна стопа наталитета од 26,5%), али још увек високих стопа смртности (просечна стопа морталитета од 22,6%). Спорија транзиција природног обнављања становништва у појединим рејонима утицала је на даље одражавање модела проширене репродукције у Централној Србији као целини, са просечним стопама у периоду 1921-1930. наталитета од 37,0%, морталитета од 20,5% и природног прираштаја од 16,5%. У истом периоду на Косову и Метохији су забележене највише просечне стопе наталитета од 46,4%, као и стопе морталитета од 27,3%, те и стопе природног прираштаја од 19,1%. То је скоро 5 пута виши ниво природног прираштаја у односу на становништво Војводине. Релативно мање разлике у висини природног прираштаја становништва Централне Србије и Косова и Метохије у овом периоду условљене су израженом просторном поларизацијом на нивоу појединих рејона (Таб. 2, Ск. 1).

Веома висок наталитет у периоду 1921-1930. године са просечним годишњим стопама изнад 40,0% забележен је у 14 од укупно 27 рејона Србије, при чему по нивоу предњаче рејони западне Србије и Косова и Метохије (топлички 50,7%, косовски 48,4%, звечански 47,6%, рашки 47,5%, ибарски 45,9%, подрињски 45,2%), а висок наталитет забележен је и у рејонима у јужном Поморављу (лесковачки 45,8%, врањски 40,3%). Висок ниво рађања у рејонима западне и средишње Србије у вези је са надокнадом великих демографских губитака на овим просторима у Првом светском рату,

Карта. 2 - Стопе морталитета становништва Србије, 1921 - 1940.
Mortality rates of population in Serbia, 1921-1940.

као и са споријом свеукупном друштвено-економском, те и демографском трансформацијом планинских делова западне и средишње Србије и Косова и Метохије. Овоме свакако треба додати и факторе изван економске сфере, а то су порекло и композиција становништва, етно-демографска структура, дуже одржавање старих патријархалних задруга у породичној структури, посебно код албанског и муслиманског становништва итд. Најнижи ниво просечних стопа наталитета у овој етапи има рејон Београда (23,2‰), рејони источне Србије и Војводине, у којима је транзиција природне репродукције започела крајем 19. века и почетком 20. века (крајински 21,2‰, тимочки 24,8‰, северно-бачки 23,3‰, јужнобанатски 24,7‰). Брже опадање плодности после Првог светског рата забележено је код становништва рејона Подунавље (31,7‰), Поморавље (33,0‰) у крагујевачком (30,1‰) и нишком крају (34,5‰), што се поклапа са бржим привредним развојем и урбанизацијом ових делова Србије (Таб. 2, Карта 1).

Између двадесетих и тридесетих година у Србији је настављен тренд смањења смртности брже од смањења наталитета и уз већу уједначеност по рејонима. Просечне годишње стопе смртности кретале су се у периоду 1921-1930. године између 29,0‰ у рејону Косова и 16,6‰ у тимочком рејону. Управо је смањење разлика у погледу нивоа смртности становништва на мезо нивоу довело до веће регионалне поларизације у природном прираштају становништва у Србији до тридесетих година (Таб. 2, Карта 2).

Веома висок природни прираштај у периоду 1921-1930. године са просечним стопама изнад 20,0‰ имало је становништво 8 рејона у Централној Србији и на Косову и Метохији (рашки 25,5‰, топлички 25,4‰, ибарски 24,7‰, нишавски 24,3‰, расински 22,7‰, лесковачки крај 21,8‰, звечански 21,1‰ и шарски крај 20,6‰). Просечне стопе природног прираштаја од 10,0‰ до 20,0‰ забележене су у 11 рејона, са варирањем између 19,9‰ у подрињском и 11,3‰ у млавском рејону. Умерен и низак ниво просечних стопа природног прираштаја становништва имали су рејони источне Србије (тимочки 8,2‰ и крајински 3,9‰), рејони Војводине (износи између 1,0‰ у рејону Јужни Банат и 6,4‰ у рејону Јужна Бачка) и рејон Београда (4,6‰) (Таб. 2, Карта 3).

У другој етапи, од тридесетих година до Другог светског рата, на природно обнављање становништва у Србији деловале су детерминанте из економске сфере, евидентне кроз успоравање свеукупне економске и социјалне трансформације друштва под дејством економске кризе из тридесетих година.

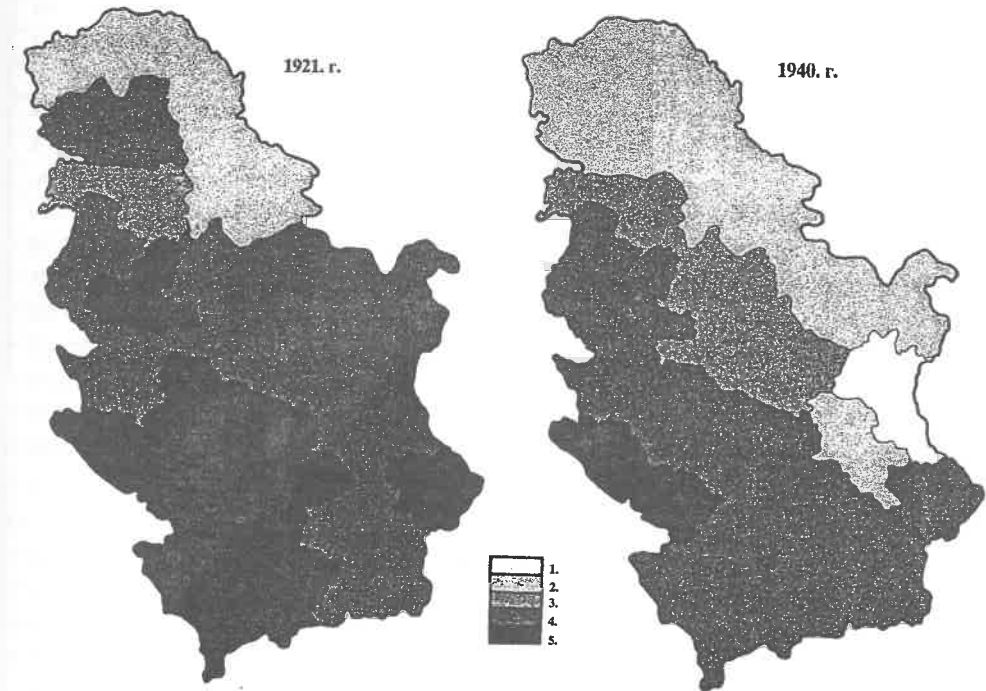
Таб. 2 – Просечне опште стопе наталитета, морталитета и природног прираштаја у Србији у периоду 1921-1940. (у‰.)

Average general birth, mortality and natural increase rates in Serbia in the period 1921-1940. (u‰.)

	1921-1930, године			1931-1940, године		
	Ната-литет	Морта-литет	Природни прираштај	Ната-литет	Морта-литет	Природни прираштај
Централна Србија	37,0	20,5	16,5	28,8	15,1	13,7
Војводина	26,5	22,6	3,9	21,8	16,3	5,5
Косово и Метохија	46,4	27,3	19,1	36,8	20,1	16,7
Рашка	47,5	21,7	25,8	40,5	17,4	23,1
Топлички	50,7	25,3	25,4	40,8	16,4	24,4
Ибарски	45,9	21,2	24,7	35,0	24,4	10,6
Нишавски	44,2	19,9	24,3	33,3	14,9	18,4
Расински	42,9	20,2	22,7	30,9	13,3	17,6
Лесковачки крај	45,8	24,0	21,8	38,5	19,6	18,9
Звечан	47,6	26,5	21,1	39,3	19,3	20,0
Шарски крај	44,6	24,0	20,6	42,7	22,3	20,4
Подрињски	45,2	25,3	19,9	34,4	17,3	17,1
Колубарски	40,6	21,2	19,4	30,4	14,0	16,4
Косово	48,4	29,0	19,4	36,6	19,5	17,1
Ужички крај	41,9	22,8	19,1	34,2	15,3	18,9
Метохија	43,5	24,8	18,7	36,1	20,0	16,1
Врањски крај	40,3	22,5	17,8	35,0	17,2	17,8
Крагујевачки крај	30,1	16,7	13,4	24,2	13,3	10,9
Поморавски	33,0	19,6	13,4	24,1	14,0	10,1
Нишки крај	34,5	21,8	12,7	25,7	15,8	9,9
Подунавски	31,7	19,1	12,6	24,6	14,9	9,7
Млавски	28,5	17,2	11,3	18,0	15,3	2,7
Тимочки	24,8	16,6	8,2	16,0	13,8	2,2
Јужна Бачка	26,5	20,1	6,4	20,6	16,2	4,4
Београд	23,2	18,6	4,6	19,0	13,8	5,2
Ср м	28,8	24,3	4,5	24,4	17,3	7,1
Северни Банат	29,5	25,4	4,1	22,9	17,5	5,4
Крајински	21,2	17,3	3,9	16,0	15,3	0,7
Северна Бачка	23,3	21,1	2,2	20,9	16,7	4,2
Јужни Банат	24,7	23,7	1,0	21,4	19,2	2,2

Извор: Природно кретање становништва Србије од 1863-1954. године, Прикази, бр. 20, Завод за статистику НР Србије, Београд, 1957.

Демографске варијабле се очитују у наставку раније започетих транзиционих трендова, али и уласку у репродуктивни период мање бројних генерација рођених у време Првог светског рата. Ови и други фактори природног обнављања становништва и даље су под утицајем низа специфичних услова који су на регионалним нивоима нижег ранга вршили поларизацију демографског развоја у Србији између два светска рата.

1. 0,0 - 4,9
2. 5,0 - 9,9
3. 10,0 - 19,9
4. 20,0% и више

Карта. 3 - Стопе природног прираштаја становништва Србије, 1921 - 1940.
Natural increase rates in Serbia, 1921-1940.

Релативни показатељи природног обнављања становништва за Србију и њене макро регионалне целине Војводину, Централну Србију и Косово и Метохију показују промене у нивоу и односима у периоду 1931-1939. године. Стопа наталитета износила је 1931. године у Србији 33,0‰, Централној Србији 35,1‰, Војводини 26,8‰, а на Косову и Метохији 37,5‰. Њене вредности у 1939. години биле су у Србији 22,6‰, Централној Србији 22,6‰, Војводини 19,1‰ и Косову и Метохији 31,5‰. Становништво Централне Србије карактерисало је после тридесетих година брже опадање плодности у поређењу са становништвом Војводине, које је раније достигло нижи ниво рађања као и са становништвом Косова и Метохије, које је одржавало и даље висок ниво плодности. Трансформација смртности је у истом периоду била бржа и уједначенија. Опште стопе морталитета снижене су у периоду 1931-1939. године у Србији са 19,5‰ на 14,0‰, Централној Србији са 18,5‰ на 12,6‰, Војводини са 20,1‰ на 16,2‰ и на Косову и Метохији са 24,6‰ на 17,6‰. Пад опште смртности је у овом периоду везан за смањење смртности одојчади, али је њен ниво и даље остао висок, са стопама, у периоду 1934-1937. године, од 194,8‰ у Војводини, 161,7‰ на Косову и Метохији, 110,4‰ у Централној Србији и 135,8‰ у Србији као целини. Вредности стопа природног прираштаја показују од 1931-1939. године у Србији пад са 13,5‰ на 8,8‰, у Централној Србији са 16,6‰ на 10,6‰, у Војводини са 6,7‰ на свега 3,0‰, а пораст на Косову и Метохији са 12,9‰ у 1931. години на 17,3‰ у 1937. години и 13,9‰ у 1939. години (Таб. 3).

Достигнути износи релативних показатеља обнављања становништва макрорегионалних целина пред Други светски рат упућују на закључак да су се промене у природном обнављању популације у Србији у међуратном периоду у глобалу одвијале релативно синхронизовано и да су текле у правцу регионалних уједначавања са различитих полазних нивоа и код рађања и код смртности. Разлике у моделу природног обнављања популације Централне Србије и Војводине и Косова и Метохије су и даље веома изражене.

У периоду 1931-1940. године је на Косову и Метохији у односу на Централну Србију стопа наталитета већа 1,2 пута (36,8‰ : 28,8‰), стопа морталитета 1,3 пута (20,1‰ : 15,1‰) и стопа природног прираштаја становништва 1,2 пута (16,7‰ : 13,7‰). Вредности и ниво просечних стопа показује даље одржавање модела проширене природне репродукције становништва на оба подручја, са општим стопама фертилитета у 1931. години од 139,5‰ у Централној Србији и 161,5‰ на Косову и Метохији.

Таб. 3 - Стопе наталитета, морталитета, природног прираштаја и смртности одојчади у Србији 1931-1939.

Birth, mortality, natural increase and infant mortality rates in Serbia, 1931-1939

	Република Србија	Централна Србија	Војводина	Косово и Метохија
Стопа наталитета у ‰				
1931.	33,0	35,1	26,8	37,5
1934.	30,0	31,9	21,9	37,5
1935.	28,5	30,0	22,2	35,6
1936.	26,0	26,4	21,2	35,8
1937.	25,2	25,6	20,4	35,0
1938.	23,8	23,9	19,3	35,2
1939.	22,6	22,6	19,2	31,5
Стопа морталитета у ‰				
1931.	19,5	18,5	20,1	24,6
1934.	16,8	15,7	18,1	20,6
1935.	16,0	14,7	17,7	19,3
1936.	14,9	13,6	16,5	18,5
1937.	15,0	13,8	16,7	17,7
1938.	14,7	13,4	16,2	19,2
1939.	14,0	13,6	16,2	17,6
Стопа природног прираштаја ‰				
1931.	13,5	16,6	6,7	12,9
1934.	13,5	16,2	5,8	17,0
1935.	12,5	15,3	4,5	16,3
1936.	11,1	12,8	4,7	17,3
1937.	10,7	11,8	3,7	17,3
1938.	9,1	10,5	3,1	16,0
1939.	8,8	10,6	3,0	13,9
Стопа смртности одојчади у ‰				
1931.	147,7	121,6	208,1	198,5
1934-1937.	135,8	110,4	194,8	161,7

Извор: Симеуновић В., *Становништво Југославије и социјалистичких република 1921-1961. Укујно становништво, њена и старосна структура*, Студије, анализе и прикази, бр. 22, СЗС, Београд, 1964.

Израженије разлике у нивоу и типу репродукције на Косову и Метохији и Војводини показује за 1,6 пута већа стопа наталитета (36,2‰ : 21,8‰), 1,2 пута већа стопа морталитета (20,1‰ : 16,3‰) и три пута већа стопа природног прираштаја становништва (16,7‰ :

5,5‰). То значи да је војвођанско становништво као целину одликовао одмакао процес транзиције, са средњим нивоом наталитета, односно општом стопом фертилитета у 1931. години од 101,3‰, као и ниским нивоом природног прираштаја. (Брезник Д. 1972, Таб. 2, Ск. 1).

Просторна поларизација из периода 1921-1930. године задржана је и у периоду 1931-1940. године, уз евидентније просторно ширење контроле рађања и опадања плодности становништва у Централној Србији и Војводини, те јачање поларизације на нивоу рејона и диференцирање области са релативно хомогеним моделима природног обнављања становништва у Србији.

Веома висок наталитет у периоду 1931-1940. године, са просечним годишњим стопама изнад 40,0‰, забележен је у три рејона (Рашка, Топлица и Шарски крај), а са стопама од 30,0-40,0‰ у 8 рејона Централне Србије (ибарски, нишавски, расински, лесковачки, врањски, подрињски, колубарски, ужички) и 3 рејона Косова и Метохије (звечански, косовски и метохијски). Од укупно 27 рејона Србије у 13 рејона је у овој етапи достигнут средњи ниво наталитета са стопама од 16,0-25,0‰. То су рејон Београда (19,0‰), рејони источне Србије (крајински и тимочки 16,0‰, млавски 18,0‰), Војводине (износ између 20,6‰ у Јужној Бачкој и 24,4‰ у Срему) и средишње Србије (подунавски 24,6‰, поморавски 24,1‰, крагујевачки 24,2‰ и нишки крај 25,7‰). У условима релативне уједначености просечних стопа морталитета по рејонима (између 13,3‰ у расинском и крагујевачком до 24,4‰ у ибарском) висок природни прираштај са стопама изнад 20,0‰ забележен је у 3 рејона (топлички 24,4‰, рашки 23,1‰, шарски крај 20,4‰). Просечне стопе природног прираштаја од 10,0-20,0‰ имало је становништво 13 рејона, са варирањем између 10,1‰ у поморавском до 20,0‰ у звечанском рејону. Ниво стопа природног прираштаја испод 10,0‰ имало је становништво 11 рејона, са кретањем између 0,7‰ у крајинском рејону до 9,9‰ у нишком крају. Низак ниво природног прираштаја са стопама испод 5,0‰ забележен је чак у 5 рејона (Млава, Крајина, Тимок, Јужна Бачка, Јужни Банат). О већ тада одмаклом процесу депопулације међу становништвом источне Србије сведоче подаци да је у тимочком рејону нулти и негативан природни прираштај забележен у свим годинама од 1936-1940. године (Таб. 2, Карта 1, 2. и 3).

Наведена анализа показује да се у међуратном периоду простор Србије знатно поларизовао у погледу нивоа и тока демографске транзиције, уз јасније издвајање простора са нижом плодношћу становништва: Војводина, источна Србија, Подунавље и

Поморавље и рејони са градовима регионалним центрима: Београд, Крагујевац, Ниш. Остале делове Централне Србије одликовао је висок ниво наталитета и природног прираштаја, при чему је ток демографске транзиције наталитета и морталитета релативно уједначен у деловима западне, југозападне и јужне Србије и на Косову и Метохији, те су у међуратном периоду поједини рејони Централне Србије имали највиши природни прираштај у Србији (топлички и рашки рејон). То говори да је до Другог светског рата етно-демографска структура имала слабијег утицаја на поларизацију простора Србије у транзицији природног обнављања, иако су истраживања на микро нивоу показала да је српска популација на Косову и Метохији и у руралним просторима почела тада да прихвата контролу рађања и смањује плодност, што није био случај са албанском популацијом.

Регионално одвијање транзиције природног обнављања у Србији од 1880. године, тј. од почетка стабилизовања и утврђивања дугорочнијих демографских трендова, могуће је сагледати и кроз временско трајање фаза изразито високог и високог наталитета и морталитета, као и друштвено-историјских етапа у којима је становништво појединих рејона прешло у транзициону фазу средњег нивоа наталитета (испод 25,0‰) и средњег нивоа морталитета (испод 20,0‰). То је диференцирало геопростор Србије у релативно хомогене просторно-територијалне целине у погледу типа природног прираштаја становништва већ до Другог светског рата.

Према дужини трајања транзиционе фазе високог наталитета и друштвено-историјских етапа у којој је плодност попримила средњи ниво рађања рејони Србије класификовани су у шест група.

У првој групи је само рејон Београда, чије је становништво најраније захватила контрола рађања и опадање плодности, те је средњи ниво наталитета достигнут већ почетком 20. века (1902. године стопа наталитета 23,5‰).

Другу групу чине рејони чије је становништво имало преполовљење стопе рађања за мање од 50 година и средњи ниво плодности достигло у првој етапи у међуратном периоду (до тридесетих година). Ту спадају рејони: крајински (стопа наталитета у 1929. 24,0‰), млавски (1929. 24,1‰), тимочки (1926. 20,2‰), севернобачки (1927. 24,5‰), јужнобанатски (1924. 24,9‰) и јужнобачки (1927. 24,5‰).

Трећу групу чине рејони чије је становништво карактерисало преполовљење стопе наталитета за 50-60 година, тј. средњи ниво плодности достигнут је у другој међуратној етапи, од тридесетих година до Другог светског рата. Ту спадају рејони: подунавски (стопа

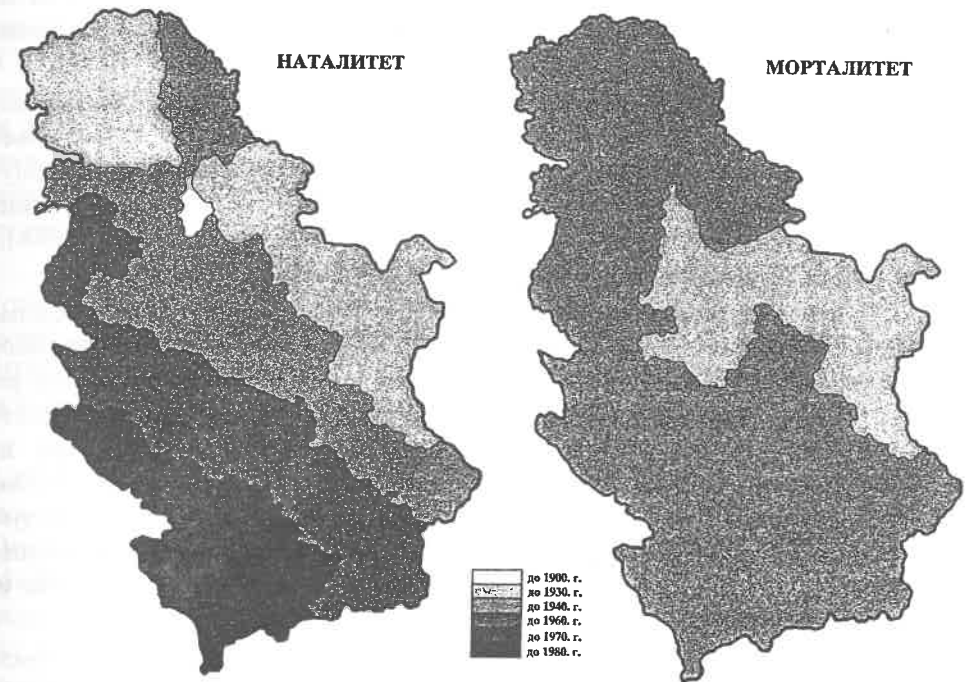
наталитета у 1936. години 23,1‰), колубарски (1939. 23,9‰), поморавски (1940. 20,6‰), крагујевачки крај (1936. 22,6‰), нишавски (1939. 24,9‰), нишки крај (1936. 24,6‰), сремски (1936. 24,6‰) и севернобанатски (1934. 24,5‰).

У четвртој групи су рејони чије је становништво све до Другог светског рата имало висок ниво рађања, те су ратна збивања прекинула започете трендове транзиције, који су настављени тек после компензационог периода. У овим рејонима преполовљење стопе рађања становништва обављено је за 60-80 година, тј. средњи ниво наталитета ово становништво карактерише од шездесетих година. Овој групи припадају рејони: подрињски (стопа наталитета у 1940. години 26,3‰), расински (1940. 25,3‰), лесковачки (1954. 28,6‰), врањски (1940. 29,0‰), ужички (1940. 29,1‰), топлички (1940. 30,8‰) и ибарски (1940. 29,9‰).

Петој групи припада рејон Рашка, чије је становништво из фазе високог у фазу средњег наталитета прешло после седамдесетих година овог века, те је за преполовљење стопе рађања било потребно 80-90 година, а код становништва општине Тутин и више од 90 година (стопа наталитета у 1940. 38,9‰).

У шестој групи су сви рејони Косова и Метохије, чије становништво фаза средњег нивоа наталитета одликује тек после осамдесетих година овог века. То значи да је за преполовљење рађања и прелазак из фазе изразито високог и високог наталитета у фазу средњег наталитета на овом простору било потребно око 100 година. Трендови који су у међуратном периоду на Косову и Метохији ишли у правцу опадања рађања и уједначавања са рејонима западне, средишње и јужне Србије последица су пре свега опадања плодности српског и црногорског становништва, које је тада одликовао и повољнији однос у укупној етничкој структури овог простора. Тако је у 1940. години стопа наталитета износила у рејону звечанском 30,6‰, косовском 32,8‰, метохијском 32,0‰ и шарском 34,7‰.

Анализирани рејони, према временском трајању високе транзиционе фазе наталитета и етапама у којима је наступила фаза умереног нивоа наталитета становништва, чине релативно хомогене и компактне територијалне целине. Њихов просторни размештај указује да је транзиција природног обнављања становништва текла са североистока према средишњим, а затим западним, југозападним и јужним деловима Централне Србије и најзад ка Косову и Метохији.

Карта. 4 - Трајање високе транзиционе фазе наталитета и морталитета становништва Србије
Duration of the high stage of birth and mortality transition in Serbia

То је у високој корелацији са карактеристикама и променама природно-територијалних, друштвено-економских, социјалних, етно-демографских и осталих елемената просторних система нижег регионалног ранга (Карта 4).

Транзиција смртности становништва у Србији одвијала се брже и регионално уједначеније у односу на транзицију наталитета. Отуда се у односу на дужину трајања фазе изразито високог морталитета и историјских етапа у којима је смртност достигла средњи ниво рејони Србије класификују само у две групе.

У првој групи су рејони чије је становништво карактерисало преполовљење стопе морталитета за око 40 година и достизање средњег нивоа смртности до тридесетих година 20. века. Ту спадају рејони: Београд (стопа морталитета у 1921. години 20,5‰), крајински (1921. 14,1‰), подунавски (1922. 19,4‰), тимички (1921. 13,8‰), млавски (1921. 15,0‰) и крагујевачки (1921. 19,5‰).

У другу групу спадају сви остали рејони Србије, а њиховом становништву је за преполовљење стопе морталитета било потребно око 50 година. Средњи ниво смртности ово становништво достигло је између тридесетих година и Другог светског рата. Стопе морталитета по рејонима у 1940. години у Централној Србији и Војводини кретале су се у интервалу од 12,5‰ у нишавском до 18,0‰ у јужнобанатском рејону. Све рејоне Косова и Метохије одликује брже опадање смртности после тридесетих година, те се ниво стопе морталитета у 1940. години кретао од 18,4‰ у звечанском до 21,2‰ у шарском рејону.

Просторним распоредом рејона, диференцираним према потребном времену за транзицију изразито високе и високе смртности до нивоа средње смртности и друштвено-историјске етапе у којима је она извршена, формиране су две релативно хомогене територијалне целине у Србији. Прва је мања и чине је: рејон Београда и Крагујевца и рејони источне Србије (млавски, крајински и тимочки), у којима је смртност, као и наталитет брже опадао, достижући средњи ниво тридесетих година 20. века. Друга представља остали простор Србије, чије је становништво доживело трансформацију високог у средњи ниво морталитета у релативно кратком периоду између два светска рата, односно од тридесетих година до Другог светског рата. То говори о релативној уједначености одвијања транзиције смртности у простору Србије у међуратном периоду, што је резултат организованих државних програма здравствене заштите становништва и смањења смртности, посебно одојчади и мале деце. Највећи ефекти опадања смртности

забележени су на Косову и Метохији од тридесетих година овог века.

Наведени правци транзиције наталитета и морталитета утицали су да се у међуратном периоду формирају у Србији релативно хомогене територијалне целине и према типу природног прираштаја. Промене у периоду 1921-1940. године водиле су у правцу континуираног територијалног ширења простора са ниским природним прираштајем од Војводине преко Београда ка источној Србији и смањењу простора са врло високим природним прираштајем становништва у планинским деловима Централне Србије и на Косову и Метохији. На основу тих трендова могуће је за међуратни период издвојити у геопростору Србије пет релативно хомогених и територијално компактних просторних целина по типу природног прираштаја.

Први је тип врло високог природног прираштаја становништва (стопе преко 20,0‰), који је 1940. године карактерисао само рашки рејон (стопа 22,5‰). Просторно је веома сужен у односу на стање 1921. године, када је овом типу припадало 6 рејона Централне Србије и 4 рејона Косова и Метохије.

Други тип чини висок природни прираштај становништва (стопе 10,0‰-19,9‰), који се у периоду 1921-1940. године просторно помера из источне Србије, Подунавља, Шумадије, Великог и Јужног Поморавља према западној и југозападној Србији и Косову и Метохији. Овом типу природног прираштаја припадало је 13 од укупно 27 рејона Србије у 1940. години. То су рејони: подрињски (11,2‰), колубарски (11,1‰), ужички (13,1‰), ибарски (14,4‰), расински (10,7‰), топлички (18,7‰), нишавски (12,7‰), лесковачки (16,7‰), врањски (12,6‰), звечански (14,2‰), косовски (14,1‰), метохијски (13,5‰) и шарски (13,3‰).

Трећи тип, умерен ниво природног прираштаја становништва (стопе 5,0‰-9,9‰) одликује просторно ширење у периоду 1921-1940. године од рејона Срема (5,1‰) према подунавском (5,4‰), крагујевачком (6,7‰) и поморавском рејону (6,8‰).

Четврти тип, низак ниво природног прираштаја становништва (стопе 0,0‰-4,9‰), карактерисао је 1921. године рејон Београда и 3 војвођанска рејона (јужнобанатски, севернобанатски и севернобачки), а до 1940. године проширен је на 8 рејона. То су: Београд (3,6‰), крајински (0,9‰), млавски (0,0‰), нишки (1,8‰), јужнобанатски (0,1‰), јужнобачки (3,7‰), севернобанатски (3,1‰) и севернобачки (2,7‰).

Пети тип представља биолошку депопулацију (негативан природни прираштај), која је 1940. године забележена у тимочком рејону (стопа -2,0‰, Карта 3).

Дакле, од средине тридесетих година формирана је у источној Србији микрорегионална целина од које се биолошка депопулација у другој половини 20. века развијала и ширила у простору Централне Србије и Војводине. Њен коначан резултат данас је поларизација Србије на високо хомоген депопулациони простор Централне Србије и Војводине на једној, и такође високо хомоген простор популационе експанзије на Косову и Метохији на другој страни.

И поред свидентних регионалних специфичности у природном обнављању становништва, важно је истаћи да се демографска транзиција у Србији у међуратном периоду одвијала слично преображају европске популације, те је пред Други светски рат у држави достигнут средњи ниво природног прираштаја становништва (1939. стопа 8,8‰). Релативно синхронизовани правци опадања наталитета и морталитета на глобалном и регионалном нивоу деловали су да у међуратном периоду не дође до демографске експлозије и већих промена у значају природног обнављања становништва Централне Србије, Војводине и Косова и Метохије за формирање укупних популационих потенцијала државе.

Број живорођених у Србији опао је од 1931. до 1939. године са 189 724 на 147 630 лица, уз измене удела макрорегионалних целина: Централне Србије од 66,1% до 64,2%, Војводине од 22,9% до 21,8% и Косова и Метохије од 11,0% до 14,0% укупних рађања. Међу умрлим лицима у Србији у 1931. од 112 210 лица и 1939. години од 91 594 лица учешће Централне Србије је 58,7% и 57,8%, Војводине 29,2% и 29,6%, а Косова и Метохије 12,1% и 12,6%. У структури умрле одојчади у периоду 1931-37. године од 90 044 лица учествовала је Централна Србија са 52,5%, Војводина са 31,4%, а Косово и Метохија са 16,1%. У укупном природном прираштају становништва Србије 1931. од 77 514 лица и 1939. године од 56 036 лица доминантан је удео Централне Србије са 76,7% и 74,6%, док је удео Војводине 14,0% и 9,0% а Косова и Метохије 9,3% и 16,4%. И поред наведених трендова опадања апсолутних и релативних вредности природног прираштаја становништва, он је у међуратном периоду и даље доминантна компонента укупне популационе динамике у Србији. (Таб. 4)

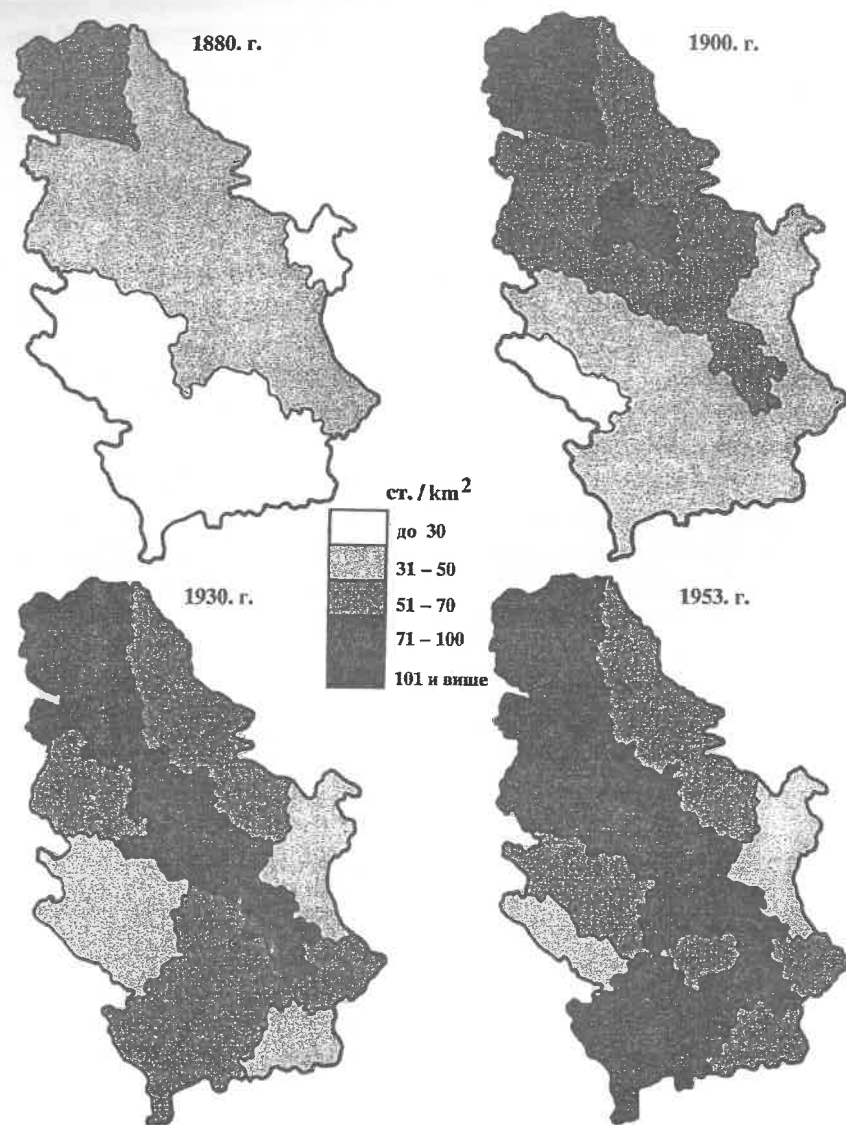
Таб. 4 - Апсолутне и релативне вредности компоненти природног обнављања становништва Србије, 1931-1939.

Absolute and relative values of the components of natural restoration of the population of Serbia, 1931-1939.

година	Србија		Централна Србија		Војводина		Косово и Метохија	
	број	%	број	%	број	%	број	%
живорођени								
1931	189724	100.0	125340	66.1	43559	22.9	20825	11.0
1934	182545	100.0	120979	66.3	39320	21.5	22246	12.2
1937	159201	100.0	103252	64.9	33915	21.3	22034	13.8
1939	147630	100.0	94693	64.2	32212	21.8	20725	14.0
умрли								
1931	112210	100.0	65855	58.7	32728	29.2	13627	12.1
1934	101420	100.0	59412	58.6	29838	29.4	12170	12.0
1937	94636	100.0	55725	58.9	27758	29.3	11153	11.8
1939	91549	100.0	52890	57.8	27163	29.6	11541	12.6
умрла одојчад								
1931	28395	100.0	15238	53.7	9065	31.9	4092	14.4
1931-1937	90044	100.0	47293	52.5	28253	31.4	14498	16.1
природни прираштај								
1931	77514	100.0	59485	76.6	10831	14.0	7198	9.3
1934	81125	100.0	61567	75.9	9482	11.7	10076	12.4
1937	64565	100.0	47527	73.6	6157	9.5	10881	16.9
1939	56036	100.0	41803	74.6	5049	9.0	9184	16.4

Извор: Симеуновић В., *Становништво Југославије и социјалистичких република 1921-1961. Укупно становништво, полна и старосна структура*, Студије, анализе и прикази, бр. 22, СЗС, Београд, 1964.

Изнети правци транзиције природног обнављања становништва су, уз јачање свих облика миграција, доминантно определили укупну популациону динамику, структуру и значење макро и мезо регионалних целина у формирању просторне структуре популационих потенцијала Србије.

Карта 5 - Густина насељености у Србији, 1880 - 1953.
Population density in Serbia, 1880-1953.

На основу података међуратних пописа и статистичких процена, становништво Србије повећано је у периоду 1921-40. године са 4 854 000 на 6 636 000 (индекс 137 поена), Централне Србије са 2 870 000 на 4 282 000 (индекс 149), Војводине са 1 540 000 на 1 683 000 (индекс 109) и Косова и Метохије са 440 000 на 671 000 лица (индекс 153). У структури укупног раста становништва Србије у посматраном периоду повећан је удео Централне Србије са 59,1% на 64,6% и Косова и Метохије са 9,1% на 10,1%, а смањен удео Војводине са 31,8% на 25,3%. Промене у размештају становништва прати од 1921. до 1931. године пораст опште густине насељености у Централној Србији са 50,8 стан/km² на 63,5 стан/km², у Војводини са 71,5 стан/km² на 75,5 стан/km², на Косову и Метохији са 40,3 стан/km² на 50,7 стан/km², односно у Србији са 54,5 стан/km² на 64,8 стан/km² (Симеуновић В., 1964, 33).

У етапи одвијања транзиције природног обнављања становништва од 80-тих година 19. века до Првог светског рата у Србији је обављено територијално померање концентрације становништва од рејона Бачке до Београда, осталих рејона Војводине, Шумадије, Великог и Јужног Поморавља. Између два светска рата Косово и Метохија улазе у састав простора Србије са израженијом густином и концентрацијом становништва, док нижа концентрација карактерише просторе са одмаклијом транзицијом природног обнављања и започетом емиграцијом становништва (источна, јужна и западна Србија - карта 5).

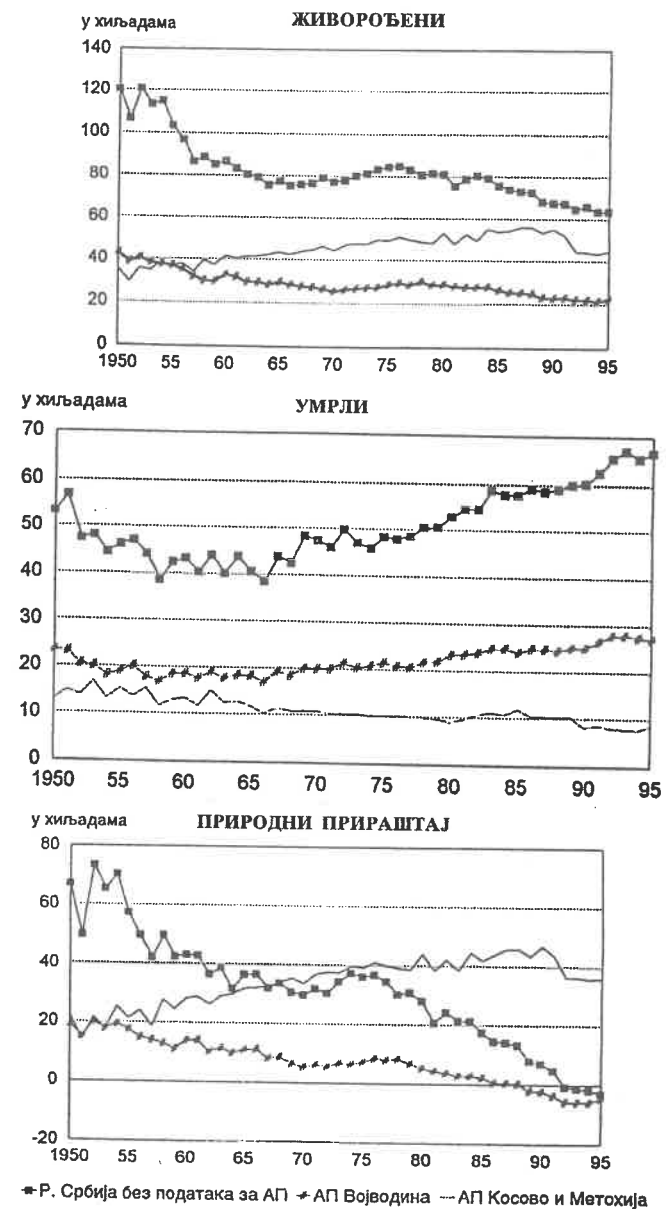
Депопулација и популациона експанзија у Србији после Другог светског рата

Према нивоу, правцима транзиције и регионалном диференцирању природног обнављања становништва Србије у периоду после Другог светског рата издвајају се две етапе.

Прва се односи на компензациони период после ратних страдања, која је уз релативну уједначеност временског тока на нивоу макрорегионалних целина трајала до 50-тих година. Одликовала се порастом броја живорођене деце и стопа наталитета, стабилизовањем броја умрлих и стопа морталитета и порастом стопа и броја становника по основи природног прираштаја, уз евидентно регионално диференцирање природног обнављања на макро и мезонивоу.

Друга етапа започиње после завршетка компензационог периода, а манифестује се бржим одвијањем раније успостављених трендова природног обнављања становништва. Они су водили ка све израженијој просторнодемографској и етнодемографској поларизацији Србије преко диференцирања два светска модела природног обнављања становништва у демографској структури Србије. Први је модел природног обнављања становништва испод нивоа прости репродукције у Централној Србији и Војводини, односно код Срба, осталих народа и дела националних мањина (Хрвати, Словенци, Мађари, Румуни, Словаци, Бугари итд.), који је идентичан природној репродукцији становништва развијених земаља света. Други је модел проширене природне репродукције и веома споре транзиције плодности становништва на Косову и Метохији, односно код Албанаца, Муслимана и Рома, што кореспондира са природним обнављањем становништва земаља у развоју. Дивергентне правце просторног и етнодемографског преображаја плодности последњих деценија у Србији прате и специфичности у транзицији морталитета макро-регионалних целина Србије, што има за последицу екстремне токове за европске прилике. Ниво и ток транзиције наталитета и морталитета у савременој етапи демографског развоја Србије резултирали су у веома израженој регионалној и етничкој поларизацији природног прираштаја становништва и битним изменама у доприносу појединих регионалних целина, народа и националних мањина укупном популационом расту и структурним одликама популационих потенцијала Србије, релевантним за савремени и будући демографски, економски, социјални, политички и културно-цивилизацијски развој Балкана и југоисточне Европе.

У Србији и њеним макрорегионалним целинама је у компензационом периоду од Другог светског рата до 50-тих година евидентан пораст броја живорођене деце и стопа наталитета, уз задржавање међуратних транзиционих трендова и регионалних разлика у нивоу рађања. Стопа наталитета је од 1947. до 1950. године повећана у Србији са 25,1‰ на 29,5‰, у Централној Србији са 23,1‰ на 28,0‰, у Војводини са 24,4‰ на 25,5‰, а на Косову и Метохији са 38,5‰ на 46,1‰. Просечна годишња стопа наталитета износила је у периоду 1947-1954. године у Централној Србији 25,7‰ (1931-40. 28,8‰), у Војводини 23,9‰ (1931-40. 21,8‰), а на Косову и Метохији 42,1‰ (1931-40. 36,8‰). У компензационом периоду настављени су ранији трендови транзиције наталитета макрорегионалних подручја Србије, али различитим интензитетом. То је довело до повећања међусобних разлика, те је стопа наталитета Косова и Метохије била у периоду 1947-54. године 1,6 пута већа у односу на

Ск. 2 - Живорођени, умрли и природни прираштај становништва Србије, 1950 - 1995.

Live births, deaths and natural growth of population in Serbia, 1950-1995.

Централну Србију и 1,8 пута већа у односу на Војводину. Ово стање последица је успостављања различитих модела репродуктивног понашања и старосне структуре становништва.

У истом периоду забележен је благи раст и колебање стопа смртности, али је међуратни тренд транзиције наталитета и уједначавање на нивоу макрорегионалних целина Србије задржан. Стопа морталитета је од 1948. до 1950. године је повећана у Србији са 12,4‰ на 13,3‰, у Централној Србији са 11,1‰ на 12,4‰, на Косову и Метохији са 13,0‰ на 17,0‰, док је у Војводини опала са 15,2‰ на 14,0‰. Просечна годишња стопа морталитета износила је у периоду 1947-54. године у Централној Србији 11,6‰ (1931-40. 15,1‰), у Војводини 13,1‰ (1931-40 16,3‰), и на Косову и Метохији 16,7‰ (1931-40. 20,1‰). У овом периоду је достигнут и на Косову и Метохији средњи ниво опште смртности становништва, што је у вези са организованим акцијама државе на смањењу смртности.

На основу наведених кретања остварен је у истом периоду раст и висок ниво природног прираштаја становништва и изражено његово макро и мезорегионално диференцирање у Србији. Стопа природног прираштаја повећана је у периоду од 1947-50. године у Србији са 12,8‰ на 16,1‰, у Централној Србији са 11,9‰ на 15,6‰, у Војводини са 9,4‰ на 11,5‰ и на Косову и Метохији са 25,6‰ на 29,1‰. Просечна годишња стопа природног прираштаја износила је у периоду 1947-50 године у Централној Србији 14,1‰ (1931-40. 13,7‰), у Војводини 10,8‰ (1931-40 5,5‰), и на Косову и Метохији 25,4‰ (1931-40. 16,7‰). У овом периоду је просечна годишња стопа природног прираштаја била на Косову и Метохији 1,8 пута већа у односу на Централну Србију а 2,4 пута већа у односу на Војводину. То је резултанта успостављања различитих модела репродукције и старосне структуре и снижавања смртности становништва (Таб. 5, 6, Ск. 2).

Мезорегионална поларизација нивоа наталитета и знатнија уједначеност нивоа морталитета повећала је у компензационом периоду после Другог светског рата диференцираност рејона Србије у нивоу природног прираштаја, који је као сумарни ефекат рађања и умирања битно определио правце у будућој територијалној концентрацији укупних популационих потенцијала.

Веома висок ниво наталитета са просечним годишњим стопама изнад 35,0‰ забележен је у периоду 1947-54. године у свим рејонима Косова и Метохије и рејону Рашка, тј. у просторима у којима албанско и муслиманско становништво одликује касније прихватање контроле рађања и млада старосна структура. Висок ниво наталитета имало је тада и становништво појединих рејона Централне Србије:

топлички (37‰), врањски (32,1‰), лесковачки (29,1‰), подрињски (28,9‰), расински (27,0‰), ибарски (25,5‰) и ужички (26,5‰); као и рејони Војводине: сремски (25,8‰) и јужнобачки (27,3‰). У осталом рејонима Србије забележен је средњи ниво наталитета, са вредностима просечних годишњих стопа од 17,3‰ у тимочком до 25,0‰ у нишавском, што кореспондира са достигнутим различитим фазама транзиције природне репродукције у међуратном периоду на мезорегионалном нивоу.

Таб. 5. - Просечна стопа наталитета, морталитета и природног прираштаја у Србији у периоду 1947-1954 (‰)

Average birth, mortality and natural increase rates in Serbia in the period 1947-1954 (‰)

Рејони	1947 - 1954. година		
	Наталитет	Морталитет	Природни прираштај
Централна Србија	25,7	11,6	14,1
Војводина	23,9	13,1	10,8
Косово и Метохија	42,1	16,7	25,4
Рашка	38,5	11,7	26,8
Звечан	41,9	15,3	26,6
Косово	42,6	17,4	25,2
Шарски крај	43,2	18,8	24,4
Метохија	38,9	15,1	23,8
Топлички	37,0	11,5	19,2
Врањски крај	32,1	13,2	18,9
Лесковачки крај	29,1	11,3	17,8
Подрињски	28,9	12,0	16,9
Расински	27,0	10,5	16,5
Ибарски	25,5	9,7	15,8
Ужички крај	26,5	10,8	15,7
Београд	24,2	9,8	14,4
Нишавски	25,0	10,7	14,3
Јужна Бачка	27,3	13,5	13,8
Колубарски	24,2	10,8	13,4
Нишки крај	23,9	11,4	12,5
Подунавски	24,3	12,1	12,2
Поморавски	23,8	12,1	11,7
Срем	25,8	14,4	11,4
Северни Банат	24,0	12,8	11,2
Крагујевачки крај	21,8	11,7	10,1
Јужни Банат	24,0	14,6	9,4
Млавски	22,2	14,1	8,1
Крајински	21,3	13,4	7,9
Северна Бачка	19,4	11,8	7,6
Тимочки	17,3	12,6	4,7

Извор: Природно кретање становништва Србије од 1863-1954. године, Прикази, бр. 20, Завод за статистику НР Србије, Београд, 1957.

Таб. 6 – Стопе нагалигата, морталитета, природног прираштаја и смртности одојчади у Србији у периоду 1947-1996 (‰)

Birth, mortality, natural increase and infant mortality rates in Serbia in the period 1947-1996

године	Република Србија				Централна Србија				Војводина				Косово и Метохија			
	стопе нагалигата	стопе морталитета	стопе природног прираштаја	стопе смртности одојчади	стопе нагалигата	стопе морталитета	стопе природног прираштаја	стопе смртности одојчади	стопе нагалигата	стопе морталитета	стопе природног прираштаја	стопе смртности одојчади	стопе нагалигата	стопе морталитета	стопе природног прираштаја	стопе смртности одојчади
1947	25.1	12.4	12.8	...	23.1	11.1	11.9	...	24.4	15.2	9.4	...	38.5	13	25.6	...
1948	26.7	13.2	13.5	...	25.7	12.4	13.2	...	24.5	14.7	9.8	...	37.9	14.1	23.9	...
1949	28.3	13.4	14.8	107.1	26.9	12.7	14.0	91.2	25.6	13.5	12.4	129.7	42.1	17.3	25.4	133
1950	29.5	13.3	16.1	118.1	28.0	12.4	15.6	101.7	25.5	14.0	11.5	145.1	46.1	17.0	29.1	141.3
1960	21.2	9.9	11.3	86.2	18.0	9.0	9.0	68.7	17.8	10.1	7.7	73.4	44.1	14.2	29.9	132.5
1970	17.5	9.3	8.2	56.3	14.8	9.1	5.7	39.9	13.0	10.2	2.8	35.7	36.5	8.9	27.6	96.3
1980	17.6	9.2	8.4	33.9	14.3	9.3	4.9	23.5	14.1	11.4	2.7	19.1	34.2	5.7	28.5	57.7
1989	14.7	9.7	5.0	...	11.7	11.7	1.4	...	11.2	12.3	-1.0	...	27.7	5.3	22.4	...
1990	14.7	9.5	5.3	23.2	11.6	10.3	1.2	17.2	11.2	12.3	-1.1	14.1	27.8	4.1	23.6	34.4
1991	14.6	10.0	4.6	21.6	11.6	10.8	0.8	15.4	11.4	13.2	-1.8	12.3	26.6	4.3	22.2	33.6
1992	13.4	10.3	3.0	...	11.2	11.3	-0.1	...	11.0	13.9	-2.9	...	22.1	4.0	18.1	...
1993	13.4	10.4	3.0	...	11.3	11.6	-0.2	...	11.0	14.0	-3.0	...	21.6	3.8	17.8	...
1994	13.0	10.2	2.9	...	11.0	11.3	-0.3	...	10.8	13.8	-2.9	...	20.9	3.7	17.2	...
1995	13.1	10.3	2.8	17.2	10.9	11.5	-0.6	15.0	11.1	13.4	-2.3	10.6	21.2	4.1	17.1	23.6
1996	12.9	10.7	2.2	15.1	10.5	11.9	-1.4	15.3	10.7	14.4	-3.7	12.8	21.4	3.9	17.5	15.9

Извор: Као у Таб. 7.

Транзиција морталитета одвијала се у компензационом периоду после Другог светског рата уједначеније на мезорегионалном нивоу Србије, те су просечне годишње стопе смртности у периоду 1947-54. године варирале између 9,7‰ у ибарском и 18,8‰ у шарском рејону, што је допринело регионалној поларизацији природног прираштаја.

Веома високе просечне годишње стопе природног прираштаја забележене су у посматраном периоду у свим рејонима Косова и Метохије и рејону Рашка, са вредностима између 23,8‰ у метохијском и 26,8‰ у рашком рејону. Висок природни прираштај, са просечним годишњим стопама од 10,0‰ до 20,0‰ карактерисао је становништво у 17 рејона, уз варирање од 10,1‰ у крагујевачком до 19,2‰ у топличком рејону. Умерен и низак ниво просечних годишњих стопа имало је становништво и у компензационом периоду после Другог светског рата у рејонима у које је контрола рађања раније продрла: рејони источне Србије (млавски 8,1‰, крајински 7,9‰ и тимочки 4,7‰) и рејони Војводине (јужнобанатски 9,4‰ и севернобачки 7,6‰, Таб. 5).

Наведени трендови просторнодемографске и етнодемографске поларизације природног обнављања утицали су да се у добу компензације недовољне ратне репродукције изврше промене удела природног прираштаја Централне Србије, Војводине и Косова и Метохије у укупним потенцијалима становништва Србије, у односу на међуратни период. У структури природног прираштаја у Србији у 1954. години удео Централне Србије је 61,0‰ (1939. 74,6‰), Војводине 17,0‰ (1939. 9,0‰), а Косова и Метохије 22,0‰ (1939. 16,4‰, Таб. 7, Ск. 2).

У другој етапи развоја после Другог светског рата становништво Србије ушло је у завршну фазу демографске транзиције ниског фертилитета и ниског морталитета уз продубљивање разлике у моделима природног обнављања на нивоу макрорегионалних целина и појединих националности. Тако је популација Централне Србије и Војводине ушла у завршну фазу транзиције од 1961. године са нето стопом репродукције од 0,92 у Централној Србији и 0,98 у Војводини. То значи да већ преко три деценије ниво рађања у Централној Србији и Војводини не обезбеђује просту природну репродукцију, односно женско становништво у фертилном добу рађа у просеку мање од једног женског детета које ће доживети доба репродукције. На другој страни, становништво Косова и Метохије је тек од 1985. године прешло у фазу врло ниског морталитета и постепеног опадања фертилитета. То сведочи о непрекидном одржавању модела проширене природне репродукције на Косову и Метохији и то са нето стопама репродукције од 2,34 у 1961, затим

2,09 у 1971. и 1,58 у 1991. години. Захваљујући чињеници да је албанско женско становништво у фертилном добу рађало до седамдесетих година у просеку преко двоје а данас више од једног женског детета које ће доживети репродуктивни период, као и чињеници да је опадање смртности на Косову и Метохији после Другог светског рата брже и ефикасније у односу на просек у Европи, настала је веома снажна популациона експанзија у овој покрајини Србије. То је створило битно другачије односе у демографској структури Србије, који имају бројне импликације на укупни развој друштва на овом и ширем балканском окружењу (Спасовски М. 1977, 441).

Макрорегионалне диспропорције у компонентама природног обнављања становништва Србије, које се непрекидно одржавају после Другог светског рата, илуструју подаци о апсолутним износима и релативним вредностима наталитета, морталитета и природног прираштаја.

У Србији је у периоду 1950-1996. године снижена стопа наталитета са 29,5‰ на 12,9‰; стопа стопа морталитета са 13,3‰ на 10,7‰, а стопа природног прираштаја са 16,1‰ на свега 2,2‰. У истом периоду апсолутни број рођених смањен је са 198 519 лица на 128 589 лица, број умрлих повећан са 89 842 лица на 106 762 лица, а природни прираштај опао са 108 677 лица на свега 21 827 лица. У Централној Србији је забележено опадање стопа наталитета са 28,0‰ на 10,5‰ (живорођених са 120 412 на 60 924 лица), у Војводини са 25,5‰ на 10,7‰ (живорођених са 42 885 на 21 624 лица) и на Косову и Метохији са 46,1‰ на 21,4‰ (број живорођених повећан је са 35 222 на 46 041 лице). У посматраном периоду регионалне диспропорције нису битније измењене када су у питању односи стопа наталитета, јер су оне у 1996. години у Централној Србији и Војводини двоструко ниже од вредности за Косово и Метохију. Међутим, територијална структура рађања у Србији је знатније промењена. У укупном броју живорођених 1950. године учествовала је Централна Србија са 60,7%, Војводина са 21,6%, а Косово и Метохија са 17,7%. У 1996. години на Централну Србију долазило је 47,4%, на Војводину 16,8%, а на Косово и Метохију 35,8% од укупног броја живорођених у Србији (Таб. 6, 7; Карта 6).

Транзиција морталитета макрорегионалних целина Србије после Другог светског рата потврђује међузависност дивергентног просторног и етнодемографског развоја, који има за последицу трендове екстремне за европске, а и светске прилике. Општа стопа морталитета становништва била је 1950. године регионално више уједначена, са највишим износом на Косову и Метохији 17,0‰, у Војводини 14,0‰ и Централној Србији 12,4‰.

Таб. - 7 Апсолутне и релативне вредности компонента природног обнављања становништва Србије у периоду 1947-1996

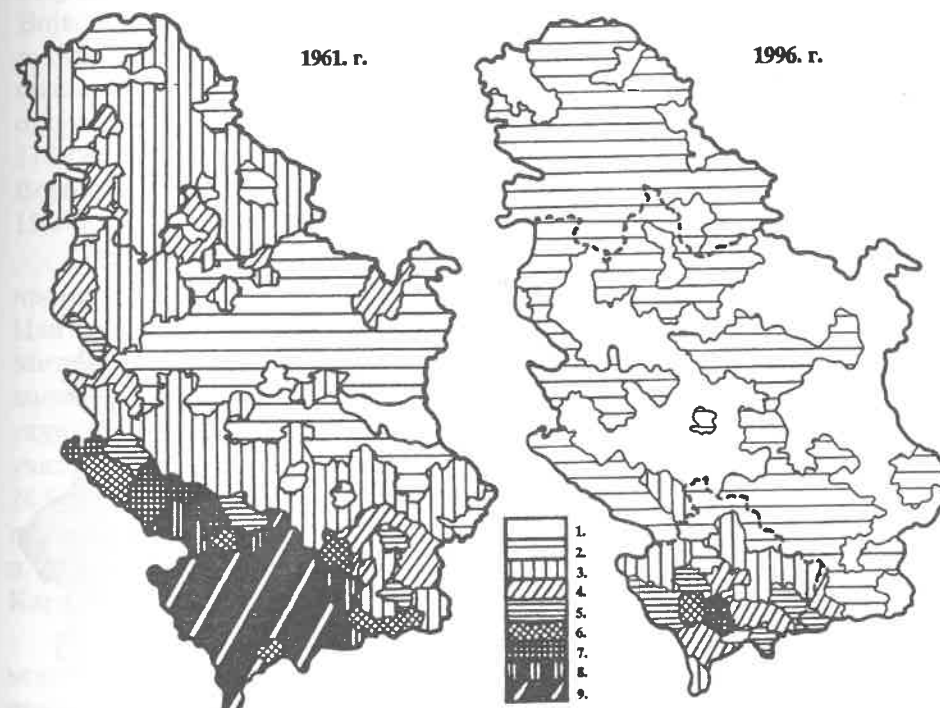
Absolute and relative values of the components of natural restoration of the population of Serbia in the period 1947-1996

Година	Република Србија		Централна Србија		Војводина		Косово и Метохија	
	број	%	број	%	број	%	број	%
живорођени								
1947	162353	100.0	94450	58.2	40338	24.8	27565	17.0
1948	175128	100.0	106705	60.9	40631	23.2	27792	15.9
1949	187860	100.0	113116	60.2	43101	22.9	31643	16.8
1950	198519	100.0	120412	60.7	42885	21.6	35222	17.7
1951	174496	100.0	106601	61.1	38596	22.1	29299	16.8
1952	196925	100.0	120796	61.3	40510	20.6	35619	18.1
1953	186267	100.0	113482	60.9	38190	20.5	34595	18.6
1954	191164	100.0	114880	60.1	37689	19.7	38595	20.2
1955	177132	100.0	103539	58.5	36857	20.8	36736	20.7
1960	160929	100.0	86492	53.7	32806	20.4	41631	25.9
1970	146947	100.0	77073	52.4	25380	17.3	44496	30.3
1980	162744	100.0	80916	49.7	28681	17.6	53147	32.7
1989	144926	100.0	68223	47.1	23047	15.9	53656	37.0
1990	145642	100.0	67567	46.4	22900	15.7	55175	37.9
1991	142641	100.0	67443	47.3	22935	16.1	52263	36.6
1992	131295	100.0	64828	49.4	22049	16.8	44418	33.8
1993	132063	100.0	65913	49.9	22018	16.7	44132	33.4
1994	128742	100.0	63697	49.5	21595	16.8	43450	33.7
1995	131012	100.0	63737	48.6	22499	17.2	44776	34.2
1996	128589	100.0	60924	47.4	21624	16.8	46041	35.8
умрли								
1947	79786	100.0	45421	56.9	25040	31.4	9325	11.7
1948	86472	100.0	51729	59.9	24356	28.2	10324	11.9
1949	89263	100.0	53767	60.2	22569	25.3	12927	14.5
1950	89842	100.0	53361	59.4	23490	26.1	12991	14.5
1951	94867	100.0	56881	60.0	23153	24.4	14833	15.6
1952	81734	100.0	47387	58.0	20483	25.1	13867	17.0
1953	84894	100.0	48082	56.6	20086	23.7	16726	19.7
1954	75811	100.0	44497	58.7	18113	23.9	13201	17.4
1955	80471	100.0	46197	57.4	18982	23.6	15292	19.0
1960	75237	100.0	43283	57.5	18589	24.7	13365	17.8
1970	78040	100.0	47295	60.6	19916	25.5	10829	13.9
1980	85089	100.0	52953	62.2	23227	27.3	8909	10.5
1989	95437	100.0	60081	63.0	25175	26.4	10181	10.7
1990	93729	100.0	60287	64.3	25228	26.9	8214	8.8
1991	97598	100.0	62523	64.1	26549	27.2	8526	8.7
1992	101479	100.0	65569	64.6	27906	27.5	8004	7.9
1993	102925	100.0	67131	65.2	27990	27.2	7804	7.6
1994	100678	100.0	65493	65.1	27517	27.3	7667	7.6
1995	102604	100.0	66756	65.1	27177	26.5	8671	8.5

1996	106762	100.0	69218	64.8	29152	27.3	8392	7.9
умрла одојчад								
1950	23447	100	12247	52.2	6223	26.5	4977	21.2
1960	13866	100	5941	42.8	2407	17.4	5518	39.8
1970	8267	100	3075	37.2	906	11.0	4286	51.8
1980	5517	100	1899	34.4	549	10.0	3069	55.6
1991	3079	100	1039	33.7	283	9.2	1757	57.1
1996	1941	100	930	47.9	277	14.3	734	37.8
природни прираштај								
1947	82567	100.0	49029	59.4	15298	18.5	18240	22.1
1948	88656	100.0	54913	61.9	16275	18.4	17468	19.7
1949	98597	100.0	59349	60.2	20532	20.8	18716	19.0
1950	108677	100.0	67051	61.7	19395	17.8	22231	20.5
1951	79629	100.0	49720	62.4	15443	19.4	14466	18.2
1952	115188	100.0	73409	63.7	20027	17.4	21725	18.9
1953	101373	100.0	65400	64.5	18104	17.9	17869	17.6
1954	115353	100.0	70383	61.0	19576	17.0	25394	22.0
1955	96661	100.0	57342	59.3	17875	18.5	21444	22.2
1960	85692	100.0	43209	50.4	14217	16.6	28266	33.0
1970	68909	100.0	29788	43.2	5464	7.9	33667	48.9
1980	77655	100.0	27963	36.0	5455	7.0	44238	57.0
1989	49489	100.0	8142	16.5	-2128	-4.3	43375	87.6
1990	51913	100.0	7280	14.0	-2328	-4.5	46961	90.5
1991	45043	100.0	4920	10.9	-3614	-8.0	43737	97.1
1992	29816	100.0	-741	-2.5	-5857	-19.6	36414	122.1
1993	29138	100.0	-1218	-4.2	-5972	-20.5	36328	124.7
1994	28064	100.0	-1796	-6.4	-5923	-21.1	35783	127.5
1995	28408	100.0	-3019	-10.6	-4678	-16.5	36105	127.1
1996	21827	100.0	-8294	-38.0	-7528	-34.5	37649	172.5

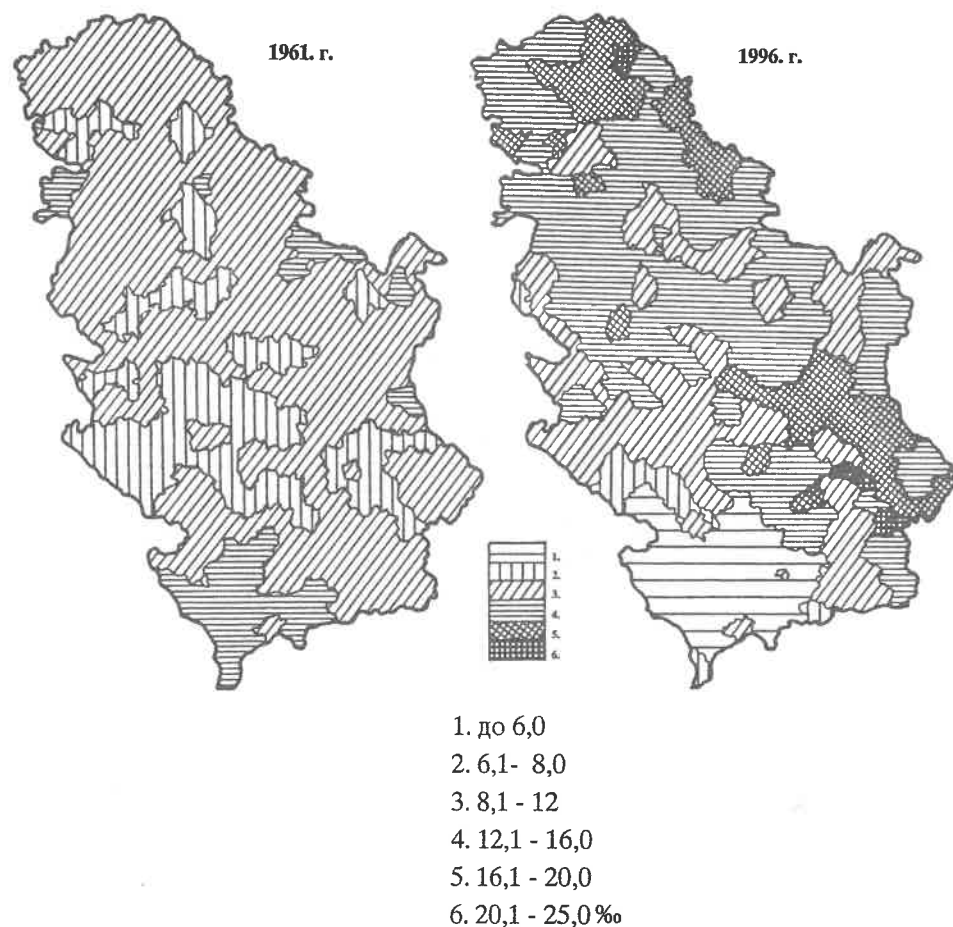
Извор: Симеуновић В., *Становништво Југославије и социјалистичких република 1921-1961*, Студије, анализе и прикази, бр. 22, СЗС, Београд, 1964; Велат Д., *Становништво Југославије у послератном периоду*, Студије, анализе и прикази, бр. 12, СЗС, Београд, 1988, Саопштења СЗС, бр. 014, година XI, од 20.01.1995; *Вишњи догађаји у Републици Србији у 1995. години*, Саопштења 206, РЗС, Београд 1996; *Вишњи догађаји у Републици Србији у 1996. години*, Саопштења 235, РЗС, Београд 1997.

Просторна поларизација у нивоу опште стопе смртности је до 1996. године појачана, а ранг појединих макрорегионалних целина промењен. То је последица чињенице да је веома брзо и ефикасно мерама југословенске заједнице после Другог светског рата смањена смртност становништва Косова и Метохије. Тако је у условима младе старосне структуре општа стопа морталитета становништва на овом простору снижена са 17,0‰ у 1950. на свега 3,9‰ у 1996. години, што је најнижи забележен ниво у Европи. У истом периоду на ниско наталитетним подручјима Централне Србије и Војводине општа смртност је најпре благо опадала а затим услед брзог старења

1. до 10,0
2. 10,1 - 16,0
3. 16,1 - 20,0
4. 20,1 - 24,0
5. 24,1 - 28,0
6. 28,1 - 32,0
7. 32,1 - 36,0
8. 36,1 - 40,1
9. 40,1% и више

Карта 6 - Стопе наталитета становништва Србије, 1961-1996.
Birth rates of population in Serbia, 1961-1996.

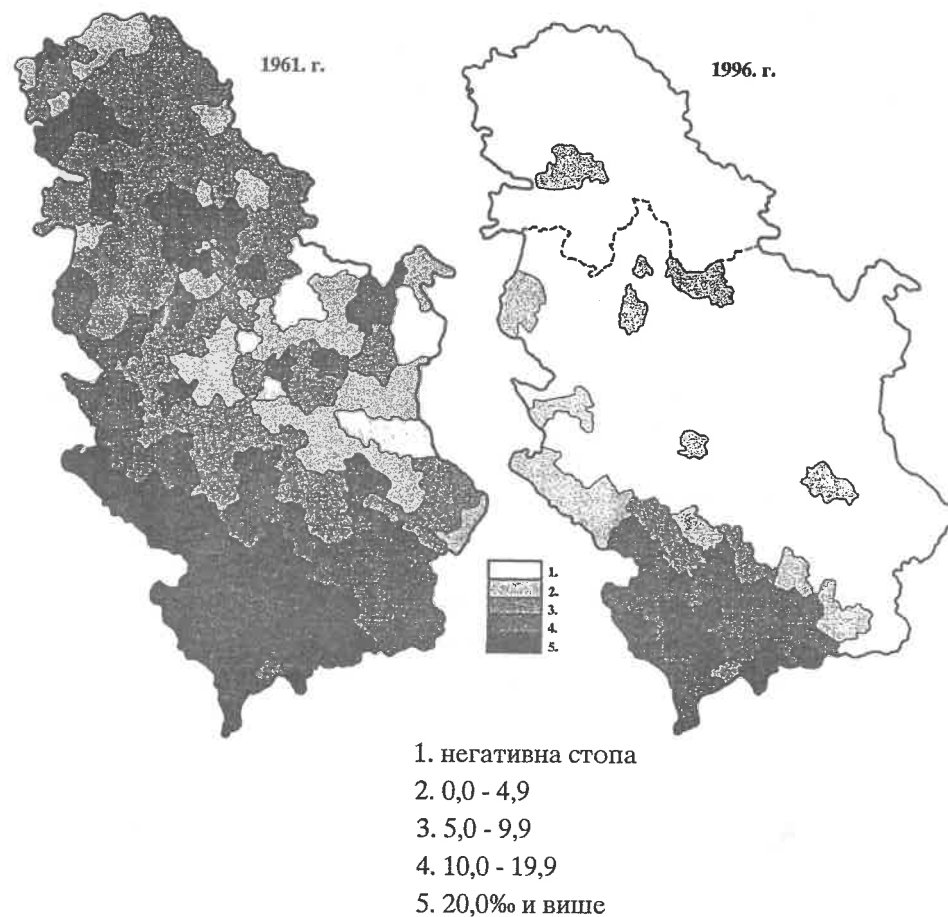
Карта 7 - Стопе морталитета становништва Србије, 1961 - 1996.
 Mortality rates of population in Serbia, 1961-1996.

становништва започет је тренд њеног пораста, те је у 1996. години достигнут ниво близак оном 50-тих година (11,9‰ у Централној Србији и 14,4‰ у Војводини). Регионалне диспропорције су и даље задржане, а у 1996. години ниво опште смртности је виши у Војводини 3,7 пута, у Централној Србији 3 пута од нивоа на Косову и Метохији. О побољшању здравственог стања народа сведочи опадање специфичних стопа морталитета, а посебно стопе смртности одојчади. Она је у периоду 1950-96. године снижена у Србији са 118,1‰ на свега 15,1‰, у Централној Србији са 101,7‰ на 15,3‰, у Војводини са 145,1‰ на 12,8‰ и на Косову и Метохији са 141,3‰ на 15,9‰.

Територијална структура умирања у Србији незнатно је промењена. У укупном броју умрлих у 1950. години учествовала је Централна Србија са 59,4%, Војводина са 26,1%, а Косово и Метохија са 14,5%, док је у 1996. години на Централну Србију долазило 64,8%, Војводину 27,3% а на Косово и Метохију 7,9% укупног броја умрлих у Србији. У структури умрле одојчади учествовала је 1950. године Централна Србија са 52,2%, Војводина са 26,5%, Косово и Метохија са 21,2%, уз промене односа у 1996. години за Централну Србију од 47,9%, Војводину од 14,3% и Косово и Метохију од 37,8% укупно умрле одојчади у Србији (Таб. 6, 7, Карта 7).

Просторна поларизација нивоа и тока наталитета и морталитета деловала је на јако регионално диференцирање природног прираштаја становништва Србије. Стопа природног прираштаја опала је у периоду 1950-96. године у Србији са 16,1‰ на 2,2‰, у Централној Србији са 15,6‰ на -1,4‰, у Војводини са 11,5‰ на -3,7‰. Више умрлих од рођених лица појављује се у Војводини од 1989. године, а у Централној Србији од 1992. године. На другој страни, стопа природног прираштаја становништва опала је на Косову и Метохији са 29,1‰ у 1950. на 17,5‰ у 1996. години. То је у целокупном посматраном периоду ниво природног прираштаја међу највишим у Европи.

Све наведено довело је до битних измена у територијалној структури природног прираштаја у Србији. Године 1950. од укупног природног прираштаја у Србији Централна Србија је дала 61,7%, Војводина 17,8%, а Косово и Метохија 20,5%, 1980. године на Централну Србију долазило је 36,0%, на Војводину свега 7,0% а на Косово и Метохију чак 57,0%. Негативан природни прираштај појавио се 1989. године у Војводини (-2 128 лица), а 1992. године и у Централној Србији (-741 лице). Тако од 1992. године целокупни

Карта 8 - Стопе природног прираштаја становништва Србије, 1961- 1996.
Natural increase rates of population in Serbia, 1961-1996.

природни прираштај Србије долази са Косова и Метохије, односно албанска популација на Косову и Метохији преузела је обезбеђење готово комплетног природног прираштаја у Србији. На Косову и Метохији је у 1996. години рођено 46 041 лице, умрло 8 392 лица, а вишак рођених над умрлим био је 37 649 лица, што је виши апсолутни износ природног прираштаја од укупног природног прираштаја Југославије. Одржавање модела проширене природне репродукције међу женским становништвом на Косову и Метохији до данас показује вредност опште стопе фертилитета у 1991. години од 111,4‰, као и вредности изнад 100,0‰ у 19 од укупно 31 општина у покрајини, односно у свим општинама насељеним доминантно албанским становништвом. Истовремено, у 1991. години општа стопа фертилитета женског становништва износила је у Централној Србији 48,0‰, а у Војводини 47,4‰, што су најнижи нивои који се срећу у развијеним земљама (Таб. 6, 7, 8, Ск. 2, Карта 8).

Диспропорције у природном обнављању становништва у Србији евидентне су и на мезорегионалном нивоу. Од укупно 240 општина Србије у 1961. години негативан природни прираштај забележен је у 10 општина Централне Србије. Од укупно 189 општина Србије у 1995. години негативан природни прираштај забележен је у 121 општини, од чега су 83 биле у Централној Србији и 38 у Војводини, тј. биолошка депопулација карактерисала је 72% општина Централне Србије и 84,4% општина Војводине. То показује изузетну сложеност регионалних аспеката природног обнављања становништва у Србији и то јаче на нижим регионалним нивоима. Тако је негативан природни прираштај карактерисао у 1995. години 51% насеља Србије, 64% насеља Централне Србије, 72% насеља Војводине и свега 6% насеља Косова и Метохије. То су доминантно сеоска насеља, мада је у истој години забележен негативан природни прираштај и код 37% градова у Србији, 17% градова у Централној Србији и 62% градова у Војводини.

У другој половини овога века пренето је у Централној Србији и Војводини тежиште природног обнављања становништва са сеоских на градска насеља, да би у после 80-тих година депопулација постала евидентна и у градовима, посебно Војводине. То је условљено ширењем контроле рађања и прихватањем ниских репродуктивних норми како међу градском тако и међу сеоском популацијом, стабилизовањем миграција на релацији село-град, које су до 80-тих година омогућавале градовима да на основу младе старосне структуре преузму примат у природном обнављању становништва Централне Србије и Војводине (Ранчић М., 1984-1985). Веома ниски удели насеља са негативним природним прираштајем на

Таб. 8 - Показатељи природног обнављања становништва по општинама и насељима у Србији, 1961-1995.

Indicators of the natural restoration of the population by municipalities and settlements in Serbia, 1961-1991.

Дистрибуција општина према вредности природног прираштаја у Србији, 1961-1995													
	Свега			Централна Србија			Војводина			Косово и Метохија			
	Број општина	Општине на негативним прираштајем	% општина са негативним прираштајем	Број општина	Општине на негативним прираштајем	% општина са негативним прираштајем	Број општина	Општине на негативним прираштајем	% општина са негативним прираштајем	Број општина	Општине на негативним прираштајем	% општина са негативним прираштајем	
1961	240	10	4.2	155	10	6.5	57	0	0.0	28	0	0	
1971	179	36	20.1	113	23	20.4	44	13	29.5	22	0	0	
1981	186	64	34.4	114	46	40.4	50	18	36.0	22	0	0	
1991	190	105	55.3	115	70	60.9	45	35	77.8	30	-	-	
1994	189	117	61.9	115	77	67.0	45	40	88.9	29	-	-	
1995	189	121	64.0	115	83	72.2	45	38	84.4	29	-	-	
Дистрибуција општина према вредности опште стопе фертилитета у Србији, 1991.													
	Свега	Централна Србија	Војводина	Косово и Метохија									
број општина у 1991.	190	114	45	31									
општа стопа фертилитета у ‰	60.8	48	47.4	114.1									
општине са општом стопом фертилитета:													
< 60.0‰	117	105	40	2									
60.0-99.9	22	7	5	10									
100.0 и више	21	2	0	19									
Процент општина													
<60.0‰	77.4	92.1	88.9	6.5									
60.0-99.9	11.6	6.1	11.1	32.2									
100.0 и више	11	1.8	0	61.3									

Дистрибуција насеља са негативним природним прираштајем								
	Свега		Централна Србија		Војводина		Косово и Метохија	
	број	%	број	%	број	%	број	%
Укупно насеља са негативним природним прираштајем								
1991.	3039	49	2657	62	311	67	71	5
1994.	3198	52	2747	65	362	78	89	6
1995.	3163	51	2733	64.	335	72	95	6
Градска насеља са негативним природним прираштајем								
1991.	42	21	16	14	25	48	0	0
1994.	60	31	21	18	39	75	0	0
1995.	52	37	20	17	32	62	0	0
Остала насеља са негативним природним прираштајем								
1991.	2998	50	2641	64	286	69	71	5
1994.	3138	53	2726	66	323	78	89	6
1995.	3111	52	2713	66	303	73	85	6

Извор: Саопштење СЗС, бр. 068, год. 11, од 25.03.1996, Београд.

Косову и Метохији и њихова појава у категорији сеоских насеља у којима доминирају Срби последица је наведене поларизације модела природног обнављања Срба и Албанаца и сталног иселјавања Срба са овог простора (Таб. 8).

У условима наведених праваца транзиције природног обнављања становништва и јачања ових облика миграција, а посебно на релацији село-град, повећан је у периоду после Другог светског рата број насеља са укупном депопулацијом, односно бројчаним опадањем становништва. Пораст удела депопулационих у укупном броју насеља у међупописним периодима 1948-53. и 1981-91. године износио је у Србији са 24,3% на 68,7%, у Централној Србији са 28,0% на 82,8%, у Војводини са 35,9% на 79,1% и на Косову и Метохији са 10,2% на 24,0%. У последњем међупописном периоду 1981-91. године бројчано опадање становништва забележено је и у појединим градовима у Војводини и Централној Србији (Илић Ј., 1997: 116, Карта 9, 10)

У савременој етапи демографског развитка диференциране су у Србији две групе народа и националних мањина: једни са израженом депопулацијом и слабом демографском виталношћу, и други са популационом експанзијом и јаком демографском виталношћу. У Србији је већ у 1971. години негативан природни прираштај забележен код: Румуна (стопа -3,8‰), Мађара (-1,1‰), и

Русина (-0,5‰). Остали народи и националне мањине имали су позитиван али диференциран природни прираштај, уз вредности стопа код Срба од 5,8‰, Црногораца 8,5‰, Муслимана 18,3‰, Рома 18,9‰ и Албанаца 33,2‰. До 90-тих година повећао се број народа и националних мањина са вишком умрлих над рођеним лицима, а биолошка депопулација захватила је и српско становништво. Негативне стопе природног прираштаја износиле су у 1991. години код Бугара -10,8‰, Мађара -8,2‰, Румуна -5,2‰, Словака -6,2‰, Хрвата -3,6‰, Русина -3,0‰ и Срба -0,2‰. Позитивне стопе природног прираштаја имали су Албанци од 23,9‰, Муслимани 17,2‰, Роми 22,4‰, Турци 21,6‰, итд (Таб. 9).⁸

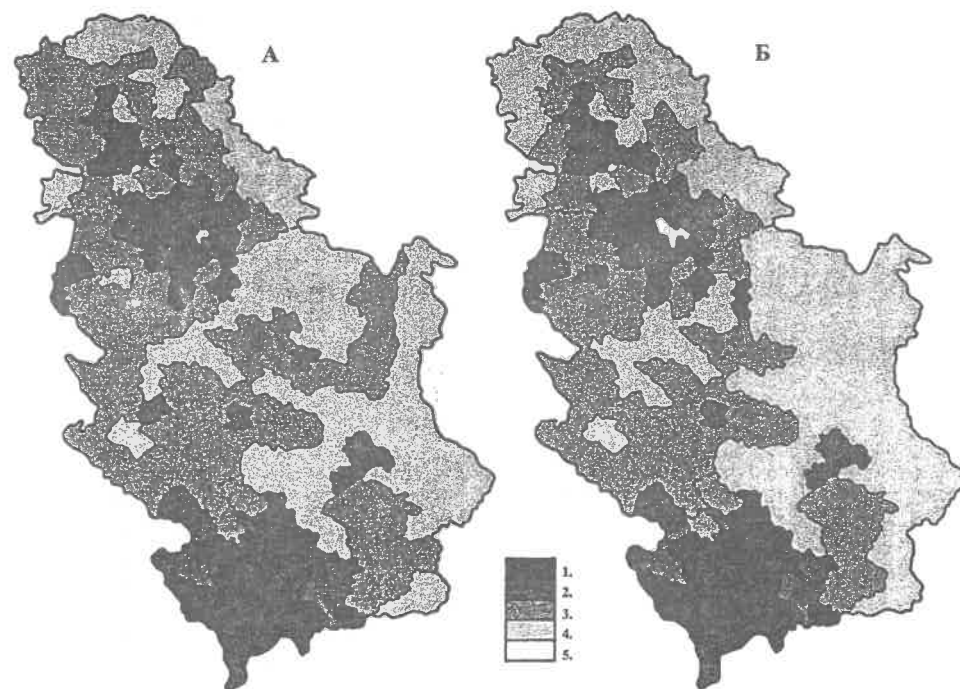
За дугорочан демографски и укупни развитак Балкана од велике су важности измене у структури природног обнављања становништва по националности последњих деценија у Србији и Југославији. У остварењу укупног природног прираштаја на територији СР Југославије у 1971. години Срби су учествовали са 43%, а Албанци са 40%, док су у 1981. години Албанци преузели доминацију са уделом од 49%, а Срби партиципирали са 23%, Црногорци на 7% и Муслимани са 6%. У 1991. години удео Албанаца износио је 80% а Муслимана 11%, што је чинило укупно 91% природног прираштаја становништва на простору СР Југославије. Чињеница да од 90-тих година готово укупан природни прираштај Србије обезбеђује становништво муслиманске вероисповести има изузетно значење за етничке процесе и политичке прилике на Балкану и у југоисточној Европи.

⁸ Детаљније о томе: Група аутора, *Демографски развитак народности у Србији*, Становништво, бр. 2, CDI-IDN, Београд, 1967; Sentić M., *Uticaј narodnosti i religije na fertilitet stanovništva SFRJ*, Становништво, бр. 3-4, Београд, 1971; Група аутора, *Демографска кретања и карактеристике становништва Југославије према националној припадности*, CDI-IDN, Београд 1978; Breznik D., *Демографске одлике становништва СР Југославије по националности*, Jugoslavenski pregled, god. XXXVII, Београд, 1993; Радовановић С., *Демографски раси и етнодемографске промене у Републици Србији, Етнички састав становништва Србије и Црне Горе и Срби у СФР Југославији*, едиција Етнички простор Срба, књ. 1, Географски факултет Универзитета у Београду, Београд 1993.

Таб. 9 Стопе природног прираштаја према националној припадности у Србији, 1971-1991.
Rates of natural increase according to national belonging in Serbia, 1971-1991

	Свега			Централна Србија			Војводина			Косово и Метохија		
	1971.	1981.	1991.	1971.	1981.	1991.	1971.	1981.	1991.	1971.	1981.	1991.
Укупно	8.9	6.8	4.6	6.1	3.6	0.8	3.2	2.2	-1.8	29.6	24.3	22.4
Срби	5.8	3.5	-0.2	5.5	3.1	-0.3	5.4	3.8	-1.4	15.6	10.6	10.2
Црногорци	8.5	3.3	3.1	6.1	2.1	2.4	9.0	7.9	2.7	12.2	-0.3	6.8
Југословени	5.7	4.5	6.4	3.9	1.9	4.2	1.6	7.6	8.4	-	-	-
Албанци	33.2	27.1	23.9	26.5	19.2	24.2	15.2	17.0	15.3	33.8	27.6	23.9
Бугари	6.8	-2.4	-10.8	6.5	-3.2	-11.6	-	-	-	-	-	-
Мађари	-1.1	-3.8	-8.2	6.8	-2.8	-9.3	-1.2	-3.8	-8.2	-	-	-
Македонци	14.9	11.9	7.0	12.3	9.4	6.0	17.0	15.1	7.5	-	-	-
Муслимани	18.3	17.7	17.2	17.9	18.0	16.5	7.7	21.7	25.5	21.2	16.7	18.3
Роми	18.9	15.2	22.4	19.6	13.9	19.5	-	15.1	20.4	20.0	17.4	27.9
Румуни	-3.8	-4.1	-5.2	-	-	-	-4.3	-4.7	-6.8	-	-	-
Русини	-0.5	-2.3	-3.0	-	-	-	-0.8	-2.1	-3.2	-	-	-
Словаци	1.5	0.6	-6.2	-	-	-6.2	1.1	0.2	-6.2	-	-	-
Турци	7.9	11.6	21.6	-	-	-	-	-	-	10.3	13.4	22.8
Хрвати	4.7	-0.2	-3.6	8.2	-0.8	-9.0	1.8	-1.8	-6.0	-	-	-

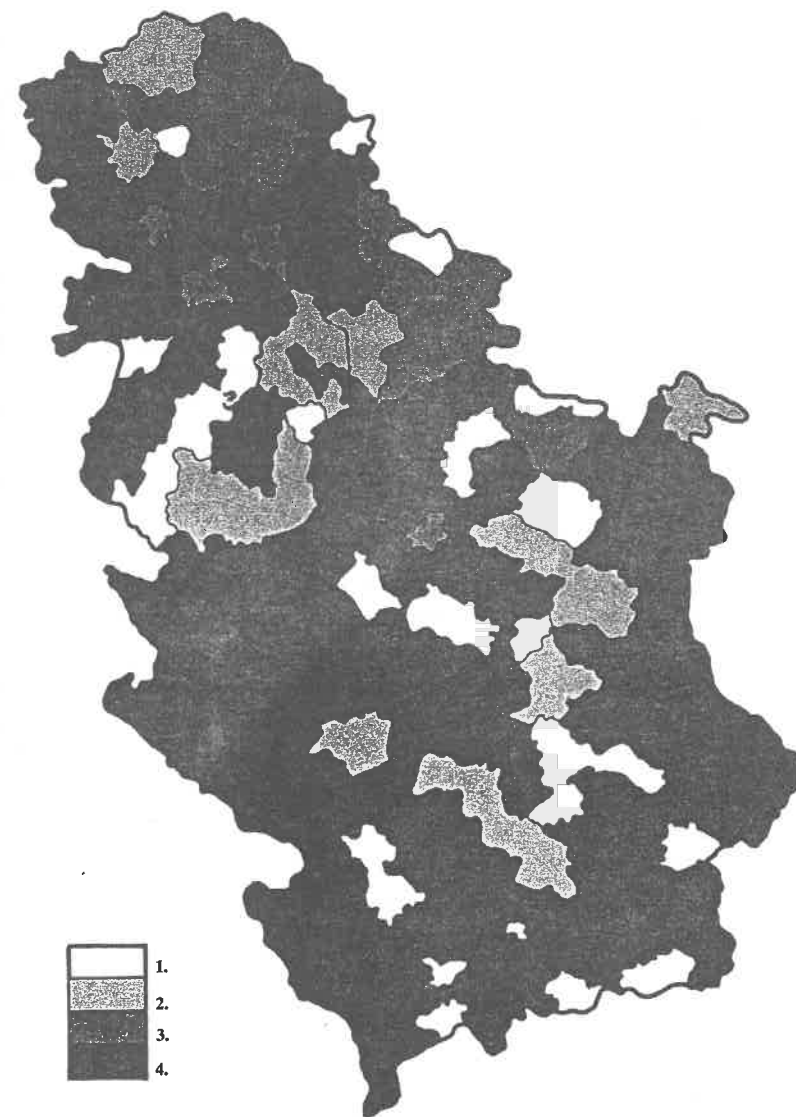
Извор: Саопштење СЗС, бр. 068, год 11, од 25.03.1996, Београд

1. 0,0 - 30,0
2. 30,1 - 70,0
3. 70,1 - 90,0
4. 90,0% и више
5. без сеоских насеља

Карта 9 - Учесће депопулационих насеља (А) и депопулационих сеоских насеља (Б) у структури насеља Србије, 1981 -1991.

The share of depopulation settlements (A) and rural depopulation settlements (B) in the structure of settlements in Serbia, 1981-1991.

1. Без градских насеља
2. Депопулација у појединим градским насељима
3. Депопулација у свим градским насељима
4. Популациони раст у свим градским насељима

Карта 10 - Депопулација и популациона експанзија у градским насељима Србије, 1981 - 1991.
Depopulation and population expansion in urban settlements in Serbia, 1981-1991.

Анализирани правци транзиције компоненти природног обнављања становништва, узрочно-последично повезани са бројним елементима геопросторних система, створили су савремену територијалну дистрибуцију рођених, умрлих и природног прираштаја становништва. Она омогућује издвајање готово целокупне територије Централне Србије и Војводине као релативно хомогених депопулационих простора на једној, а Косова и Метохије као простора високе плодности и проширене репродукције на другој страни. Тенденцију концентрације или територијалног груписања елемената природног обнављања показују индекси концентрације, односно показатељи односа рођених, умрлих и природног прираштаја становништва и површине макрорегионалних целина Србије у периоду 1950-1996. године, као и просторни распоред типа концентрације на нивоу општина Србије у 1996. години (Таб 10, Карта 11).⁹

Индекс концентрације наталитета карактерише у периоду 1950-1996. године процес опадања у Централној Србији са 0,96 на 0,75 и Војводини са 0,86 на 0,69, а пораста на Косову и Метохији са 1,48 на 2,91. Дакле, од 50-тих година до данас Војводину карактерише ниска концентрација рађања, у Централној Србији је просечна концентрација замењена ниском, а на Косову и Метохији је висока концентрација прешла у изразито високу концентрацију рађања.

Индекс концентрације општег морталитета је у истом периоду повећан у Централној Србији са 0,92 на 1,02 и Војводини са 1,01 на 1,12, а смањен на Косову и Метохији са 1,36 на 0,64. Дакле, висока концентрација умрлих на Косову и Метохији је од 50-тих година до данас замењена ниском концентрацијом, у Војводини је просечна концентрација прерасла у високу, а у Централној Србији је ниска концентрација прешла у високу концентрацију. Истовремено, у посматраном периоду индекси концентрације морталитета на макрорегионалном нивоу у Србији су уједначенији. За разлику од тога, евидентан је тренд повећања разлика у вредностима индекса концентрације наталитета и индекса концентрације природног прираштаја становништва између Централне Србије и Војводине на једној, и Косова и Метохије на другој страни.

$$^9 \text{ Индекс концентрације} - I_k = \frac{V_0}{P_0} : \frac{V_r}{P_r}$$

где су V_0 рођени, умрли или природни прираштај макрорегионалних целина или општина а V_r рођени, умрли или природни прираштај Србије; а P_0 површине макроцелина или општина и P_r површина Србије (Спасовски М., 1988: 196).

Таб. 10. Индекси концентрације наталитета, морталитета и природног прираштаја у Србији, 1950-1996.

Indexes of birth, mortality and natural increase concentration in Serbia, 1950-1996.

	Индекс концентрације		
	наталитет	морталитет	природни прираштај
1950-1954			
Централна Србија	0,96	0,92	0,99
Војводина	0,86	1,01	0,73
Косово и Метохија	1,48	1,36	1,59
1955-1959			
Централна Србија	0,90	0,91	0,89
Војводина	0,83	1,00	0,69
Косово и Метохија	1,86	1,47	2,20
1960-1964			
Централна Србија	0,84	0,91	0,77
Војводина	0,82	1,02	0,63
Косово и Метохија	2,20	1,44	2,91
1965-1969			
Централна Србија	0,81	0,93	0,70
Војводина	0,77	1,05	0,50
Косово и Метохија	2,41	1,24	3,52
1970-1974			
Централна Србија	0,82	0,96	0,68
Војводина	0,71	1,08	0,33
Косово и Метохија	2,50	1,08	3,96
1975-1979			
Централна Србија	0,81	0,97	0,66
Војводина	0,74	1,08	0,40
Косово и Метохија	2,49	1,00	3,96
1980-1984			
Централна Србија	0,79	0,98	0,53
Војводина	0,72	1,10	0,24
Косово и Метохија	2,75	0,91	5,15
1985-1989			
Централна Србија	0,75	0,99	0,37
Војводина	0,67	1,08	0,02
Косово и Метохија	2,92	0,91	6,16

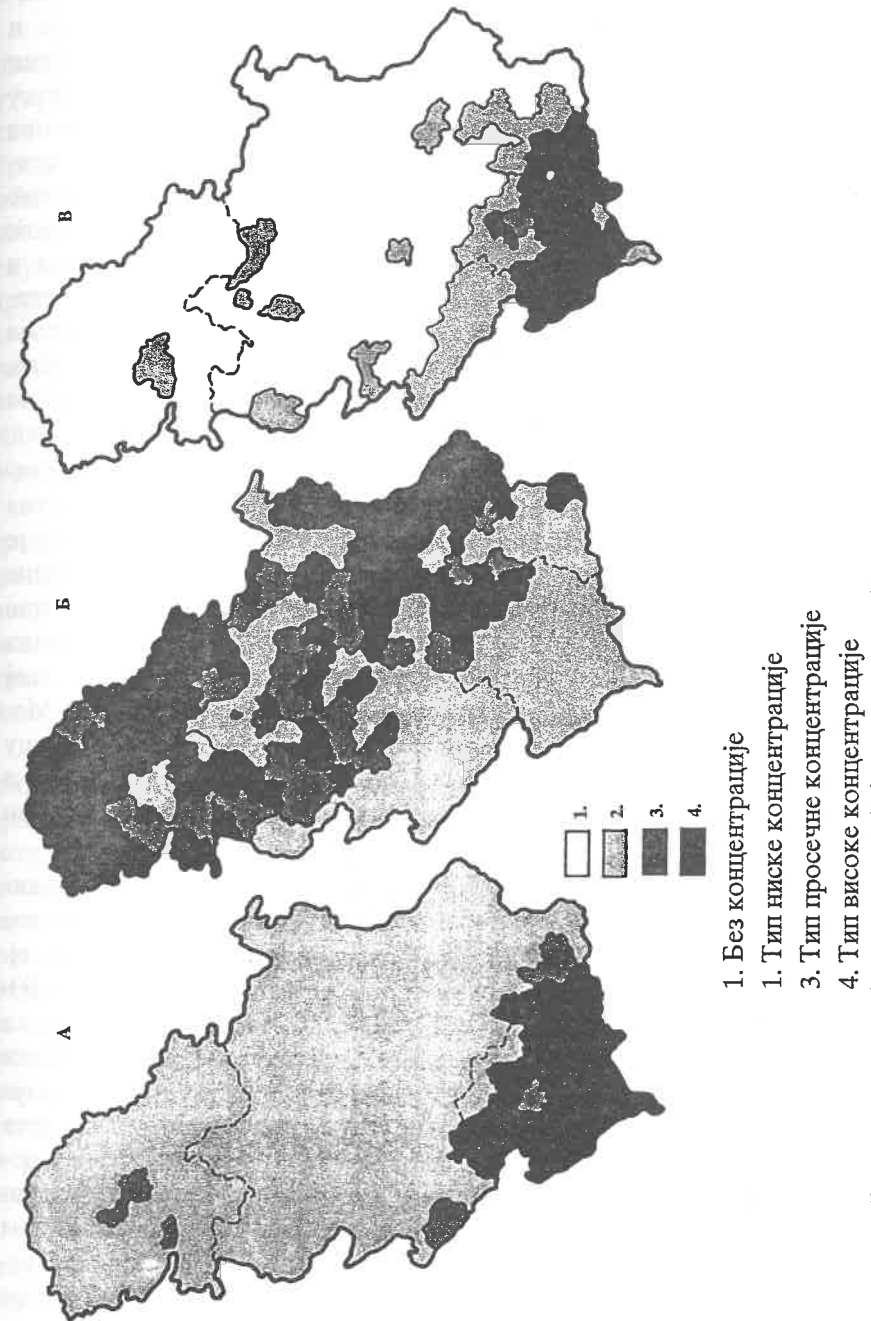
1991			
Централна Србија	0,75	1,01	0,17
Војводина	0,66	1,12	-0,33
Косово и Метохија	2,97	0,71	7,88
1996.			
Централна Србија	0,75	1,02	-0,60
Војводина	0,69	1,12	-1,42
Косово и Метохија	2,91	0,64	14,0

Индекси концентрације природног прираштаја су у периоду 1950-96. године смањени у Србији са 0,99 на -0,60, у Војводини са 0,73 на -1,42, а повећани на Косову и Метохији са 1,59 на 14,0. Дакле, од 50-тих година до данас ниска и просечна концентрација природног прираштаја у Војводини и Централној Србији прерасла је у непартиципирање ових макрорегионалних целина у природном прираштају Србије, који данас у целини долази са Косова и Метохије (Таб. 10).

Територијални распоред типова концентрације наталитета, морталитета и природног прираштаја становништва анализиран на општинском нивоу за 1996. годину показује достигнут степен интеграције релативно хомогених депопулационих територија и одржавање релативно хомогених простора високе плодности становништва у новијој демографској структури Србије.

У територијалној дистрибуцији рађања издвајају се у Србији данас само два типа, тип ниске и тип високе концентрације. На основу њих Србија је поларизована у две хомогене просторне целине, битно другачије у погледу величине и карактеристика демографских потенцијала. Типу ниске концентрације припада готово целокупна територија Војводине и Централне Србије, а типу високе концентрације Косово и Метохија.

У територијалној дистрибуцији смртности уочава се у Србији више типова концентрације, који диференцирају пространије области ниске концентрације (део јужне Србије, Косово и Метохија, део западне Србије) и високе концентрације (југоисточна, источна и део централне Србије, Банат, северна и западна Бачка). Изван ових области су територије општина са градовима који су регионални центри, и које одликује тип ниске или просечне концентрације смртности.

Карта 11 - Тип концентрације наталитета (А), морталитета (Б) и природног прираштаја (В) у Србији 1996.
The type of concentration of natality (A), mortality (B) and natural increase (V) in Serbia in 1996.

У територијалној дистрибуцији природног прираштаја становништва у простору Србије се издвајају три релативно хомогене просторне целине. Прву чини готово целокупна територија Војводине и Централне Србије, на којој је доминантан негативан природни прираштај са одмаклим процесом депопулације становништва. Другу чини готово целокупни простор Косова и Метохије, са типом високе концентрације природног прираштаја и моделом проширене природне репродукције. Трећа просторна целина налази се између две претходне и карактерише је тип просечне концентрације природног прираштаја, а то су општине јужне Србије насељене албанским и општине западне Србије насељене претежно муслиманским становништвом. Типу просечне концентрације природног прираштаја припадају и општине са градовима регионалним центрима (Нови Сад, Ниш, Ужице и др.), које одликује повољнија старосна структура за процес репродукције (Карта 10).

У савременој етапи транзиције плодности и смртности становништва успостављена је у демографској структури Србије веома изражена просторна и етничка поларизација. Она се огледа, како је већ наведено, у ширењу и егзистенцији модела недовољне природне репродукције и депопулације на готово читавом простору Централне Србије и Војводине, тј. код Срба и већине народа и националних мањина, и међу сеоским и градским становништвом. Насупрот њој одржава се до данас висока плодност становништва на Косову и Метохији, тј. код Албанаца, Муслимана и Рома. То има за последицу диференцирање релативно хомогеног простора ове покрајине и суседних општина као пола популационе експанзије на основи модела проширене природне репродукције.

Правци одвијања демографског преображаја, односно транзиције становништва, текли су у протеклим деценијама у Централној Србији и Војводини знатно брже а на Косову и Метохији спорије, тј. евидентно неуједначеније у односу на раније етапе и очекивања 60-тих година приликом израде Шеме сталних рејона за демографска истраживања. Из тих разлога тада евидентирана важност виталних догађаја као индикатора хомогености издвојених рејона данас није идентична. Транзицијом природног обнављања после 60-тих година брже је уједначавано репродуктивно понашање становништва по демографским рејонима Централне Србије и Војводине, стварајући релативно хомогену пространу територију са ниским репродуктивном нормама. Насупрот њој, споре промене и одржавање релативне хомогености природног обнављања на нивоу проширене репродукције по демографским рејонима на Косову и Метохији резултирале су у

диференцирању мањег простора са високим репродуктивном нормама и популационом експанзијом у демографској структури Србије.

Све наведено намеће потребу детаљнијег тестирања ранијих и нових мера плодности и смртности становништва као индикатора за утврђивање хомогености демографских рејона у поступку демографске регионализације у до сада достигнутом демографском преображају Србије. Прецизнији и адекватнији индикатори природног обнављања као елементи демографске регионализације у односу на досада уопштељаване, свакако су општа стопа фертилитета, стопа укупног фертилитета, стопе репродукције, средње трајање живота, и други. Њихово коришћење неће битије показати достигнут степен хомогенизације макротериторијалне структуре Србије по основи савремених одлика природног обнављања становништва. Отуда су ови показатељи релевантни за регионализацију на макронивоу и за поједине популационе сегменте (структурне и друге одлике становништва).

На основу свега изложеног може се закључити да су за демографску регионализацију на мезо и микронивоу у савременој етапи демографског развоја у Србији више релевантни показатељи из домена просторне и социјалне мобилности становништва, процеса урбанизације, размештаја, као и појединих структурних обележја популационих потенцијала, а пре свега индикатори старења, економске и социјалне трансформације.

Примена теорије демографске транзиције у свету, појмовно широко дефинисане и утемељене на историјском искуству преображаја европске и америчке популације и очекивањима да ће као резултат модернизације то искуство бити применљиво и на земље у развоју после Другог светског рата, показала је очигледну регионалну различитост транзиционих искустава и њихову варјабилност у зависности од културних, историјских, политичких и других прилика. Отуда се у бројној литератури о демографској транзицији истиче да је сложеност одвијања демографског преображаја наметнула различите интердисциплинарне научне приступе у третирању трансформације плодности и смртности, њихових детерминанти, последица и потребних акција и мера у склопу структурних промена, повезаних са развојем, социјалном и политичком стабилношћу на глобалном и регионалном нивоу.

Демографски преображај у Србији од краја 19. до краја 20. века потврђује наведене налазе успостављањем савремене регионалнодемографске и етнодемографске поларизације природног обнављања становништва и померањем тежишта популационих потенцијала и у просторном и у етничком погледу. То показује и у нашем

искуству варијабилност транзиционих искустава у зависности не само од економских већ превасходно од културних, социјалних, историјских, политичких и других елемената територијалних система. Разлике у одвијању демографског перображаја и формирању популационих потенцијала између субпопулација другачијег етничког и верског састава очитује се и овде као и у другим деловима света као фактор међуетничких тензија, конфликта и тежње брже растуће популације за политичком прекомпозицијом геопростора.

По укупним резултатима, емпијски налази наше популационе науке о демографском преображају у Србији и Југославији у последња два века представљају важан допринос примени и разради теорије демографске традиције и свеукупне теоријске мисли о феноменима становништва.

РАЗМЕШТАЈ И ГУСТИНА СТАНОВНИШТВА КАО ОСНОВА РЕГИОНАЛИЗАЦИЈЕ*

Проблем декомпоновања простора на, релативно, конзистентне просторне јединице-регионе једно је од најзначајнијих питања којима се бави савремена географија, као систем (и конгломерат) наука о простору. Истовремено, овај проблем представља и једно од круцијалних питања демогеографије, у оквиру дефинисаног предмета истраживања ове, једне од најмлађих, али и најекспанзивнијих, научних дисциплина географије. *De facto*, основ демогеографске регионализације сваког простора, теоријски, представљају сва она обележја (карактеристике) становништва које је могуће квантификовати (Стојановић Б., Михајловић С., 1996). Поједностављено, све главне диференцијалне демографске карактеристике, односно оне које би представљале егзактну (и научно утемељену) основу за издвајање просторно-демографских територијалних комплекса могуће је систематизовати у пет основних група.

Прва група обухвата све оне које имају статистичко-формални карактер: сва основна демографска обележја, и њихови модалитети, на нивоу просторних статистичких јединица сталних, или повремених, посматрања. У *другој групи* су две основне компоненте кретања становништва: биодинамичке одлике популације (основни елементи природног кретања становништва – наталитет и морталитет) и главне карактеристике механичког кретања становништва (исељавање, досељавање и миграциони биланс¹). Затим, *трећа* основна

* Аутор: мр Бранислав Стојановић, истраживач-сарадник, Географски институт "Јован Цвијић", САНУ

¹ Ове компоненте су, појединачно или у целини, у појединим земљама обухваћене, углавном, сталним статистичким посматрањима. У Србији је прва компонента (биодинамика) обухваћена сталним, а друга (механичко кретање) повременим статистичким посматрањима.

група обухвата структурна обележја становништва, с тим да се састоји од две подгрупе: у првој су демографске структуре (старосна и пола), а у другој све остале (социо-економске, образовне, етничке, и др.). У четвртој групи, али не према важности, су просторно-демографска обележја становништва², односно она која због своје наглашене просторне димензије имају не само посебан значај за демографску регионализацију, већ представљају ону битну детерминанту која је омогућила развој демогеографије у посебну научну дисциплину насталу својеврсном „симбиозом“ демографије и географије. Међу најважнијим обележјима, која формирају ову групу, су она која се односе на просторну дистрибуцију становништва мерену апсолутним (популациона величина формалних или стварних територијалних јединица) или релативним вредностима (густине насељености, степен концентрације урбаног становништва, итд), укључујући и она обележја која представљају резултате комплексних промена простора у целини (просторно-функционални системи, демографски ефекти гравитационих односа на пример), али само до оног нивоа који је детерминисан дефинисаним предметом (објектом) проучавања демогеографије. У последњој, петој, групи су оне историјско-демографске карактеристике које могу представљати емпиријски основ за утврђивање законитости у демографском развоју посматраних простора, а самим тим и основ за регионализацију, али и за научно фундирана предвиђања будућих демографских токова (Стојановић Б., Михајловић С., 1996).

Овим истраживањем обухваћена је анализа три главна елемента битна за демогеографску регионализацију простора Србије (како у егзактном смислу као евентуални параметри, тако и у теоријском погледу, као основ селекционисаних принципа регионализације): дистрибуција (размештај) и редистрибуција (преразмештај) становништва, демографске густине, мерене коефицијентом опште насељености и (формални) ниво урбанизације, који представља како резултату, тако и главног узрочника, односно покретача, комплексних просторно-демографских трансформација у овој геопросторној целини. Ова обележја посматрана су на истом формалном просторном нивоу (по општинама) и у истим временским пресецима: за број становника временски ниво посматрања (пресеци стања) биле су године

² Дакле она која су и у семантичком и у семиотичком смислу главе одреднице демогеографије, као посебне научне дисциплине, а паралелно представљају и резултату веома висок корелационе међузависности (понекад готово функционалне) између становништва (у ужем, демографском, смислу) и простора.

пописа 1971., 1981. и 1991.³, а основни показатељи (број, површина) за просторне јединице посматрања (општине) дати су према стању на дан 31.03.1991. године. За посматрана три обележја, у овој анализи, извршена је стратификација њихових модалитета на пет стратума (размештај и густине), односно на шест (општи ниво урбанизације), и то тако да су као средишњи стратуми одређени они чије се вредности крећу у границама просека, а затим су издвојена још два стратума с испод и изнад просечним вредностима. На тај начин обезбеђен је и одређен ниво стварне компатабилности свих анализираних обележја.

Подручје Србије, према основним просторно-демографским обележјима (као резултанти комплексних међуутицаја низа елемената и фактора) представља наглашено хетерогену геосредину, с низом специфичности. У анализираном периоду (1971-1991. година) демографски раст Србије био је, посматрано у целини, релативно спор али и изразито макро (и микро) регионално диференциран (Таб. 1).

Таб. 1 – Промене у популационој величини макроцелина Србије у периоду 1971-1991. година

Changes in population volume of macrounits of Serbia in the period of 1971 – 1991.

Назив макроцелине	Број становника			Демографски биланс			Индекси		
	1971.	1981.	1991.	1971-1981.	1981-1991.	1971-1991.	71-81	81-91	71-91
Централна Србија	5250355	5694464	5808906	444109	114442	558551	108	102	111
Војводина	1952560	2034782	2013889	82222	-20893	61329	104	99	103
Косово и Метохија	1243811	1584440	1956196	340629	371756	712385	127	123	157
Србија – укупно	8446726	9313686	9778991	866960	465305	1332265	110	105	116

Извор: „Попис“ 91 - Упоредни преглед броја становника и домаћинства 1948,1953,1961,1971,1981. и 1991 године" и станова 1971, 1981. и 1991. године – подаци по насељима и општинама (књига 9), СРЗ, Београд, 1995.

У овом периоду укупан број становника Републике порастао је за 1 332 265, или за око 16%. Просечан годишњи апсолутни пораст износио је 66 613 становника, с тим што је раст у етапи 1971-1981. година био готово двоструко бржи у поређењу са етапом 1981-1991.

³ Период 1971-1991. година оцењен је као посебно индикативан, кад се ради о главним ефектима просторно-демографског развоја Србије, зато што почетак седамдесетих година представља одређену временску прекретницу у основним демографским токовима, а почетком деведесетих већ се снажно испољавају ефекти ових промена. Истовремено, релевантни званични статистички подаци (као што су на пример број становника, површина, број јединица посматрања и др.) за ове временске пресеке су релативно упоредиви, односно сигнификантни.

година, али и знатно спорији у поређењу с популационим растом овог простора оствареним у претходним међупописним периодима. Простор макроцелине Косова и Метохије, у анализираном периоду, остварио је више од 1/2 (53,5%) укупног популационог раста Републике, подручје Централне Србије око 42%, а Војводине свега непуних 5%. Карактеристично је да је у међупописној декади 1971-1981. година макроцелина Централне Србије имала готово четвороструко бржи апсолутни демографски раст у поређењу с наредном међупописном декадом (1981-1991. година). У овој деценији демографска димензија ове макро целине, просечно годишње, повећавала се за 44 411 становника, а у наредној за само 11 444 становника. Удео овог простора у укупном демографском расту Србије у етапи 1971-1981. година износио је 51,2% а у етапи 1981-1991. година био је мањи од 1/4 (24,6%). Подручје макроцелине Војводине имало је (и апсолутно и релативно) најспорији демографски раст, тако да је у етапи 1971-1981. година њена популациона димензија била увећавана за свега 8 222 становника просечно годишње, а у међупописној декади 1981-1991. година јавља се (према билансу раста становништва), као резултанта већ раније испољених тенденција, демографска стагнација, односно просечан годишњи популациони пад од око 2000 становника.

Једино простор макроцелине Косово и Метохија, у оба посматрана међупописна периода, је остваривао константан, релативно стабилан, демографски раст, што је резултирало његовим преузимањем улоге другог пола укупног демографског развоја простора Републике, с тим што први пол – београдски формални урбани регион – представља, у основи, ефект прераспештаја становништва у Србији, а популациони раст Косова и Метохије је, доминантно, резултат (у поређењу с осталим регионалним целинама Републике), релативно, високог интрарегионалног биолошког прилива становништва. У међупописној декади 1971-1981. година становништво ове покрајине, просечно годишње се повећавало за 34070, што је представљало око 39% демографског раста Србије у целини, а у етапи 1981-1991. година просечан годишњи раст износио је 37176 становника (уз наглашену тенденцију даљег, постепеног, релативног пада), тако да је удео овог простора у укупном популационом расту Србије, у овој међупописној декади, износио је чак 79,9%.

Промене у дистрибуцији (и редистрибуцији) становништва Србије детерминисане су углавном ендегеним факторима (као што је, на пример, процес урбанизације), али и оним који на одређени начин имају егзогени карактер, а припадају првенствено социо-економском комплексу. Њихове главне одлике најјасније се манифестују на

формалном микрорегионалном нивоу. Зато су за потребе ове анализе основне карактеристике промена у просторној дистрибуцији становништва Србије посматране посредно преко дистрибуције општина груписаних у пет демографских величинских категорија (стратума): „патуљасте” општине (оне чија је популациона величина мања од 20 хиљада становника), мале општине (од 20 до 50 хиљада становника), средње велике општине (50 до 100 хиљада становника), велике општине (100 до 200 хиљада становника) и „гигантске” општине (с више од 200 хиљада становника).

Према подацима пописа 1971. године готово 1/3 (или 32,2%) становништва Републике било је концентрисано у општинама чија се популациона величина кретала између 20 и 50 хиљада становника, односно у онима које припадају категорији малих општина. Паралелно, ове општине су доминирале и по броју (45,3%) и по територијалном обухвату (Таб. 2). Средње велике општине (од 50-100 хиљада становника) представљале су просторно и демографски другу по значају величинску категорију, док је однос између великих (од 100-200 хиљада становника) и „гигантских” (више од 200 хиљада становника) 1971. године био релативно уравнотежен, с тим што је категорија великих општина била просторно доминантна. „Патуљасте” општине (до 20 хиљада становника) заузимале су нешто више од 1/7 простора Србије, а концентрисале су свега око 1/12 њене популације, показујући основну тенденцију у њеном просторно-демографском развоју, која ће у наредним деценијама бити манифестована све израженијом интер и интрарегионалном поларизацијом.

Подручје Централне Србије је већ 1971. године, према основним одликама дистрибуције становништва, имало карактеристике наглашено просторно-демографске поларизоване средине у којој популационо доминирају велике и „гигантске” општине које су на само 1/6 територије ове макроцелине (15,8%) концентрисале више од 1/3 (или 38,3%) њене популације (Таб. 2).

Процес просторно-демографске поларизације у Централној Србији, првенствено, је резултат изразито примарне урбанизације, која се манифестује концентрацијом становништва у, релативно, мањем броју насеља (формално) урбаног карактера. Најзначајнији (до почетка осамдесетих година углавном механички) прилив становништва остваривали су велики микрорегионални центри (Београд, Ниш, Крагујевац), али и она средишта која имају функцију мезорегионалних центара (углавном насеља која су 1971. имала више од 20 хиљада становника). Димензије процеса просторно-демографске поларизације у подручју Централне Србије показује и податак да су

Таб. 2 - Дистрибуција општина Србије по демографским величинским категоријама, 1971-1991. године

Distribution of municipalities in Serbia by demographic volume categories

Величинска категорија	Број општина		Површина у km ²		Број становника	
	укупно	у %	укупно	у %	укупно	у %
Централне Србије						
1971. године						
до 20000	20	17,5	6419	11,5	335859	6,4
20001 - 50000	52	45,6	25848	46,2	1542297	29,4
50001 - 100000	20	17,5	14850	26,5	1358496	25,9
100001 - 200000	6	5,3	5629	10,1	804343	15,3
200001 и више	16*	14,0	3222	5,8	1209360	23,0
укупно	114	100,0	55968	100,0	5250355	100,0
1981. године						
до 20000	24	21,1	8162	14,6	384106	6,7
20001 - 50000	48	42,1	24781	44,3	1448182	25,4
50001 - 100000	18	15,8	13061	23,3	1243626	21,8
100001 - 200000	7	6,1	6159	11,0	916254	16,1
200001 и више	17*	14,9	3805	6,8	1702296	29,9
укупно	114	100,0	55968	100,0	5694464	100,0
1991. године						
до 20000	31	27,2	11439	20,4	478377	8,2
20001 - 50000	41	36,0	21504	38,4	1260298	21,7
50001 - 100000	18	15,8	13061	23,3	1258239	21,7
100001 - 200000	7	6,1	6159	11,0	962011	16,6
200001 и више	17*	14,9	3805	6,8	1849981	31,8
укупно	114	100,0	55968	100,0	5808906	100,0
Војводина						
1971. године						
до 20000	15	33,3	3858	17,9	241401	12,4
20001 - 50000	20	44,4	9193	42,7	704471	36,1
50001 - 100000	6	13,3	4667	21,7	412480	21,1
100001 - 200000	3	6,7	3090	14,4	387387	19,8
200001 и више	1	2,2	698	3,2	206821	10,6
укупно	45	100,0	21506	100,0	1952560	100,0
1981. године						
до 20000	15	33,3	4211	19,6	232749	11,4
20001 - 50000	19	42,2	8489	39,5	653223	32,1
50001 - 100000	7	15,6	5018	23,3	480970	23,6
100001 - 200000	3	6,7	3090	14,4	417702	20,5
200001 и више	1	2,2	698	3,2	250138	12,3
укупно	45	100,0	21506	100,0	2034782	100,0

Величинска категорија	Број општина		Површина у km ²		Број станс зника	
	укупно	у %	укупно	у %	укупно	у %
1991. године						
до 20000	14	31,1	3722	17,3	202994	10,1
20001 - 50000	20	44,4	8978	41,7	652241	32,4
50001 - 100000	7	15,6	5018	23,4	480617	23,9
100001 - 200000	3	6,7	3090	14,4	412573	20,5
200001 и више	1	2,2	698	3,2	265464	13,2
укупно	45	100,0	21506	100,0	2013889	100,0
Косово и Метохија						
1971. године						
до 20000	8	25,8	1890	17,4	97161	7,8
20001 - 50000	14	45,2	4429	40,7	472652	38,0
50001 - 100000	8	25,8	3997	36,7	568725	45,7
100001 - 200000	1	3,2	571	5,2	105273	8,5
200001 и више	0	0,0	0	0,0	0	0,0
укупно	31	100,0	10887	100,0	1243811	100,0
1981. године						
до 20000	8	25,8	1890	17,4	106802	6,7
20001 - 50000	11	35,5	3214	29,5	436419	27,5
50001 - 100000	9	29,0	3971	36,5	646966	40,8
100001 - 200000	3	9,7	1812	16,6	394253	24,9
200001 и више	0	0,0	0	0,0	0	0,0
укупно	31	100,0	10887	100,0	1584440	100,0
1991. године						
до 20000	6	19,4	1617	14,9	69801	3,6
20001 - 50000	7	22,6	1437	13,2	247391	12,6
50001 - 100000	11	35,5	4241	39,0	695506	35,6
100001 - 200000	7	22,6	3592	33,0	943498	48,2
200001 и више	0	0,0	0	0,0	0	0,0
укупно	31	100,0	10887	100,0	1956196	100,0
Србија - укупно						
1971. године						
до 20000	43	22,6	12167	13,8	674421	8,0
20001 - 50000	86	45,3	39470	44,7	2719420	32,2
50001 - 100000	34	17,9	23514	26,6	2339701	27,7
100001 - 200000	10	5,3	9290	10,5	1297003	15,4
200001 и више	17*	8,9	3920	4,4	1416181	16,8
укупно	190	100,0	88361	100,0	8446726	100,0
1981. године						
до 20000	47	24,7	14263	16,1	723657	7,8
20001 - 50000	78	41,1	36484	41,3	2537824	27,2

Величинска категорија	Број општина		Површина у km ²		Број становника	
	укупно	у %	укупно	у %	укупно	у %
50001 - 100000	34	17,9	22050	25,0	2371562	25,5
100001 - 200000	13	6,8	11061	12,5	1728209	18,6
200001 и више	18*	9,5	4503	5,1	1952434	21,0
у к у п н о	190	100,0	88361	100,0	9313686	100,0
1991. године						
до 20000	51	26,8	16778	19,0	751172	7,7
20001 - 50000	68	35,8	31919	36,1	2159930	22,1
50001 - 100000	36	19,0	22320	25,3	2434362	24,9
100001 - 200000	17	8,9	12841	14,5	2318082	23,7
200001 и више	18*	9,5	4503	5,1	2115445	21,6
у к у п н о	190	100,0	88361	100,0	9778991	100,0

* Укључујући и шире (административно) подручје Београда (16 општина), које је третирано као јединствена формално-статистичка целина, односно као (формални) урбани регион.

Извори: „Општине у Републици Србији, 1991. - статистички подаци”, РЗС, Београд, 1992; „Попис 91 - Упоредни преглед броја становника и домаћинства 1948, 1953, 1961, 1971, 1981. и 1991 године и станова 1971, 1981. и 1991. године” - подаци по насељима и општинама (књига 9), СЗС, Београд, 1995

„патуљасте” и мале општине (односно две популационо најмање величинске категорије) 1971. године заузиле више од 1/2 њене територије, а у њима је живело тек нешто више од 1/3 њеног становништва (35,8%).

Иако је и простор макроцелине Војводине, слично као и Централне Србије, већ раније захваћен процесом просторно-демографске поларизације 1971. године њени ефекти у овој покрајини нису тако наглашени, и то због одређених специфичности, не само у основним популационим токовима, већ и због карактеристика њеног укупног развоја. У овој покрајини просторно и демографски доминирају мале и средње општине, које обухватају готово 2/3 њене територије (или 64,4%) и више од 1/2 њеног становништва, односно 57,2% (Таб. 2). Категорије великих и „гигантских” општина (као антиподне) заузимају мање од 1/4 њене територије (17,6%), а концентришу мање од 1/3 њене популације (30,4%), с тим што једино подручје општине Нови Сад припада категорији популационо највећих (формалних) просторних јединица. Релативно слабији ефекти процеса просторно-демографске поларизације у овој макроцелини, углавном, представљају резултат (у поређењу са Централном Србијом) нешто спорије примарне урбанизације, али и осетно снажније секундарне урбанизације, односно дужег процеса сложене трансформације неградских насеља у средишта (стварног) урбаног карактера.

Према свим просторно-демографским одликама, а посебно према променама у дистрибуцији становништва по (формалним) просторним јединицама најнижег ранга, у анализираном периоду, подручје Косова и Метохије има готово дијаметрално супротне карактеристике у поређењу са Централном Србијом и Војводином. Специфичност у укупном демографском развоју, а посебно у размештају становништва и главним популационим токовима, као и основним токовима урбанизације, резултирали су веома ниским степеном просторно-демографске поларизације ове покрајине, која је према подацима о дистрибуцији општина по популационим величинским категоријама 1971. године била, *de facto*, занемарљива (Таб. 2). Карактеристично је да су више од 3/4 простора ове макроцелине 1971. године (односно 77,4%) обухватале мале и средње велике општине, које су концентрисале чак више од 4/5 становништва Косова и Метохије (или 83,7%), што показује колико је био висок ниво просторно-демографске хомогености ове покрајине. „Екстремне” популационе величинске категорије биле су, практично, изједначене, али (за разлику од Централне Србије и Војводине) ни једна општина Покрајине није припадала категорији „гигантских”, а само је општина Приштине, као највеће урбане агломерације у овом простору, имала демографску димензију која је, минимално, била већа од доњег лимита дефинисаног за категорију великих општина (од 100 – 200 хиљада становника).

Главни ефекти просторно-демографске поларизације подручја Србије посебно су изражени у међуописном периоду 1971-1981. година, и то као резултат консолидације овог процеса, који управо у овој декади на, одређен начин, достиже и своју кулминацију на највећем делу њене територије. У целини посматрано, територија Републике је 1981. године била тако просторно-демографски издиференцирана да је готово 1/3 њене популације (или 32,2%) била концентрисана на непуних 18% њене површине коју су обухватале општине две популационо највеће категорије (Таб. 2), односно оне чија је демографска димензија била већа од 100 хиљада становника. У поређењу с осталим величинским категоријама оне су, у овом међуописном периоду, оствариле не само значајан релативан демографски, већ и територијални, раст. Истовремено, остале три категорије општина или су просторно и демографски стагнирале (мале и средње велике) или су незнатно расле („патуљасте” општине), што представља основни ефект просторно-демографске поларизације ове геоцелине.

Основне карактеристике дистрибуције становништва (анализиране на нивоу формалних микроцелина – општина) подручја Цен-

тралне Србије 1981. године, практично, су идентичне с карактеристикама демографског размештаја у Србији у целини, што показује да ово подручје, као просторно и популационо доминантно, детерминише не само основне популационе токове већ и пресудно утиче на њену просторно-демографску „слику”. Према резултатима пописа становништва 1981. године нешто мање од 1/2 становништва ове макроцелине (46,0%) било је концентрисано на свега мање од 1/5 њене територије (Таб. 2), коју су сачињавале велике (од 100-200 хиљада становника) и „гигантске” општине (с више од 200 хиљада становника). У периоду 1971-1981. година демографска димензија ових општина увећала се чак за око пола милиона становника, односно за око 12%, што је неупоредиво бржи популациони раст у односу како на просек ове макроцелине (свега око 2%), или Републике (око 5%) у истом периоду. Иако је овај демографски раст делимично резултат и природног прираштаја становништва (првенствено због повољније старосне структуре) он представља доминантну резултанту утицаја механичке компоненте, односно резултанту утицаја позитивног миграционог биланса узрокованог имиграционом атрактивношћу ових општина, чија су средишта водећи урбани центри, не само овог макропростора, већ и Републике у целини. Остале величинске категорије општина Централне Србије остваривале су у периоду 1971-1981. година демографску стагнацију („патуљасте”), или значајан релативни и апсолутни пад (мале и средње велике општине). Уз то, као показатељ интензивирања просторно-демографске поларизације у овој макроцелини расте не само број популационо најмањих општина већ се повећава и њихов територијални обухват.

Процес просторно-демографске поларизације у међупописном периоду 1971-1981. година све је јачи и у подручју Војводине, тако да су популационе величинске категорије великих и „гигантских” општина 1981. године концентрисале око 1/3 становништва ове покрајине, или 32,8% (Таб. 2). С обзиром да је у том периоду остварен у овој просторној целини незнатан популациони раст (од свега 4%), односно 82,2 хиљаде становника, евидентно је да је популациони раст ове две највеће категорије (који је износио 73,6 хиљаде становника) више резултат интрарегионалног преразмештаја становништва него утицаја природне компоненте демографског раста. Истовремено, показатељи о значајном релативном и апсолутном смањењу популационих димензија демографски најмањих општина у Покрајини указују да процес просторно-демографске поларизације постаје све наглашенији.

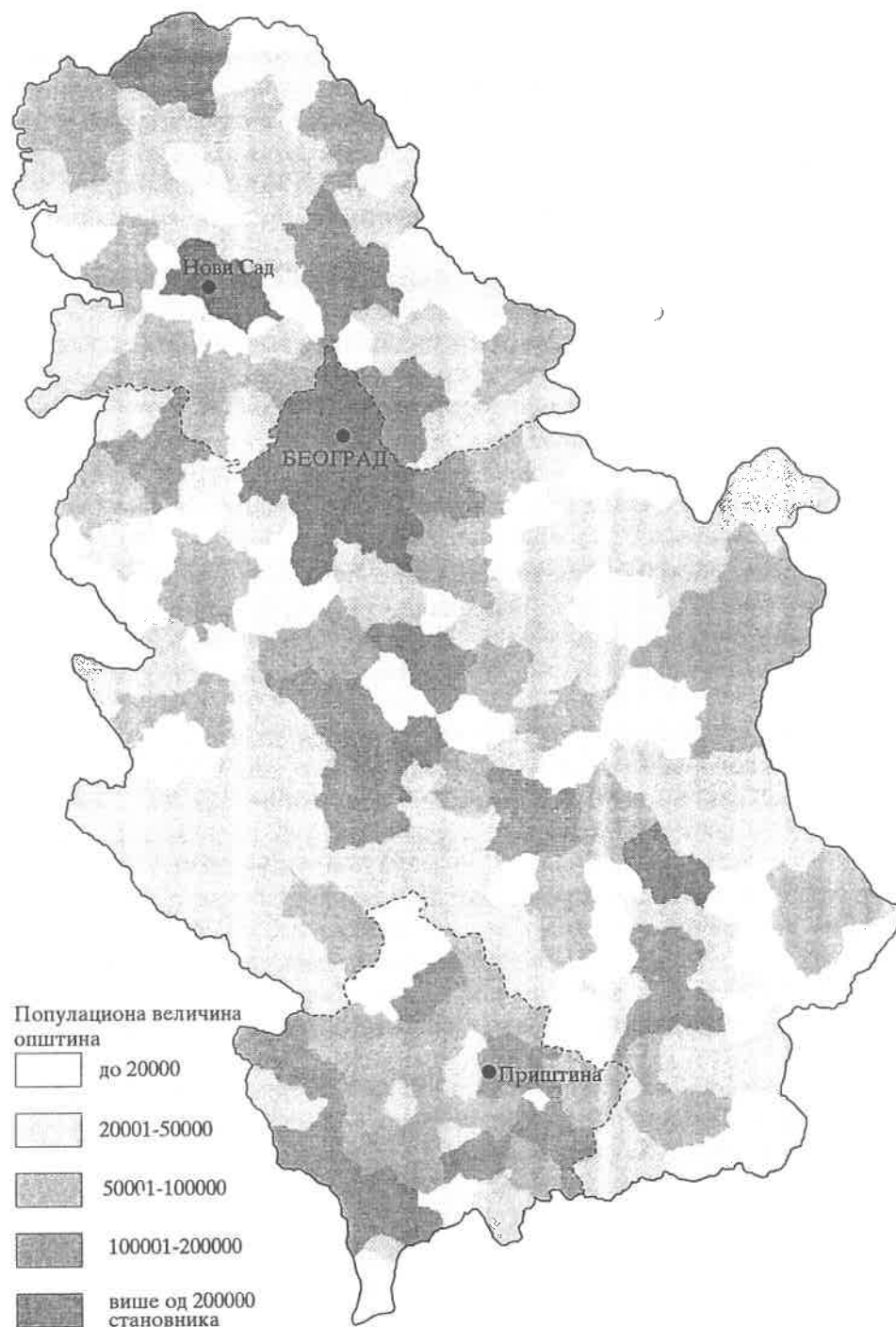
Међупописни период 1971-1981. година представља декаду у којој се у подручју Косова и Метохије јавља специфичан облик

просторно-демографске поларизације, и углавном представља резултат унутаррегионалне диференцијације у динамици природног популационог раста, а неупоредиво мање резултат интрарегионалне редистрибуције становништва. Према подацима пописа из 1981. године (за разлику од 1971. године) пол демографске концентрације у овој покрајини био је у средње великим и великим општинама у којима је живело више од 2/3 њеног становништва 65,7%, на нешто више од 1/2 њене територије (Таб. 2). Остале популационе величинске категорије оствариле су, у овом периоду, или мањи демографски раст („патуљасте”) или стагнацију (мале општине), с тим што је ова демографска стагнација резултат прерасподеле општина унутар анализираних стратума, а не стварног популационог развоја.

Од укупно 190 општина у Републици (1991. године) више од 1/4 (26,8%) припада категорији „патуљастих”, које заузимају готово 1/5 (19,0%) њене територије, а концентришу тек нешто више од 1/12 (7,7%) њене популације (Таб. 2).

У просторном смислу дисперзоване су, мање или више равномерно, по целој територији Републике, уз нешто слабије изражене концентрације у њеним источним и југоисточним деловима, као и западно и југозападно од ужег, формалног, београдског урбаног региона (Карта 1). Категорији малих општина, 1991. године припада више од 1/3 (35,8%) ових просторних јединица најнижег управно-административног ранга, а оне обухватају нешто више од 1/3 (36,1%) њеног простора, а само око 1/5 њене популације (22,1%). Концентрисане су углавном у северним, источним и југозападним деловима. Ове две категорије („патуљасте” и мале општине) испод просечних демографских, али и територијалних димензија⁴, обухватају готово 2/3 општина у Србији, а заузимају нешто више од 1/2 (54,7%) територије концентришући мање од 1/3 (29,8%) њене популације. Дакле, 1991. године подручје Србије диференцирано је (формално, али и стварно) на већи број популационо, и територијално, малих јединица, које не само да доминирају у бројчаном и територијалном смислу већ, и сваршено јасно, показују колико је висок ниво просторно-демографске диференцијације (формалних) територијалних јединица, али и простора Републике у целини.

⁴ Просечна демографска величина једне општине у Србији, 1991. године, износила је 51.468 становника, а просечан територијални обухват 465 km².

Карта 1. - Општине Србије према популационој величини, 1991. године
Municipalities in Serbia according to population volume in 1991.

Нешто мање од 1/5 (19,0%) општина у Србији припада категорији седње великих, а обухвата чак више од 1/4 (25,3%) њеног простора и готово 1/4 (24,9%) њеног становништва. Ове општине налазе се унутар стратума који је, у овом истраживању, дефинисан као (демографски) просечан за цело подручје Србије. У простору Војводине и Централне Србије, у највећем броју случајева представљају ужа гравитациона подручја урбаних центара средњих популационих величина (од 20 до 50 хиљада становника), док у Косову и Метохији средишта општина ове категорије су, често, мањих популационих димензија. Практично, већина ових општина су „урбане” јер је њихова демографска величина, углавном, резултат концентрације становништва у њиховом централном насељу, које је град средње величине.

Свега 17 општина (1991. године) у Србији припада категорији средње великих (од 100 до 200 хиљада становника), а у просеку су, не само демографски већ и територијално, осетно веће од општина из претходне три величинске категорије. Обухватају 14,5% територије Србије и 23,7% њене популације, а све представљају прве (формалне) гравитационе зоне урбаних средишта величина од 50 до 100 хиљада становника, и углавном (уз ретке изузетке) популациона величина ових просторних јединица је резултат изразито моноцентричне концентрације становништва, и њеног константног апсолутног, и релативног, раста у дужем периоду. И ова група општина је у основи „урбана” (мерено концентрацијом становништва у насељима која имају, формални, статус града) иако највећи део њиховог простора, слично као и код општина из претходне категорије, није захваћен било којом формом стварне урбанизације (примарне, секундарне, односно семиурбанизације). Микрорегионално посматрано ово су подручја с наглашеном просторно-демографском поларизацијом.

Свега непуна 1/10 (9,5%) општина у Републици припада категорији „гигантских” (с више од 200 хиљада становника), али на само 5% територије Србије, колико заузимају ове општине, било је концентрисано више од 1/5 (21,6%) њеног становништва (Таб. 2). То су, практично, формални, ужи, урбани региони три популационо највеће градске агломерације у Републици: Београда, Новог Сада и Ниша, а више су резултат управно-административне поделе него стварног стања у простору.⁵ Њихова интрарегионална декомпозиција показала би (посебно у случају Београда) веома изражене демографске

⁵ Из тог разлога је шире (административно) подручје Београда, у овој анализи, третирано као (формално-статистичка) целина, без обзира на знатне интрарегионалне просторно-демографске разлике између 16 управно-административних јединица, које га формирају.

разлике (не само у дистрибуцији, већ и у основним токовима и тенденцијама), које све више јачају, између њихових појединих делова, а посебно између „центра” и „периферије”. Међутим, простори ове три управно-административне целине (уз реално уже гравитационо подручје приштинске агломерације) представљају стварно највеће популационе концентрације у Републици, и показују колико је висок ниво неравномерности у размештају становништва у овом простору.

Актуелне карактеристике дистрибуције становништва у простору Србије јасније показује анализа по њеним макроцелинама. Подручје Централне Србије захваћено је веома интензивним процесом просторно-демографске поларизације, који је започео већ средином шездесетих година (Стојановић Б., 1990), а његов резултат је изузетно неравномеран распоред становништва у овој макроцелини. Прекривено готово 60% њеног територија (1991. године) заузимају су општине испод просечне популационе величине (категорије „патуљастих” и малих општина), које су концентрисале нешто мање од 30% њеног становништва (Таб. 2).

Дисперзоване су по целој територији ове макроцелине, с мањим концентрацијама у њеним западним и источним подручјима, а углавном се ради о општинама чија су средишта популационо веома мала насеља, од којих многа ни немају статус градских. Карактеристично је да се ове популационо мале општине (с наглашеном тенденцијом константне демографске ерозије) веома бројне у непосредној близини две највеће урбане агломерације ове макроцелине (јужно и западно од уже београдске, формалне, регије и у потпуности окружују шире подручје, односно општину, нишке урбане агломерације), што показује не само стварни квалитет њихових гравитационих (посебно демографских) утицаја, већ и основну карактеристику урбанизације саме ове макроцелине.

У подручју Централне Србије категорији средње великих (од 50 до 100 хиљада) припада свега 18 општина (од укупно 114), а све су, не само демографски већ и просторно, изнадпросечних димензија (Таб. 2). Уз мањи број изузетака, центри ових управно-административних јединица имали су 1991. године, између 20 и 50 хиљада становника, односно припадали су групи (популационо) средње великих градова. Према просторном распореду унутар подручја Централне Србије ове општине су изразито дисперзивне (практично се јављају „оазно”), а мање концентрације евидентне су у Источној Србији и долини Велике Мораве.

Свих седам општина категорије, демографски, великих (од 100 до 200 хиљада становника) у макроцелини Централне Србије представљају административне (формалне) микрорегионе урбаних центара

с више од 50 хиљада становника. Лоциране су, што је и логично, на главним осовинама популационих концентрација ове макроцелине, а представљају секундарна жаришта развоја, како овог простора тако и Републике у целини. Интензиван процес просторно-демографске поларизације представља једну од њихових битних карактеристика, а у већини случајева трансформише се у процес укупне просторне поларизације, која представља резултату укупног развоја (демографског, привредног, функционалног, итд.) ових, формалних, територијалних јединица. Ове општине добро илуструју дугорочне тенденције у (пре)размештају становништва како у подручју Централне Србије тако и у целој Републици (уз изузетак већег дела косовског простора).

Готово 1/3 популације Централне Србије (31,8%) концентрисана је на свега око 1/5 (6,8%) њене територије, односно живи у (формалним) ужим урбаним регионима Београда и Ниша, које према актуелној управно-административној подели сачињава 17 општина, односно припадају категорији „гигантских” општина. Веома брз демографски развој ових просторних јединица представља резултат имиграционе активности њихових центара, посебно изражене у периоду 1945-1980. година. Истовремено, њихов демографски раст, као ефект укупног развоја, представља један од најзначајнијих показатеља основне карактеристике урбанизације овог дела Србије (али и неких делова других макроцелина републике), а то је доминација примарне (вертикалне) урбанизације, која је и стварни узрочник просторно-демографске поларизације.

У суштини, цело подручје Централне Србије, према свим основним одликама дистрибуције становништва, показује изузетно висок степен неравномерности у просторном распореду, и наглашену моноцентричност, која се манифестује и преко осталих релевантних демографских индикатора (као што су репродукција становништва, или неки други битни демографски процеси).

Сличне карактеристике постојећег размештаја становништва има и подручје Војводине (Таб 2), где процес просторно-демографске поларизације постаје све израженији.

Готово 60% територије ове макроцелине (слично као и у случају Централне Србије) заузимају „патуљасте” и мале општине у којима је, 1991. године, живело 42,4% њеног становништва. Релативно равномерно „покривају” целу територију ове макроцелине, с тим што се значајније концентрације јављају у њеном источном и средишњем делу, посебно око новосадског (формалног ужег урбаног региона). Све ове општине су, већ дуже време, демографски стагнантне, а посебно овај процес долази до изражаја у последњој

међупописној декади (1981-1991. године). Њихова демографска, као и територијална величина, знатно су мање од покрајинског просека, који је, 1991. године, износио 45770 становника (за једну општину), односно 489 km². Демографска категорија средње великих општина, 1991. године, обухватала је свега седам ових управно-административних јединица, које су заузиле око 1/4 (23,3%) њеног простора, и концентрисале близу 1/4 (23,6%) њене популације. Изузев мање концентрације у подручју западног Срема, општине ове величинске категорије дисперзоване су, у рубним деловима, Покрајине и то „оазно“, а њихова средишта су регионални центри популационе величине од 20 до 50 хиљада становника.

У простору Војводине свега три општине су, 1991. године, припадале демографској категорији великих општина (Суботица, Зрењанин и Панчево), а концентрисале су нешто више од 1/5 становништва ове макроцелине (20,5%). Све три су и изнадпросечно велике територијалне јединице и (нодално) високоурбанизоване. Удео урбаног становништва у овим општинама (1991. године) кретао се између 60% (Зрењанин) и 70% (Суботица и Панчево), али је више резултат популационе концентрације у њиховим средиштима, него, просторно, уравнотежене урбанизације. Само подручје општине Нови Сад припада категорији „гигантских“ општина (више од 200 хиљада становника) у овој макроцелини. Од укупно 265.464 становника (1991. године) општине градске агломерације Новог Сада концентрисала је више од 2/3 (или око 68%), тако да ова управно-административна јединица у демографском (али и ширем) смислу представља само шире (формално) подручје овог највећег урбаног центра Покрајине, које је 1991. године концентрисало мање од 1/8 (13,2%) њене популације. Истовремено, ова територијална јединица, према овом демографском обележју, представља и значајан показатељ све негативнијих ефеката (уже и шире демогеографских) промена у основним токовима просторно-демографског карактера, али и у неким изразито демографским процесима (репродукција и старење становништва).

Актуелни размештај становништва у макроцелини Косово и Метохија има дијаметрално супротне карактеристике у поређењу с карактеристикама остале две макроцелине Републике (Таб. 2). „Патуљасте“ и мале општине у овој покрајини заузимају више од 1/4 (28,0%) њеног простора, а концентрисале су свега 16,2% њене популације. Углавном се ради о општинама које се налазе у рубним деловима ове макроцелине, и то онима које (а неке од њих нису ни почеле да функционишу и касније су „угашене“) су формиране издвајањем из других управно-административних јединица крајем осам-

десетих година, и које, уз ретке изузетке, немају нити једно средиште с минимумом централних функција. Категорији средње великих општина у Покрајини, 1991. године, припадало је 11 (формално) територијалних јединица које су заузиле чак 39,0% њене територије, а концентрисале су више од 1/3 њеног становништва (35,6%). Углавном су концентрисане у источном и средишњем делу Покрајине, а њихова средишта су урбани центри величине од 5 до 30 хиљада становника. Општине ове демографске величинске категорије (50 до 100 хиљада становника) према својим популационим димензијама готово идеално се уклапају у покрајински просек, а 1991. године просторни обухват им је био изнад просечан⁶.

Практично 1/2 (48,2%) становништва Косова и Метохије, 1991. године, живело је у седам управно-административних јединица ранга општина, које припадају категорији великих (од 100 до 200 хиљада становника), а заузимају 1/3 њихове територије (33,0%). Налазе се углавном у његовом источном и западном делу (изузев Урошевца, који се налази у јужном делу), а њихова главна средишта имају између 50 и 150 хиљада становника. За разлику од општина исте демографске величинске категорије у Централној Србији и Војводини популациона димензија косовско-метохијских општина не представља само резултат концентрације становништва у њиховим водећим центрима (изузев у случају Приштине) већ се овде ради о, релативно, равномерном распореду становништва у целом простору ових (формалних) територијалних јединица. Уз то, мање је резултат имиграционе атрактивности њихових средишта (у интра и интеррегионалном смислу), а више континуираног, значајног, природног раста становништва, који компензује негативан интеррегионални миграциони салдо, и није тако оштро диференциран између урбаних и руралних средина, као што је то случај у друге две макроцелине Србије. Паралелно, нижи ниво интарегионалне покретљивости становништва, посебно мерен интензитетом токова између „периферије“ и „центра“ општине (као формалног микрорегиона), или унутар стварних микрорегиона ове макроцелине, без обзира на њихов хијерахијски ранг, резултирао је и осетно нижим степеном просторно-демографске поларизације Покрајине.

Битна друга компонента, евентуалне, демографске регионализације Србије, анализирана у овом истраживању, је она (за разлику од претходне – размештај становништва по формалним просторним

⁶ Просечна демографска величина општина у Покрајини, 1991. године, износила је 63.103 становника (општина ове категорије 63.228 становника), а просечан територијални обухват косовских општина био је 351 km² (док је општина, ове категорије, износио 423 km²).

јединицама посматрања најнижег ранга), која има још наглашенији просторно-демографски карактер, иако је, истовремено, и формално-статистичка, јер је везана за важећу (официјелну) територијалну поделу. Ради се о густини (коэффициенту опште насељености) становништва, као статистичкој релативној мери, која представља резултату односа (корелације) између популације (односно, свих основних ефеката демографских токова и процеса) и простора у ширем смислу, то јест, свих оних релевантних елемената и фактора који припадају не само социо-географском, већ и физичко-географском комплексу. Модалитети овог просторно-демографског (релативног) обележја груписани су, као и у претходном случају, у пет група-стратума: подручја (општине) ретке насељености (до 50 становника на km^2), слабе насељености (51-100 становника на km^2), средње насељености (101-150 становника на km^2), густе насељености (151-200 становника на km^2) и веома густе насељености (више од 200 становника на km^2). Основне карактеристике актуелне густине насељености, као елемента могуће демогеографске регионализације Србије, посматране су посредно: преко дистрибуције општина (стање 1971, 1981. и 1991. године) по дефинисаним стратумима (Таб. 3).

Ниво утицаја промена у размештају становништва, као ефект просторне покретљивости становништва, инициран углавном процесом урбанизације, или снажнијим биодемографским приливом, рефлектује се посебно на промене у густинама насељености, како општим, тако и оном специфичним. Оне представљају један од најзначајнијих индикатора квантитативних, а нарочито квалитативних, карактеристика успостављених просторно демографских односа (Стојановић Б., 1990). Подручје Републике, према вредности коефицијента опште насељености, 1991. године са $111 \text{ ст}/\text{km}^2$ представљало је средње насељен простор чији се ниво насељености, у анализираном периоду постепено повећавао. Почетком периода (1971. године) износио је 96, а средином периода (1981.) $105 \text{ ст}/\text{km}^2$. Истовремено, ово подручје било је, у целом анализираном периоду (као резултат просторно-демографске поларизације), веома изражено диференцирано, не само на нивоу макроцелина, већ и на нивоу микрорегиона, кад се ради о овој (релативној) статистичкој мери дистрибуције популације. Подручје макроцелине Војводина било је у сва три посматрана временска пресека испод просечно насељено: 1971. године коефицијент опште насељености ове покрајине (која има оптималне физичко и социогеографске услове за демографски развој) износио је 91, да би 1981. године незнатно порастао (на 95), а према резултатима пописа 1991. године стагнирао (пад на $94 \text{ ст}/\text{km}^2$).

Таб. 3 - Дистрибуција општина Централне Србије према густини (коэффициенту опште) насељености, 1971-1991.

Distribution of municipalities in Central Serbia by (coefficient of general) population density, 1971-1991

Величинска категорија (становника на km^2)	Број општина		Површина у km^2		Број становника	
	укупно	у %	укупно	у %	укупно	у %
Централна Србија						
1971. година						
до 50	24	21,1	16124	28,8	598087	11,4
51 - 100	51	44,7	25300	45,2	1800005	34,3
101 - 150	18	15,8	8670	15,5	1108557	21,1
151 - 200	4	3,5	2069	3,7	339353	6,5
201 и више	17*	14,9	3805	6,8	1404353	26,7
у к у п н о	114	100,0	55968	100,0	5250355	100,0
1981. година						
до 50	27	23,7	17475	31,2	627561	11,0
51 - 100	44	38,6	22219	39,7	1579969	27,7
101 - 150	17	14,9	7214	12,9	878810	15,4
151 - 200	8	7,0	4778	8,5	798462	14,0
201 и више	18*	15,8	4282	7,7	1809662	31,8
у к у п н о	114	100,0	55968	100,0	5694464	100,0
1991. година						
до 50	30	26,3	18543	33,1	623431	10,7
51 - 100	41	36,0	19923	35,6	1356336	23,3
101 - 150	17	14,9	7990	14,3	960353	16,5
151 - 200	7	6,1	4395	7,9	723104	12,4
201 и више	19*	16,7	5117	9,1	2145682	36,9
у к у п н о	114	100,0	55968	100,0	5808906	100,0
Војводина						
1971. година						
до 50	3	6,7	1395	6,5	58310	3,0
51 - 100	30	66,7	14624	68,0	1101123	56,4
101 - 150	11	24,4	4789	22,3	586306	30,0
151 - 200	0	0,0	0	0,0	0	0,0
201 и више	1	2,2	698	3,2	206821	10,6
у к у п н о	45	100,0	21506	100,0	1952560	100,0
1981. година						
до 50	8	17,8	3800	17,7	173466	8,5
51 - 100	24	53,3	10892	50,6	839258	41,2
101 - 150	10	22,2	4353	20,2	493518	24,3
151 - 200	2	4,4	1763	8,2	278402	13,7

Величинска категорија (становника на km ²)	Број општина		Површина у km ²		Број становника	
	укупно	у %	укупно	у %	укупно	у %
201 и више	1	2,2	698	3,2	250138	12,3
у к у п н о	45	100,0	21506	100,0	2034782	100,0
1991. година						
до 50	9	20,0	4121	19,2	177566	8,8
51 - 100	24	53,3	10443	48,6	784458	39,0
101 - 150	8	17,8	4979	23,0	578910	28,7
151 - 200	3	6,7	1265	5,9	207491	10,3
201 и више	1	2,2	698	3,3	265464	13,2
у к у п н о	45	100,0	21506	100,0	2013889	100,0
Косово и Метохија						
1971. година						
до 50	4	12,9	1412	13,0	52801	4,2
51 - 100	10	32,3	3285	30,2	297337	23,9
101 - 150	11	35,5	4096	37,6	518102	41,7
151 - 200	3	9,7	1559	14,3	262127	21,1
201 и више	3	9,7	535	4,9	113444	9,1
у к у п н о	31	100,0	10887	100,0	1243811	100,0
1981. година						
до 50	3	9,7	1117	10,3	37102	2,3
51 - 100	4	12,9	1021	9,4	80032	5,1
101 - 150	12	38,7	4037	37,1	509079	32,1
151 - 200	6	19,4	2618	24,0	447169	28,2
201 и више	6	19,4	2094	19,2	511058	32,3
у к у п н о	31	100,0	10887	100,0	1584440	100,0
1991. година						
до 50	2	6,5	869	8,0	24874	1,3
51 - 100	5	16,1	1269	11,7	97079	5,0
101 - 150	5	16,1	2123	19,5	292688	15,0
151 - 200	9	29,0	2790	25,6	505436	25,8
201 и више	10	32,3	3836	35,2	1036119	53,0
у к у п н о	31	100,0	10887	100,0	1956196	100,0
Србија - укупно						
1971. година						
до 50	31	16,3	18931	21,4	709198	8,4
51 - 100	91	47,9	43209	48,9	3198465	37,9
101 - 150	40	21,1	17555	19,9	2212965	26,2
151 - 200	7	3,7	3628	4,1	601480	7,1
201 и више	21*	11,1	5038	5,7	1724618	20,4
у к у п н о	190	100,0	88361	100,0	8446726	100,0

Величинска категорија (становника на km ²)	Број општина		Површина у km ²		Број становника	
	укупно	у %	укупно	у %	укупно	у %
1981. година						
до 50	38	20,0	22392	25,3	838129	9,0
51 - 100	72	37,9	34132	38,6	2499259	26,8
101 - 150	39	20,5	15604	17,7	1881407	20,2
151 - 200	16	8,4	9159	10,4	1524033	16,4
201 и више	25*	13,2	7074	8,0	2570858	27,6
у к у п н о	190	100,0	88361	100,0	9313686	100,0
1991. година						
до 50	41	21,6	23533	26,6	825871	8,4
51 - 100	70	36,8	31635	35,8	2237873	22,9
101 - 150	31	16,3	15250	17,3	1856890	19,0
151 - 200	18	9,5	8292	9,4	1411092	14,4
201 и више	30*	15,8	9651	10,9	3447265	35,3
у к у п н о	190	100,0	88361	100,0	9778991	100,0

* Укључујући и шире (административно) подручје Београда (16 општина), које је третирано као јединствена формално-статистичка целина, односно као (формални) урбани регион.

Извори: „Општине у Републици Србији, 1991. - статистички подаци”, РЗС, Београд, 1992; „Попис 91 - Упоредни преглед броја становника и домаћинстава 1948, 1953, 1961, 1971, 1981. и 1991. године и станова 1971, 1981. и 1991. године” - подаци по насељима и општинама (књига 9), СЗС, Београд, 1995.

Ниво насељености (мерен општом густином) простора Централне Србије углавном се, све до 1991. године кретао око републичког просека: 1971. године износио је 94 ст/km², 1981. године 102, а 1991. само 104 ст/km². За разлику од ове две макро целине простор Косова и Метохије, који је имао неупоредиво бржи популациони укупни раст, а паралелно и осетно нижи ниво редистрибуције становништва (услед специфичности, првенствено, у основним токовима урбанизације) еволуира у формалну макроцелину највеће (просечне) концентрације становништва, мерене коефицијентом опште насељености. Ово подручје, према подацима пописа 1971. године, имало је општу густину насељености од 114 ст/km², која је 1981. године износила 145, а 1991. године чак 180 ст/km², односно била је већа од републичког просека за 62%.

Простор Републике, у целини, у периоду 1971-1991. година, на основу дистрибуције општина по величинским категоријама (стратумима) коефицијента опште насељености показује све основне карактеристике токова демографске редистрибуције чији се најснажнији

(негативни) ефекти манифестују током етапе 1981-1991. година. Према резултатима пописа 1971. година готово $3/4$ подручја Републике било је релативно слабо насељено јер су $70,3\%$ њене територије заузиле општине с исподпросечном густином (ретко и слабо насељене), које су концентрисале готово половину ($46,3\%$) њеног становништва (Таб. 3). Паралелно, ове две величинске категорије представљају будуће депопулационе зоне, које су 1971. године сачињавале чак 122 општине, односно готово $2/3$ ($64,2\%$) ових просторних јединица у Србији. Густо и веома густо насељене општине на свега $9,8\%$ републичке површине концентрисале су 1971. године, више од $1/4$ њене популације ($27,5\%$), формирајући постепено релативно конзистентну зону демографске суперконцентрације, чије су основне географске карактеристике практично, у потпуној супротности у односу на карактеристике зоне депопулације.

Подручје макроцелине Централне Србије 1971. године и према дистрибуцији општине по величинским категоријама коефицијента опште насељености показује да је процес просторно-демографске поларизације резултирао његовом оштром интрарегионалном диференцијацијом на зоне исподпросечне насељености (и депопулације) и зоне суперконцентрације становништва (односно, популационе експанзије). Ретко и слабо насељене општине 1971. године заузиле су 74% територије ове макроцелине, а концентрисале су $45,7\%$ њеног становништва (Таб. 3), док је у зонама изнадпросечне насељености (густо и веома густо насељене општине), формираним око већих урбаних центара, на свега $10,5\%$ површине овог простора било концентрисано чак $33,2\%$ његовог становништва.

Нешто слабије (почетком седамдесетих година) изражен процес просторно демографске поларизације у Војводини резултирао је и релативно уједначеном насељеношћу ове макроцелине, односно слабије израженом њеном унутаррегионалном диференцијацијом. Према подацима за 1971. годину, чак $80,3\%$ територије ове покрајине заузиле су слабо и средње насељене општине, које су концентрисале $86,4\%$ њеног становништва, док су ретко и веома густо насељене општине (као нуклеуси) просторно демографске поларизације имале веома мали територијални и демографски обухват.

Простор макроцелине Косова и Метохије, 1971. године, представљао је интрарегионално најслабије диференцирано, и истовремено најгушће најсељено, подручје у Републици. Категорија средње насељених општине ($101-150$ ст/км²) доминирала је и територијално, обухватала је $37,6\%$ површине Покрајине, а концентрисала је $41,7\%$ становништва, док су све остале, а посебно оне које су индикатори

поларизације (ретко и веома густо насељене општине) имале осетно мање просторне и популационе димензије.

Преразмештај становништва у простору Србије посебно је интензиван у међупописном периоду 1971-1981. година, који представља и период кулминације процеса просторно-демографске поларизације ове геоелине, као резултате брзих, и комплексних, трансформација социо-географског карактера. Према резултатима Пописа 1981. године у Републици су већ јасно искристалисане зоне депопулације, чији је ниво насељености неупоредиво нижи од просечног (у екстремним случајевима је готово десетоструко нижи, као на пример у општини Црна Трава), и зоне суперконцентрације становништва, формиране углавном око великих урбаних агломерација где је коефицијент опште насељености и до пет пута већи од просечног (београдски формални урбани регион, на пример).

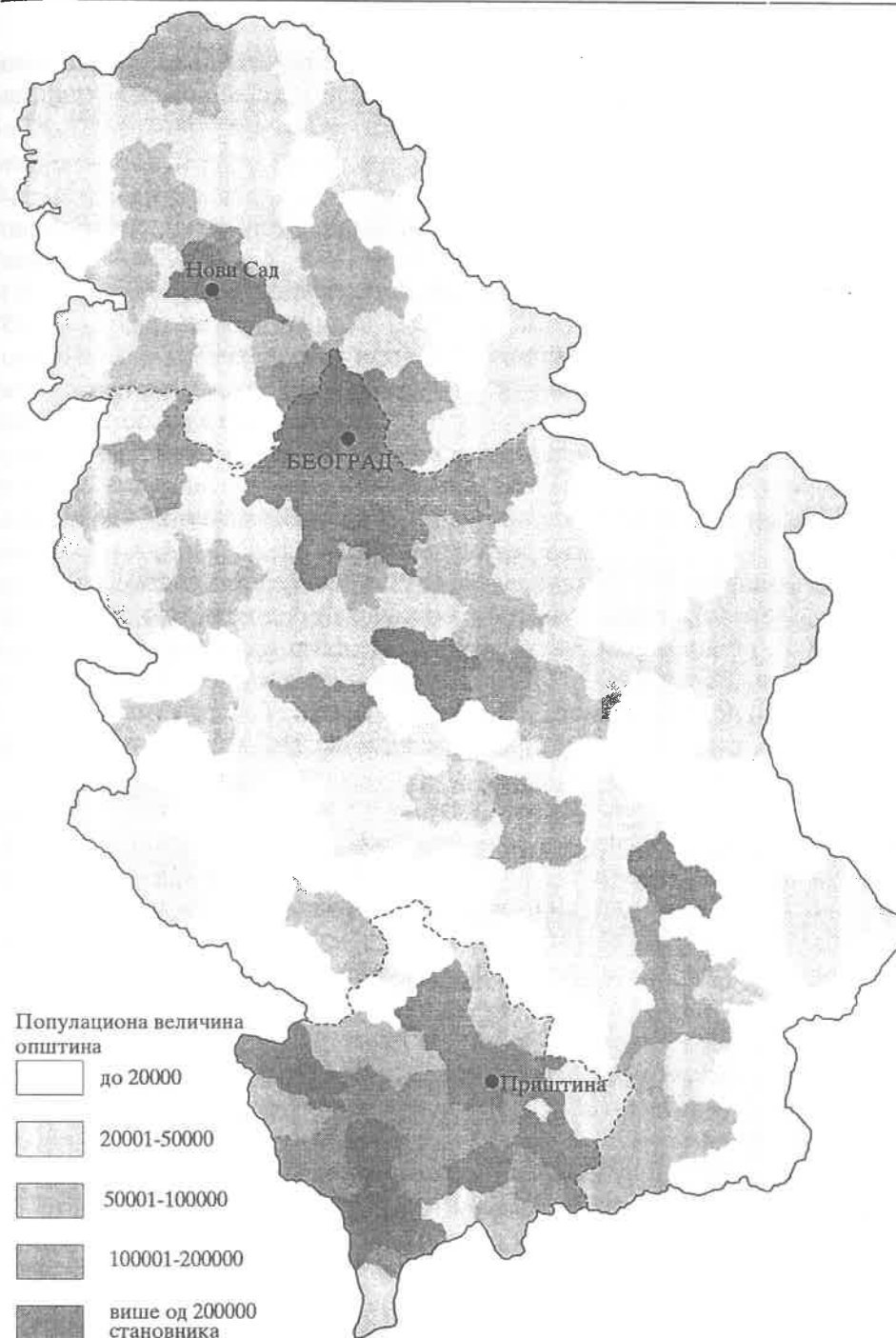
Ретко (до 50 ст/км²) и слабо (51 до 100 ст/км²) насељене општине у Републици на готово $2/3$ њене територије ($65,1\%$) концентришу, 1981. године, свега $35,8\%$ њеног становништва и формирају зону наглашене депопулације (Таб. 3). Доминирају у макроцелини Централне Србије, где су 1981. године обухватале чак 74% њене територије, а у њима је живело само $38,7\%$ становништва овог простора, што показује да је процес просторно-демографске поларизације у овом подручју резултирао изузетно снажном интрарегионалном диференцијацијом. У периоду 1971-1981. година јавља се експанзија зона депопулације и у подручју Војводине, тако да су 1981. године обухватале већ више од $2/3$ ($68,5\%$ њене територије) и концентрисале нешто мање од половине (или $49,7\%$) њене популације. Само у простору макроцелине Косово и Метохија, као резултанта специфичних токова демографског развоја, зоне депопулације не представљају доминантну категорију, односно у овој покрајини ретко и слабо насељене општине, 1981. године, обухватале су само нешто мање од $1/5$ њене територије ($19,7\%$), а удео ових општине у укупном становништву износио је свега $7,4\%$.

Густо ($151-200$ ст/км²) и веома густо (више од 200 ст/км²) насељене општине, 1981. године, на мање од $1/5$ територије Србије ($18,4\%$) концентрисале су чак 44% њеног становништва, а представљају антиподну категорију, као резултанту процеса просторно-демографске поларизације, и формирају зону популационе суперконцентрације. У подручју Централне Србије, у периоду 1971-1981. година густо и веома густо насељене општине значајно су повећале свој територијални и демографски обухват, тако да су 1981. године (Таб. 3) заузиле $16,1\%$ њеног простора и концентрисале готово половину њеног становништва ($45,8\%$). Уз веома ретке изузетке (као што су

на пример општине Дољевац и Петровац) представљају управно-административне јединице градских насеља, чија је демографска димензија била већа од 20 хиљада становника.

Како у Војводини, у периоду 1971-1981. година јача процес просторно демографске поларизације, густо и веома густо насељене општине заузимају (1981. године) већ нешто више од 1/10 њене територије (11,4%) а концентришу више од 1/4 популације Покрајине (26,0%), с тим да се ради о општинама три демографски највећа средишта ове макроцелине (Нови Сад, Суботица и Панчево). За разлику од Централне Србије и Војводине, територијална и популациона експанзија зона концентрације становништва (густо и веома густо насељених општина) у подручју Косова и Метохије, у периоду 1971-1981. година, не представља резултат просторно демографске поларизације, узроковане просторном редистрибуцијом становништва, већ специфичности у укупном просторном демографском развоју (релативно висок природни прираштај изbalансиран између урбаних и руралних средина, нижи степен механичке покретљивости становништва, спорији темпо урбанизације и друго). У овој покрајини, 1981. године, зона концентрације становништва обухватала је готово половину њене територије (43,2%), с тим да је у њој живело готово 1/3 (60,5%) њеног становништва, а формирале су је општине највиших категорија насељености (густе и веома густе).

У међупописном периоду 1981-1991. година, већ у претходној декади консолидован процес просторно-демографске поларизације само још више интензивира интер и интрарегионалну диференцијацију подручја Републике, мерену вредностима коефицијента опште насељености за посматране (формалне) просторне јединице најнишег ранга – општине. Од укупно 190 општина у Србији, 1991. године, више од 1/5 (21,6%) припадало је категорији ретко насељених, а обухватале су више од 1/4 њене територије и концентрисале осетно мање од 1/10 (8,4%) њене популације (Таб. 3). Доминирају у њеним источним и југоисточним деловима, али се јављају и у непосредној близини (формалних) територијалних јединица неких од највећих урбаних агломерација у Републици (Карта 2). Углавном се ради о општинама из величинско-демографске категорије „патуљастих” (формално) територијалних јединица (с популацијом мањом од 20 хиљада становника), с тим да у појединим деловима Републике (на пример, у источним и југозападним) категорији ретко насељених општина припадају и оне чија је демографска димензија већа (од 20 до 50 хиљада становника). У највећем броју случајева средишта ових управно-административних јединица су популационо мала, неградска, насеља, иако има и примера (Кањижа, Нови Бечеј, Мајданпек)

Карта 2. - Општине Србије према густини (коефицијенту опште) насељености 1991. године
Municipalities in Serbia according to density (measured by the general density coefficient) of population in 1991.

општина чија су средишта урбана насеља, релативно, популационо велика (од 5 до 20 хиљада становника), а према неким функцијама представљају „традиционалне” градске центре.

Категорији слабо насељених општина (чији се коефицијент опште насељености креће између 51 и 100 становника на km^2), односно оних чија је густина насељености становништва исподпросечна, у односу на републички ниво, припада више од 1/3 (36,8%) ових територијалних јединица, које обухватају више од 1/3 (35,0%) територије Србије, и у којима је, 1991. године живело више од 1/5 (22,9%) становништва Републике. Општине ове категорије релативно равномерно су распоређене у простору две њене макроцелине (Централној Србији и Војводини), док се у трећој (Косово и Метохија) јављају, у веома малом броју, и то у њеним ободним деловима. Карактеристично је за овај стратум да су центри општина насеља која су или популационо мала (испод, чак и 5 хиљада становника), или припадају групи оних средишта који, у демографском смислу, представљају значајне концентрације (50 хиљада становника и више), односно припадају групи снажних нодалних средишта. Уз то, у овој категорији густине насељености налазе се како оне општине које су, популационо, „патуљасте” (1991. године имале су мање од 20 хиљада становника, као на пример: Трговиште, Црна Трава, Сечањ, Лепосавић и др.), тако и оне чија је популациона димензија била већа од 100 хиљада становника (Краљево, на пример), што показује да је, углавном, густина насељености општина у Србији резултанта не само њихове просторне величине, демографске димензије, већ и степена концентрације становништва у њиховим средиштима. Обе категорије исподпросечно насељених (формалних) територијалних јединица Републике (ретко насељене и слабо насељене општине), које *de facto* представљају зоне депопулације, 1991. године заузимале су готово 2/3 њене територије (62,4%), а у њима је живело мање од 1/3 (31,3%) њеног становништва.

Категорији средње насељених простора (101-150 st/km^2) припада знатно мање општина (31), у поређењу с претходне две категорије (111), које заузимају 17,3% простора Србије, и концентришу мање од 1/5 (19,0%) њене популације. Дисперзионе су по целој територији Републике, уз неке мање концентрације у околини београдског (ужег) урбаног региона и у њеном југоисточном делу. Њихова средишта су и популационо мала насеља (на Косову, на пример), али и градови с 50 до 100 хиљада становника. Углавном се ради о општинама средње демографске димензије (50 до 100 хиљада становника), с тим да је у појединим случајевима (Суботица, Зрењанин) реч и о популационо већим општинама, које имају велик прос-

торни обухват. Густо насељене општине (151-200 st/km^2) обухватају нешто мање од 1/10 територије Србије (9,5%), а 1991. године у њима је живело 14,4% републичког становништва. Њихова средишта су, углавном, градови с више од 50 хиљада становника, изузев у случају Косова и Метохије где су центри ове категорије насеља мањих популационих димензија (једино општина Баковица има централно насеље с више од 50 хиљада становника). Уједно у простору ове покрајине јавља се и најзначајнија концентрација општина ове категорије, и то у њеном средишњем делу.

Група веома густо насељених општина (с више од 200 st/km^2) заузима нешто више од 1/10 (10,9%) територије Републике, концентрише чак више од 1/3 њене популације (35,3%). У подручју Централне Србије и Војводине овој категорији припадају оне општине чија су средишта највеће урбане агломерације у Србији (Београд, Нови Сад, Ниш, Крагујевац). Како ови центри концентришу највећи део популације ових територијалних јединица густина (реална) осталих њихових делова је знатно испод максималне вредности. Највећа концентрација општина с густином од преко 200 st/km^2 је у простору Косова и Метохије, а ради се, у највећем броју случајева, о општинама чији су центри градови с више од 50 хиљада становника, и које припадају категорији демографских великих територијалних јединица (100 до 200 хиљада становника).

Значајне разлике у густини насељености (формалних) територијалних јединица најнижег управног ранга (општине) у Србији, и то као резултат актуелне просторно-демографске дистрибуције, показују се, много јасније, ако се посматрају на нивоу њених макроцелина. Просторно-демографска поларизација, веома изражена у подручју Централне Србије, довела је до оштре диференцијације општина не само према популационој величини већ и до, још израженије, диференцијације према нивоу опште насељености. Више од 2/3 територије ове макроцелине (68,7%) заузимају општине које су ретко или слабо насељене, односно оне чији је ниво опште насељености знатно испод просека за ову макроцелину, а концентришу више од 1/3 (34,1%) њеног становништва (Таб. 3).

У екстремним случајевима коефицијент насељености је, код неких општина, мањи и од 20 st/km^2 (Црна Трава, Трговиште). Општине ове две категорије испод просечне насељености јављају се у свим деловима Централне Србије, а доминирају у њеном источном, западном и југозападном простору. Карактеристично је да овим категоријама припадају не само популационо „патуљасте” општине (с мање од 20 хиљада становника) већ и (демографски) средње велике општине (Бор, Пирот, Зајечар), чија средишта имају између 20 и 50

хиљада становника, па чак и оне које су, у целини, популационо велике (од 100 до 200 хиљада становника), као Краљево на пример. То показује да су изнад просечно насељене (формалне) територијалне јединице у овој макроцелини или изразито депопулационе општине малих демографских димензија, или се ради о демографски, и територијално, великим општинама с изразитом интрарегионалном просторно-демографском поларизацијом, која се манифестује (супер)концентрацијом становништва у водећем урбаном средишту.

Средње насељене општине (101-150) ст/км², односно она група општина која је, у статистичком смислу, просечно насељена, 1991. године, заузимала је око 1/7 (14,3%) територије Централне Србије, и у њој је живела 1/6 (16,5%) популације ове макроцелина. Изузев у два случаја (подручје југоисточно од београдског, ужег, урбаног региона крајњи југ Централне Србије) нема неких значајнијих концентрација општина ове категорије насељености, односно јављају се „оазно”. Као управно-административне јединице, чија су средишта демографских величина од 20 до 60 хиљада становника, ове општине, готово све, припадају категорији средње популационо великих (од 50 до 100 хиљада становника), што показује да њихов коефицијент опште насељености (густина) представља више резултат демографске величине њихових средишта а мање релативно равномерног распореда становништва на целој њиховој територији.

Свега седам општина ове макроцелине, 1991. године припада категорији густо насељених (151 до 200 ст/км²). Немају неке значајније просторне димензије, тако да заузима свега 7,9% територије Републике, али концентришу 12,4% њеног становништва. Ради се, углавном о управно-административним јединицама урбаних центара популационе величине од 50 до 100 хиљада становника. Већина ових општина припада оној групи чија се укупна демографска димензија креће у распону од 100 до 200 хиљада становника, изузев у случају две, територијално, и популационо мале општине (Јагодина и Долевац). У простору Централне Србије, формално, чак 19 општина, 1991. године, припада категорији веома густо насељених (с више од 200 ст/км²). Изузев у случају Смедерева, ради се о управно-

⁷ Укључујући и 16 општина ширег (административног) подручја града Београда, од којих су 6 управно-административне јединице које у потпуности, односно целим обухватом, на територији централне урбане агломерације, 4 су „мешовите”, јер се у њиховом саставу налазе, уз делове централне агломерације, и поједина (статистички) самостална насеља, а 6 општина су оне које обухватају само самостална насеља, односно представљају „приградске” општине. Разлике у густини насељености између ових, формалних, територијалних јединица су веома високе, а крећу се у распону од 306:1 (Врачар, као најгушће насељена имала је, 1991. године густину од 23.227 ст/км² а Сопот, као најслабије насељена, имала је густину од 76 ст/км²).

административним јединицама популационо највећих урбаних агломерација у овом простору: Београда, Ниша и Крагујевца. Ове општине обухватају око 1/10 простора Централне Србије (9,1%), а концентришу чак више од 1/3 (36,9%) њене популације. С обзиром да се ниво концентрације становништва у водећим средиштима ових просторних јединица креће између 70% и 80% евидентна је њихова врло снажна (интрарегионална) просторно-демографска поларизација, која (с обзиром на њихову демографску димензију, али и неке друге елементе) има доминантан утицај на укупне демографске токове у овој макроцелини.

Према једној од основних просторно-демографских карактеристика (густини насељености) простор Војводине има, према неким елементима, сличне одлике као и Централна Србија (посебно кад се ради о димензијама, односно обухвату, исподпросечно насељених општина). Више од 2/3 територије Војводине (67,3%) заузимају ретко или слабо насељене општине, које су, 1991. године концентрисале готово 1/2 (или 49,7%) њеног становништва (Таб. 3).

Општине ових категорија дисперзоване су, релативно, равномерно по целој територији ове покрајине, а ретко насељене (до 50 ст/км²) концентрисане су, углавном у њеном источном, рубном, делу. Специфично је да су у питању општине које су (формално) неурбанизоване, је немају нити једно насеље с, официјелним, статусом града у свом саставу. Међутим, ове категорије (испод просечно насељених) општина у Војводини обухватају и оне (формалне) територијалне јединице које су, релативно, високо урбанизоване, односно у којима је удео становништва концентрисаног у насељима са статусом градских већи од 50%, као на пример у општинама Сомбор, Кикинда и Вршац. Дакле, ради се о општинама које су (формално), чак и високо урбанизоване, али су, паралелно, и територијално и демографски релативно велике, тако да њихов (просечан) коефицијент опште насељености не одражава реално стање у простору.

Средње насељене општине (101-150 ст/км²) у овој макроцелини, 1991. године, обухватале су нешто мање од 1/4 (23,0% њене територије и нешто више од 1/4 њене популације (28,7%). Концентрисане су, у мањем обиму, у југозападној Бачкој, као и у подручју Срема, а у осталим деловима Покрајине јављају се „оазно”. Њихова средишта су урбана насеља од 20 па до чак 100 хиљада становника (као на пример, Бачка Паланка, Зрењанин, Суботица, и др.).

Категорији густо насељених општина (од 151 до 200 ст/км²) припадају само три ове (формалне) територијалне јединице (Панчево, Стара Пазова и Темерин) у овој макроцелини (Таб. 3), а све три су, de facto, сателити (Панчево и Темерин), или „тампони” (Стара

Пазова) београдске и новосадске урбане агломерације. Обухватају више од 1/10 (прецизније 10,3%) становништва Покрајине, али им је територијални обухват осетно мањи (свега 5,9%). Изузев у случају Панчева (око 70 хиљада становника, према попису 1991. године) остала средишта (Стара Пазова и Темерин) не представљају неке значајније демографске концентрације. Само општина Нови Сад, у овој макроцелини је, 1991. године, територијална јединица (најнижег управно-административног ранга) која има густину (опште) насељености већу од 200 ст/км², то јест припада категорији веома густо насељених (формалних) микропросторних јединица. Ова општина на само 3,3% покрајинског простора концентрише 13,2% становништва ове макроцелине, тако да је њен коефицијент опште насељености (370 ст/км²) готово четири пута већи од покрајинског просека (који је 1991. године износио 94 ст/км²), што, првенствено, представља резултат изражене популационе концентрације у урбаној агломерацији Новог Сада.

Простор макроцелине Косова и Метохије, као и у случају дистрибуције (размештају) популације 1991. године, имао је и према густини становништва, мереној коефицијентом опште насељености по општинама, дијаметрално супротне карактеристике, у поређењу с друге две макроцелине Србије. Ретко (до 50 ст/км²) и слабо насељене општине (51-100 ст/км²) заузимају мање од 1/5 површине Покрајине (19,7%), а у њима је живело, свега, 6,3% становника ове макроцелине (Таб. 3).

Све општине, ове две категорије насељености, налазе се у ободним деловима Покрајине, популационо су мале, а главна средишта ових територијалних (формалних) јединица су, најчешће, руралних демографских димензија, а (у већини случајева) немају ни неке значајније централне функције, изузев оних управно-административних нижег ранга. У односу на просечну густину насељености територије Косова и Метохије, која је 1991. године износила 180 ст/км², категорија средње насељених општина (од 101 до 150 ст/км²), ове макроцелине, је испод просечно насељена. Обухвата нешто мање од 1/5 простора Покрајине (19,5%), а има знатно мањи удео становништва (15,0%) у поређењу с територијалним обухватом. Ради се о општинама, реалтивно, правилно дисперзованим по целој територији Покрајине, и које у свом саставу немају неко, демографски, значајније урбано средиште, што значи да је њихово становништво, релативно, равномерно распоређено по њиховим просторима. Општине категорије густо насељених (151 до 200 ст/км²) заузимају нешто више од 1/4 (25,6%) територије ове макроцелине, и у њима је, 1991. године, живела 1/4 становништва Косова и Метохије (или

25,8%). Концентрисане су, углавном, у средишњем делу Покрајине, а све су и (релативно) демографски велике (између 50 и 150 хиљада становника), а с обзиром да су и средишта ових територијалних јединица (као у претходном случају) популационо мања насеља (изузев у случају Баковице) велика густина насељености, ових општина, не представља резултат концентрације становништва у једном, или у неколико насеља, већ се ради о просторним јединицама које су, релативно, равномерно насељене (зависно, наравно, од углавном физичко-географских услова).

Веома густо насељене општине (с више од 200 ст/км²) заузимају чак више од 1/3 простора Покрајине (35,2%), а 1991. године концентрисале су више од 1/2 (или 53,0%) њене популације, што представља највећу (релативну) просторну и демографску концентрацију територијалних јединица ове категорије у Србији. Концентрисане су у источним и западним деловима Покрајине, али мање представљају резултат просторно-демографске поларизације ове макроцелине⁸) а више су резултат брзог (једнокомпонентног) демографског раста ових средина у целини. Према демографској величини општине ове категорије у Покрајини међусобно се значајно разликују: распон између популационо највеће (Приштина) и најмање (Обилић) износи чак 6,4:1. Исто тако велике су разлике између демографских димензија њихових средишта, која су, 1991. године имала од (најмање) 20 хиљада становника (Ораховац) до више од 150 хиљада становника (Приштина).

Процес урбанизације у простору Србије представља основног покретача, а паралелно и главну резултанту, просторно-демографског, али и укупног, социо-географског развоја ове геоцелине. У зависности од утицаја бројних елемената и фактора, комплексног карактера, одвијао се, интрарегионално посматрано, у различитим смеровима, и с различитим интензитетом али је на највећем делу територије Републике Србије резултирао наглашеном просторно-демографском поларизацијом, односно био је (у квантитативно, а посебно у квалитативном смислу) изразито регионално диференциран. Истовремено, основни показатељ о (формалном) достигнутом степену урбанизације представља један од главних параметара демографске регионализације Србије, као геопросторне целине, у којој овај социо-географски сегмент представља доминантну компоненту.

⁸ У поређењу с остале две макроцелине, у којима су општине ове категорије, углавном, формални урбани региони највећих градских агломерација које концентришу и више од 3/4 њиховог становништва, у Косову и Метохији (изузев Приштине) ниво концентрације у централним насељима општина, ове категорије, износи између 50% и 60%, а у неким случајевима је и знатно нижи (Ораховац, око 30%).

Практично, према достигнутом (формалном) нивоу урбанизације овај простор је издиференциран на шест стратума (зона): зону веома слабе урбанизације, коју формирају општине с уделом градског становништва у укупној популацији мањим од 20,0% (укључујући и оне општине које немају у свом саставу ни једно насеље урбаног карактера), затим зону иницијалне урбанизације (општине с 20,1-30,0% урбаног становништва), зону средње урбанизације (30,1 до 40,0% урбаног становништва), зону јаче урбанизације (општине са 41,1-50,0% урбаног становништва), зону високе урбанизације (50,1 до 70,0% урбаног становништва) и зону интензивне урбанизације (потенцијални урбани региони, где је, у оквиру граница управно-административних јединица најнижег ранга, удео градског у укупном становништву већи од 70,0%).

Ако се остварен ниво урбанизације неког простора мери уделом урбаног у укупном становништву онда је подручје Србије, у периоду 1971-1991. година, еволуирало од слабије до средње урбанизованог простора, у којем је удео становништва, које живи у (формално) градским насељима, већи од 50%. Према подацима из Пописа 1971. година степен урбанизације Републике у целини износио је 40,7%, 1981. године износио је 46,6%, док је према резултатима Пописа 1991. године у урбаним средиштима Србије било концентрисано више од половине њеног становништва (50,7%). И према овом, на одређен начин синтетском индикатору, успостављених просторно-демографских односа (као резултанти комплексних, а не само демографских токова) подручје Републике је изразито регионално диференцирано.

Посматрано по макроцелинама 1971. године подручје Војводине било, са 49,1% градског становништва, најурбанизованија макроцелина, простор Централне Србије имао је ниво урбанизације незнатно виши (40,8%) од републичког просека, док је макроцелина Косово и Метохија имала значајно нижи удео градског становништва у укупном (свега 26,9%). У периоду 1971-1981. година урбано становништво константно се повећава, али се успостављени интеррегионални односи у степену концентрације становништва у градским насељима, између три макроцелине у Републици, одржавају на, практично истом нивоу. Простор Војводине и даље је најурбанизованији (54,1%), јер је степен концентрације становништва у градским насељима ове покрајине, 1981. године био осетно већи од републичког просека, подручје макроцелине Централне Србије и 1981. године има ниво незнатно изнад просечне урбанизације (47,8%), док простор Косова и Метохије и даље представља подручје које је најслабије урбанизовано (32,5%), али које, истовремено, има и најинтензивнији (углавном

биолошки) демографски раст градских насеља, односно урбаног становништва у целини.

У међупописном периоду 1981-1991. година становништво градских насеља најбрже је расло у подручју Косова и Метохије (индекс раста 143), тако да је степен концентracије становништва у овој покрајини 1991. године, у урбаним центрима износио 37,3%, али је био и даље значајно мањи од републичког просека. Наглашено примарна урбанизација у простору Централне Србије резултирала је како његовом просторно-демографском поларизацијом (која је најизразитија у целој Републици), тако и, у односу на републички просек, нешто вишим степеном урбанизације, који је 1991. године износио 53,6%, а представљао је резултату механичког (али и биолошког) демографског раста, углавном, насеља са више од 20 хиљада становника. У периоду 1981-1991. година подручје Војводине имало је најнижи (релативан и апсолутан) раст урбане популације у Србији, али је даље представљало најурбанизовану средину: 55,7% становништва Покрајине је, 1991. године, живело у насељима која су имала статус градских. У међупописној декади 1981-1991. година темпо раста урбаног становништва Централне Србије био је неупоредиво бржи од темпа укупног демографског раста ове макроцелине (индекс пораста урбаног становништва износио је 114, а укупне популације само 102), тако да је ниво урбанизације ове макроцелине у 1991. години био изнад републичког просека (износио је 53,6%), односно био је приближан нивоу урбанизације Војводине.

Урбанизација, као основни ефект (и иницијатор) просторно-демографске поларизације Србије резултирала је веома наглашеном, не само интер, већ и интрарегионалном диференцијацијом, идентификованом (за потребе ове анализе) до нивоа, формалних, посматраних просторних јединица најнижег ранга (општина). Подаци о променама у дистрибуцији општина Републике, према дефинисаним стратумима нивоа урбанизације (мереном уделом урбаног у укупном становништву), у периоду 1971-1991. године дати су у (Таб. 4). Према подацима за 1971. годину у простору Србије категорија веома слабо урбанизованих општина (зона) била је најдоминантнија, тако да је заузимала 34,9% територије и концентрисала 23,5% становништва ове макроцелине, док су остале зоне биле, углавном, према просторном и демографском уделу релативно истих димензија, изузев зоне интензивне урбанизације (коју су 1971. године сачињавале 23 општине), која је имала мањи просторни обухват, али је концентрисала већи број становника, јер је формирају, углавном, популационо највеће општине у Републици, које су истовремено биле и најурбанизоване.

Таб. 4 – Дистрибуција општина Србије према степену урбанизације, 1971-1991.
Distribution of Municipalities in Serbia by urbanization degree 1971 – 1991

Степен урбанизације у %	Број општина		Површина у km ²		Број становника	
	укупно	у %	укупно	у %	укупно	у %
Централна Србија						
1971. година						
испод 20,0	51	44,7	22133	39,5	1319286	25,1
20,1 - 30,0	21	18,4	12756	22,8	850311	16,2
30,1 - 40,0	11	9,6	7754	13,9	725104	13,8
40,1 - 50,0	9	7,9	6035	10,8	528654	10,1
50,1 - 70,0	5	4,4	3233	5,8	487089	9,3
70,1 и више	17*	14,9	4057	7,2	1339911	25,5
у к у п н о	114	100,0	55968	100,0	5250355	100,0
1981. година						
испод 20,0	41	36,0	16023	28,6	925661	16,3
20,1 - 30,0	17	14,9	9571	17,1	632044	11,1
30,1 - 40,0	18	15,8	11476	20,5	889300	15,6
40,1 - 50,0	9	7,9	6546	11,7	551845	9,7
50,1 - 70,0	11	9,6	7712	13,8	828495	14,5
70,1 и више	18*	15,8	4640	8,3	1867119	32,8
у к у п н о	114	100,0	55968	100,0	5694464	100,0
1991. година						
испод 20,0	31	27,2	10947	19,6	636389	11,0
20,1 - 30,0	17	14,9	9661	17,3	538754	9,3
30,1 - 40,0	17	14,9	8079	14,4	570360	9,8
40,1 - 50,0	14	12,3	10216	18,3	954628	16,4
50,1 - 70,0	16	14,0	11758	21,0	995987	17,1
70,1 и више	19*	16,7	5307	9,5	2112788	36,4
у к у п н о	114	100,0	55968	100,0	5808906	100,0
Војводина						
1971. година						
испод 20,0	6	13,3	2372	11,0	121943	6,2
20,1 - 30,0	3	6,7	1151	5,4	91438	4,7
30,1 - 40,0	12	26,7	5393	25,1	371649	19,0
40,1 - 50,0	8	17,8	3893	18,1	340374	17,4
50,1 - 70,0	10	22,2	6974	32,4	720031	36,9
70,1 и више	6	13,3	1723	8,0	307125	15,7
у к у п н о	45	100,0	21506	100,0	1952560	100,0
1981. година						
испод 20,0	6	13,3	2372	11,0	111747	5,5
20,1 - 30,0	2	4,4	830	3,9	70765	3,5
30,1 - 40,0	10	22,2	4340	20,2	281852	13,9

Степен урбанизације у %	Број општина		Површина у km ²		Број становника	
	укупно	у %	укупно	у %	укупно	у %
40,1 - 50,0	8	17,8	4193	19,5	381818	18,8
50,1 - 70,0	13	28,9	8048	37,4	836858	41,1
70,1 и више	6	13,3	1723	8,0	351742	17,3
у к у п н о	45	100,0	21506	100,0	2034782	100,0
1991. година						
испод 20,0	6	13,3	2372	11,0	104839	5,2
20,1 - 30,0	3	6,7	1181	5,5	125261	6,2
30,1 - 40,0	9	20,0	3989	18,5	218040	10,8
40,1 - 50,0	6	13,3	2647	12,3	235389	11,7
50,1 - 70,0	13	28,9	7831	36,4	688978	34,2
70,1 и више	8	17,8	3486	16,2	641382	31,8
у к у п н о	45	100,0	21506	100,0	2013889	100,0
Косово и Метохија						
1971. година						
испод 20,0	19	61,3	6343	58,3	542765	43,6
20,1 - 30,0	3	9,7	752	6,9	96034	7,7
30,1 - 40,0	4	12,9	1061	9,7	169120	13,6
40,1 - 50,0	3	9,7	1825	16,8	259262	20,8
50,1 - 70,0	2	6,5	906	8,3	176630	14,2
70,1 и више	0	0,0	0	0,0	0	0,0
у к у п н о	31	100,0	10887	100,0	1243811	100,0
1981. године						
испод 20,0	16	51,6	4883	44,9	540927	34,1
20,1 - 30,0	5	16,1	1867	17,1	179584	11,3
30,1 - 40,0	2	6,5	450	4,1	92107	5,8
40,1 - 50,0	6	19,4	2781	25,5	535635	33,8
50,1 - 70,0	2	6,5	906	8,3	236187	14,9
70,1 и више	0	0,0	0	0,0	0	0,0
у к у п н о	31	100,0	10887	100,0	1584440	100,0
1991. године						
испод 20,0	16	51,6	4883	44,9	647599	33,1
20,1 - 30,0	2	6,5	924	8,5	130956	6,7
30,1 - 40,0	5	16,1	1393	12,8	198573	10,2
40,1 - 50,0	1	3,2	95	0,9	35570	1,8
50,1 - 70,0	6	19,4	3021	27,7	743844	38,0
70,1 и више	1	3,2	571	5,2	199654	10,2
у к у п н о	31	100,0	10887	100,0	1956196	100,0
Србија - укупно						
1971. године						
испод 20,0	76	40,0	30848	34,9	1983994	23,5

Степен урбанизације у %	Број општина		Површина у km ²		Број становника	
	укупно	у %	укупно	у %	укупно	у %
20,1 - 30,0	27	14,2	14659	16,6	1037783	12,3
30,1 - 40,0	27	14,2	14208	16,1	1265873	15,0
40,1 - 50,0	20	10,5	11753	13,3	1128290	13,4
50,1 - 70,0	17	8,9	11113	12,6	1383750	16,4
70,1 и више	23*	12,1	5780	6,5	1647036	19,5
у к у п н о	190	100,0	88361	100,0	8446726	100,0
1981. године						
испод 20,0	63	33,2	23278	26,3	1578335	16,9
20,1 - 30,0	24	12,6	12268	13,9	882393	9,5
30,1 - 40,0	30	15,8	16266	18,4	1263259	13,6
40,1 - 50,0	23	12,1	13520	15,3	1469298	15,8
50,1 - 70,0	26	13,7	16666	18,9	1901540	20,4
70,1 и више	24*	12,6	6363	7,2	2218861	23,8
у к у п н о	190	100,0	88361	100,0	9313686	100,0
1991. година						
испод 20,0	53	27,9	18202	20,6	1388827	14,2
20,1 - 30,0	22	11,6	11766	13,3	794971	8,1
30,1 - 40,0	31	16,3	13461	15,2	986973	10,1
40,1 - 50,0	21	11,1	12958	14,7	1225587	12,5
50,1 - 70,0	35	18,4	22610	25,6	2428809	24,8
70,1 и више	28*	14,7	9364	10,6	2953824	30,2
у к у п н о	190	100,0	88361	100,0	9778991	100,0

* Укључујући и шире (административно) подручје Београда (16 општина), које је третирано као јединствена формално-статистичка целина, односно као (формални) урбани регион.

Извори: „Општине у Републици Србији, 1991. - статистички подаци”, РЗС, Београд, 1992; „Попис 91 - Упоредни преглед броја становника и домаћинстава 1948, 1953, 1961, 1971, 1981. и 1991 године и станова 1971, 1981. и 1991. године” - подаци по насељима и општинама (књига 9), СЗС, Београд, 1995.

Наглашено примарна урбанизација у простору Централне Србије већ је 1971. године резултирала израженом унутаррегионалном диференцијацијом просторних микројединица према достигнутом нивоу урбанизације, тако да у овој макроцелини територијално доминирају веома слабо урбанизоване општине (с мање од 20,0% градског становништва), а према концентрацији становништва изједначене су, у уделу, са зонама интензивне урбанизације (више од 70,0% градског становништва), које су формиране око два популационо највећа урбана средишта ове макроцелине (Београд и Ниш). Удео остале четири зоне урбанизације, у просторном и демографском обухвату био је осетно мањи (Таб. 4).

С обзиром да подручје Војводине, као најурбанизованија макроцелина у Републици, 1971. године, још није било захваћено снажнијим процесом просторно-демографске поларизације у њему су, територијално и демографски биле највеће зоне високе, средње и јаче урбанизације. Карактеристично је да су зоне веома слабе и иницијалне урбанизације, односно оне с веома ниским степеном концентрације градског у укупном становништву, у овој покрајини већ 1971. године биле, и просторно и популационо, веома мале, а формира их свега 9 од укупно 45 општина, које су заузиле тек нешто више од 1/6 њене површине. У простору Косова и Метохије, као најслабије урбанизоване макроцелине Србије, веома слабо урбанизоване општине, 1971. године, формирале су зону која је обухватала више од половине територије Покрајине (58,3%) и концентрисала 43,6% њеног становништва. Остале зоне, посебно оне с вишим нивоом урбанизације, биле су, и просторно и демографски, осетно мање, а формирале су их општине само неколико популационо већих градских средишта.

У периоду 1971-1981. година број урбаног становништва Србије значајно се повећао (за око 900 хиљада, или 26%), али је истовремено порастао и ниво интарегионалне диференцијације њеног простора, према достигнутом степену урбанизације његових делова. Према подацима за 1981. годину у подручју Србије, у целини, смањена је просторна и демографска величина зона веома слабе урбанизације (Таб. 4), иако и даље представљају доминантну категорију. Истовремено, зоне изнадпросечног нивоа урбанизације (високе и интензивне) територијално, а посебно популационо експандирају, тако да већ обухватају више од 1/4 (или 26,1%) територије Републике, а концентришу близу половине (44,2%) њеног становништва. Све остале зоне урбанизације у Србији, у периоду 1971-1981. година, у мањој мери су мењале свој просторни и демографски обухват.

У овом периоду урбано становништво Централне Србије расло је осетно бржим темпом од укупног (индекс раста урбаног износио је 127, а укупног становништва 108), тако да је ниво урбанизованости ове макроцелине 1981. године био осетно виши, у поређењу са 1971. годином, али и даље, регионално, веома диференциран. У простору ове макроцелине (слично као и 1971. године) доминирају ниско (зоне веома слабе и иницијалне урбанизације) и високо урбанизована подручја (зоне високе и интензивне урбанизације). Према подацима за 1981. годину зоне слабе иницијалне урбанизације заузиле су готово половину ове макроцелине (45,7%), иако је њихова просторна димензија била осетно мања него 1971. године, док су зоне високе и интен-

живне урбанизације обухватале више од 1/5 површине Централне Србије (22,1%), а концентрисале су готово половину њеног становништва (43,3%). Карактеристично је да су зоне ниске урбанизације, у овој макроцелини, дисперзоване по целом њеном простору, уз мање концентрације у њеном североисточном и северозападном делу, али и у непосредној близини великих урбаних средишта (Београд, Ниш, Крагујевац), док су зоне високе урбанизације формиране, углавном, од општина чији центри представљају градска насеља с више од 20 хиљада становника.

У периоду 1971-1981. година у простору Војводине, према основним карактеристикама процеса урбанизације, није било неких значајнијих промена у основним токовима и смеровима. Урбано становништво Покрајине порасло је за око 15% (укупно становништво за свега 4%), а релативно висок ниво урбанизованости овог простора 1981. године резултирао је његовом слабијом интрарегионалном диференцијацијом према овом обележју. У Војводини је, и 1981. године, зона високе урбанизације (од 50,1-70,0% градског становништва) доминирала и просторно и демографски, а осетнији популациони раст (у односу на 1971. годину) имале су и зоне интензивне урбанизације (с више од 70,0% урбаног становништва), формиране од 6 општина, углавном, највећих градских средишта Покрајине (Таб. 4).

Простор Косова и Метохије је, према подацима за 1981. годину, задржао готово идентичне карактеристике у интрарегионалној диференцијацији, која преставаља резултат различитог интензитета урбанизације појединих његових делова. Релативно низак просечан ниво урбанизације ове макроцелине рефлектује се и преко доминације зона ниске урбанизације (веома слабе и иницијалне), које су 1981. године обухватале готово, 2/3 њене територије (62,0%), и концентрисале, готово половину њеног становништва (45,4%). У поређењу са 1971. годином једино је, у овој покрајини, зона јаче урбанизације (40,1-50,0% градског становништва) остварила значајан просторни и демографски раст, док су остале углавном стагнирале, с тим што и 1981. године у овој макроцелини није било нити једне зоне интензивне урбанизације (више од 70,0% градског становништва), што је индикатор не само интензитета процеса урбанизације већ и тенденција процеса просторно-демографске поларизације (Таб. 4).

Период 1981-1991. година представља декаду консолидације процеса урбанизације у простору Србије. Урбано становништво Републике остварило је раст од свега 14%, што је, првенствено, резултат успоравања редистрибуције становништва, узроковане примарном урбанизацијом. Истовремено, овај раст представља, у значајној мери (посебно у Централној Србији и Војводини), резултат утицаја биоде-

мографске компоненте, јер су градска насеља, с обзиром на повољнију старосну структуру популације, преузела водећу улогу у репродукцији становништва. Према подацима Пописа 1991. године тенденција концентрације становништва у мањем броју општина, чија су средишта већи урбани центри, резултирала је експанзијом зона високе и интензивне урбанизације (Таб. 4). Ове зоне обухватале су више од трећине територије Републике (36,2%), а концентрисале су чак више од половине њеног становништва (55,0%). Паралелно, наглашено примарна урбанизација, која доминира у највећем делу њеног простора, није резултирала значајнијим смањењем ниско урбанизованих зона (веома слабе и иницијалне урбанизације), тако да су оне, 1991. године, заузеле нешто више од трећине њене територије (33,9%), али су концентрисале свега тек нешто више од 1/5 њене популације (22,3%). Просторне и демографске димензије осталих зона (средње и јаче урбанизације) 1991. године, као и њихов утицај на укупне просторно-демографске токове били су, практично, маргиналног значаја.

У периоду 1981-1991. година подручје Централне Србије остварило је раст урбаног становништва од око 14% (што је у границама републичког просека), али изнадпросечан ниво урбанизације, тако да је степен концентрације становништва у насељима градског карактера, у овој макроцелини, 1991. године, био тек нешто мањи од степена концентрације у најурбанизованијој средини Србије – Војводини. Међутим, овај простор је (а што представља основни ефект квалитета процеса урбанизације у њему) и даље остао поларизован, према достигнутом нивоу урбанизације појединих његових делова. Подаци за 1991. годину (Таб. 4) показују да у Централној Србији апсолутно (демографски) доминирају зоне изнадпросечне (високе и интензивне) урбанизације, које су на мање од трећине њене територије (30,5%) концентрисале чак више од половине њене популације (53,5%). Зоне интензивне урбанизације (више од 70,0% градског становништва) формирају општине које припадају (формалном) београдском урбаном региону, као и оне чији су центри водећа градска средишта ове макроцелине (Ниш, Крагујевац и Ужице).

За разлику од ових зона (које су, с обзиром на популациону димензију али и функциоанални значај својих нуклеуса, релативно идентичне) зоне високе урбанизације у Централној Србији су изражено хетерогеније. Формирају их општине чија су средишта центри мезорегионалног карактера (Чачак, Врање, Ваљево, Смедерево, Нови Пазар), чија је демографска димензија, 1991. године, била већа од 50 хиљада становника, као и општине оних градова који представљају значајна регионална средишта нешто мањих популационих

димензија (Пирот, Пожаревац, Прокупље), али и она која не представљају, ни у демографском нити у просторно-функционалном смислу, неке значајније градске центре (Сокобања, Мајданпек, Бела Паланка). Међутим, ове три општине представљају илустрацију основних тенденција урбанизације у овом простору, јер је монофункционалност њихових центара (туризам, рударство, администрација и управа) иницирала и снажну редистрибуцију становништва на микро-регионалном нивоу, која је резултирала концентрацијом становништва у њиховим средиштима, и истовремено, релативно, високим степеном урбанизације ових микроцелина. Све остале зоне урбанизације у Централној Србији су углавном, у периоду 1981-1991. година, оствариле територијални и демографски пад, изузев зоне јаче урбанизације (од 40,1-50,0% градског становништва), које формирају оне општине просторно велике али мањих популационих димензија, а чија су средишта мезорегионални центри са више од 50 хиљада становника (Краљево), који концентришу већи део становништва општине, затим оне које су територијално мање, популационо релативно велике, али и равномерније насељене (Крушевац, Шабац), као и оне чији су центри мање урбана насеља (Смедерavsка Паланка, Сјеница, Власотинце), који концентришу већи део становништва тих општина. Удео зона веома слабе урбанизације у овој макроцелини 1991. године, као и зона иницијалне урбанизације (просторно и популационо) био је мањи у односу на 1981. годину, али су ове зоне још увек обухватале више од трећине њене територије (или 36,9%).

Градска популација Војводине је у периоду 1981-1991. година порасла за око 2% (укупна је имала пад од 1%), тако да је ова макроцелина и 1991. године била изнадпросечно урбанизована. Високо урбанизовани простори, 1991. године, доминирају у овој покрајини, с тим што је повећан просторни и демографски удео зона интензивне урбанизације (с више од 70,0% градског становништва), формираних од општина чија су средишта највећи градски центри ове макроцелине (Нови Сад, Суботица, Панчево), или се налазе у њиховој најужој гравитационој зони (Темерин) или су им средишта „традиционална“ релативно (популациона) велика градска насеља (Сента). Све остале зоне у овој макроцелини, у периоду 1981-1991. година оствариле су и релативан и апсолутан просторни и демографски пад.

Опште тенденције у просторно-демографском развоју Косова и Метохије резултирале су, у периоду 1981-1991. година, и неким значајним променама у интрарегионалној диференцијацији овог простора према степену урбанизације његових делова. У овом периоду урбано становништво Покрајине порасло је за око 42% (а укупно за 23%), тако да је просечан ниво урбанизације, ове макроцелине,

осетно повећан, али је и 1991. године био знатно испод републичког просека. Иако, као и у претходним етапама, у овом подручју, према територијалном обухвату доминира зона веома слабе урбанизације (Таб. 4) према демографском уделу (1991. године) зоне надпросечне концентрације градског становништва (високе и интензивне урбанизације) обухватају око половине (48,2%) популације Покрајине, а формирају их, углавном, општине чији центри имају више од 50 хиљада становника. Специфично је да се тек 1991. године, по први пут у Покрајини јавља зона интензивне урбанизације (више од 70,0% градског становништва), коју формира општина највеће урбане агломерације ове маркоцелине (Приштина).

Основни резултати анализе ових просторно-демографских обележја (дистрибуција, густине и степен урбанизације) показују да је територија Србије, у целини, оштро издиференцирана на зоне веома ниске и на зоне веома високе демографске концентрације (односно на зоне депопулације и зоне суперконцентрације становништва), са дијаметрално супротним геопросторним карактеристикама. Зоне депопулације (односно веома ниске концентрације становништва) имају релативно велики просторни обухват, углавном се налазе у брдско-планинском подручјима, или у рубним деловима Републике. Карактерише их веома ниска густина насељености (испод 50 ст/км²), а одликују се демографском стагнацијом (или чак имплозијом), која резултира драстичним поремећајем у старосној структури становништва и све мањим природним прираштајем. Ове зоне карактерише и изразита економска неразвијеност, која узрокује, између осталог, и низак степен урбанизације (односно висок степен рурализације) ових простора, као и све наглашенију тенденцију "атомизације" (насеља, функционалних капацитета и др.). За разлику од њих зоне веома високе концентрације становништва имају, релативно, мали просторни обухват (веће речне долине, поједине котлине, уже гравитационе зоне већих урбаних средишта), велику густину насељености (често и више од 200 ст/км²), затим стабилан, или чак експлозиван демографски раст, као резултат снажног механичког прилива становништва и константног позитивног природног прираштаја. Уз то, ове зоне имају релативно брз економски развој (с високим нивоом концентрације инфра и супраструктуре), високо су урбанизоване, а у појединим случајевима представљају снажне нуклеусе формирања сложених урбаних система, које карактерише висок степен агломерације не само становништва већ и функција објеката и другог (Стојановић Б., 1990).

Основни резултати овог истраживања показују да простор Србије има наглашену одлику просторно-демографске поларизације, која у две његове макроцелине (Централна Србија и Војводина), углавном, представља резултат, донедавне, имиграционе атрактивности водећих урбаних центара који (посебно у периоду 1981-1991. година), услед значајних промена у основним демографским токовима узрокованих управо процесом поларизације, преузимају и водећу улогу у репродукцији становништва, обезбеђујући тако свој даљи, али и све слабији, демографски развој. Међутим, у трећој макроцелини (Косову и Метохији) овај процес (поларизације) има готово антиподне карактеристике, у поређењу с његовим одликама у остале две макроцелине, а то показују и неке раније анализе⁹ које су пратиле његову генезу у протеклих три деценије.

Резултати овог истраживања представљају не само егзактну већ и, у мањој мери, теоријску подлогу за формирање основе демографске регионализације Србије. Ова основа била би заснована на три битне просторно-демографске компоненте: дистрибуцији (размештају) становништва, густини насељености и степену урбанизације, као резултанти редистрибуције (преразмештаја) становништва. Важно је истаћи да су ово елементи за формирање основе која би, комбиновано са демогеографским декомпозицијама простора Републике према другим обележјима могла резултирати општом демогеографском регионализацијом овог простора.

⁹ Према основним демографским карактеристикама подручје Централне Србије, у протеклих неколико деценија, одликује се, између осталог, релативно високом, просечном, насељеношћу, али и све оштријом интрарегионалном диференцијацијом у дистрибуцији становништва и густини насељености, која је (првенствено) резултат просторно-демографске поларизације, манифестоване формирањем зона депопулације и зона демографске суперконцентрације (Стојановић Б., 1990). Сличне карактеристике, у неким елементима, не тако драстично изражене, има и простор Војводине. Међутим, простор Косова и Метохије имао је (и углавном задржао) дијаметрално супротне просторно-демографске карактеристике: у целини висока просечна густина насељености, експанзиван демографски раст, који је избалансиран између урбаних и руралних средина, слаба интеррегионална покретљивост становништва и слаба просторно-демографска поларизације (Тодоровић М., 1988).

БРОЈ, РАЗМЕШТАЈ И СТРУКТУРА РАТОМ УГРОЖЕНИХ ЛИЦА ПРИСПЕЛИХ У РЕПУБЛИКУ СРБИЈУ ПОСЛЕ 1990. ГОДИНЕ И ЊИХОВ ЗНАЧАЈ ЗА ДОМИЦИЛНУ ДЕМОДИНАМИКУ И РЕГИОНАЛИЗАЦИЈУ*

Деведесетих година овога века наш народ је доживео велике поразе, понижења и губитак етничке територије и зашао у комплексни процес пропадања и нестајања. У овом веку имао је три тешка периода: Први светски рат, када су више страдали Срби источно од Дрине, Други светски рат, када су више страдали Срби западно од Дрине и кобне текуће 90-те године, када су велика страдања захватила сав српски народ, а посебно Србе на територији Хрватске, па и Босне и Херцеговине и Косова и Метохије

Главни разлози великих страдања Срба, а и других народа на Балканском полуострву, проистичу из специфичног географског, политичкогеографског и геополитичког положаја тога простора, лоцираног на тремеђи Европе, Медитерана и Блиског истока. Те локационе, историјске, политичко-стратегијске и друге особености Балкана сликовито се исказују у тзв. балканском геополитичком чвору. Тај чвор првенствено исказује дејство ванбалканских фактора на балкански, па и на српски етнички простор (СЕП). Други извор обимних тегоба проистиче из велике националне, верске, историјско-културолошке и других сложености, уситњености и нетрпељивости балканских етнитета. Поменимо велике деобне линије, прву из 395. године (подела Римског царства) и друге из 1054. године (подела хришћанства), које пресецају Балкан и српски етнички простор. Поменимо и постојање у истом простору (нарочито у Босни) три културно-цивилизацијска система (круга) – источнохришћански-право-

* Аутори: Др Јован Илић, редовни професор Географског факултета у пензији, др Илија Мисаиловић, научни сарадник Географског института "Јован Цвијић", САНУ

славни, западнохришћански-римокатолички и исламски, који су увелико међусобно нетолерантни. Када су Срби у питању, битне су још две чињенице: 1) њихов наглашено специфичан географски и геополитички положај (средишња, повезујућа локација на Балканском полуострву) и 2) несналажљивост предводничке, посебно управљачке елите у другом силазном периоду. У судбоносном времену растакања бившег источног, совјетског блока и бивше СФР Југославије, политичке предводничке и управљачке структуре нису на задовољавајући начин сагледавале и оцењивале спољне (међународне) и унутрашње, домицилне ("југословенске") геополитичке, војностратешке и друге релевантне факторе, интересе и околности. Ово је, уз негативно дејство спољних фактора, увелико припомогло настанку стања у коме се налазимо, те је прогон стотина хиљада сународника са својих вековних огњишта из Хрватске и Босне и Херцеговине важна детерминанта садашње и будуће демографске ситуације у Србији.

У западном делу Балканског полуострва Срби се први пут помињу 822. године, а Хрвати 852. године (*Недељковић М.*, 1991). То значи да на делу територија данашње Босне и Херцеговине (БиХ) и Хрватске Срби живе од досељавања на Балканско полуострво. У другим деловима тих држава Срби су се насељавали у последњих 200-600 година. Наиме, турским продором на Балканско полуострво дошло је до померања Срба и Хрвата (православаца и римокатолика) према северу, северозападу и западу. Вршена је и обимна исламизација словенског живља на Балкану. Била су и вишекратна ратовања на нашим просторима између Турске, на једној, и Аустрије, Мађарске и Венеције, на другој страни. Ова војевања имала су за последицу велика пустошења наших предела и стварање војно-крајинског система дуж турске границе на Балкану и јужној Панонији. Створен је војно-граничарски систем који је на територији Хрватске нестао тек 1881. године. Војна крајина у том простору постојала је преко 300 година. Имала је посебан правно-политички статус и директно је била под управом Беча. Битно је и то да су крајинске пределе претежно насељавали Срби, који су ту доспели ненасилно у односу на римокатолике (Хрвате). Римокатолици су се, бежећи испред Турака, одсељавали на Јадранско приморје и у подручја Хрватске и Мађарске која Турци нису били заузели. Баш то вишевековно битисање Срба у западним крајевима, вишевековна аутономија Крајине, те чињеница да су „западни Срби” имали својство конститутивног народа 1918. године (стварање Краљевине СХС) и 1945. године (стварање авнојске Југославије, БиХ и Хрватске) јесте чврста, необорива чињеница да су они били на својим етничким територијама.

Када се погледа етничка карта простора бивше СФРЈ, уочава се да постоји велики српски територијални блок са обе стране Уне и Саве (Западна Славонија), чије је најважније градско средиште Бања Лука. Друго пространо српско подручје протеже се од Саве, дуж Дрине на српску Херцеговину, до Поповог поља.

У Босни и Херцеговини је у 20. веку Срба највише бројчано било 1961. године (1.406.057), а процентуално 1953. године (44,4%). Године 1981. било их је 1.320.738 или 32,0% од укупног броја становника. Те године су српска домаћинства у БиХ располагала са 51,4% приватног земљишта, док је на насеља са српском етничком већином (Срби 50% и више) долазило 53,3% површине те републике (*Сисаовски М. и сар.*, 1992: 54). Десет година касније, тј. 1991. године, у БиХ је било 1.369.883 или 31,4% Срба (Муслимани 43,7%, Хрвати 17,3%, Југословени 5,5%). Исте године је у БиХ било 32 општине (од укупно 109) са српском апсолутном и 5 општине са њиховом релативном већином. Најхомогеније српске општине су биле Дрвар - 97,3% Срба од укупног броја становника, Босанско Грахово - 95,5% и Шековићи - 94,3% (СЗС, 1992).

У Хрватској је у 20. веку Срба највише било – бројчано 1931. године (636.284) и процентуално 1910. године (17,7% од укупног броја становника Хрватске у авнојским границама). Бројчано их је најмање било 1981. године – 531.502 (11,6%). Но, тада је у Хрватској било 379.057 (8,2%) Југословена, који су у већини били српске провинијенције. Године 1991. било их је 581.663 или 12,2%. Срби у Хрватској имали су апсолутну већину у 11 и знатан удео (25-50%) у 13 општина. Површина прве групе општина је 6.997 km², што износи 12% површине Хрватске (*Илић Ј.*, 1993: 117). Исте године Срби су имали апсолутну већину у 1.072 насеља са површином од 13.153 km². или 23,4% површине Хрватске (СЗС, 1992).

Република Србија је балканска и панонско-подоунавска држава. Има централни положај на Балканском полуострву. Преко ње пролази главни копнени путни правац, који повезује западну и средњу Европу са источним Медитераном и Блиским истоком. Такав географски, односно саобраћајногеографски положај много је утицао на историјска и геополитичка збивања на простору данашње Републике Србије.

Основни подаци о броју становника и етничкој структури становништва Србије и њених макроцелина (Централна Србија, Војводина, Косово и Метохија дати су у Таб. 1

Таб. 1 - Национална структура становништва Србије 1948, 1961 и 1981. године
Number and configuration and national structure of population in Serbia

Територија	Од тога:													
	Број		Срби		Црногорци		Албанци		Мађари		Муслимани		Роми	
	Број	%	Број	%	Број	%	Број	%	Број	%	Број	%	Број	%
1948. година														
Република Србија	6527966	73,9	74860	1,1	532011	8,1	433701	6,6	17315	0,3	52181	0,8		
Централна Србија	4136934	92,1	16221	0,4	33289	0,8	4686	0,1	6586	0,2	33366	0,8		
Војводина	1663212	84,1246	30589	1,8	480	0,0	428932	25,8	1050	0,1	7585	0,5		
Косово и Метохија	727820	17,1911	28050	3,9	489242	68,5	83	0,0	9679	1,3	11230	1,5		
1961. година														
Република Србија	7642227	74,6	104753	1,4	699772	9,2	449587	5,9	93467	1,2	9826	0,1		
Централна Србија	4823274	92,5	32383	0,7	51173	1,1	6816	0,1	83811	1,7	3312	1,1		
Војводина	1854965	1017717	34782	1,9	1994	0,1	442561	23,9	1630	0,1	3312	0,2		
Косово и Метохија	963988	227016	37588	3,9	646605	67,1	210	0,0	8026	0,8	3202	0,3		
1981. година														
Република Србија	9313677	66,4	147466	1,6	1303032	14,0	390468	4,2	215166	2,3	110959	1,2		
Централна Србија	5694464	85,4	77134	1,4	72484	1,3	4965	0,1	151674	2,7	57140	1,0		
Војводина	2034772	1107378	43304	2,1	3812	0,2	385356	18,9	4930	0,2	19693	1,0		
Косово и Метохија	1584441	209498	27028	1,7	1226736	77,4	147	0,0	58562	3,7	34126	2,2		
1991. година														
Република Србија	9778991	64,6595	139290	1,4	1674353	17,1	343942	3,5	246411	2,5	140237	1,4		
Централна Србија	5808906	5108682	74096	1,3	75725	1,3	4309	0,1	174371	3,0	70126	1,2		
Војводина	2013889	1143723	44838	2,2	2556	0,1	339491	16,9	5851	0,3	24366	1,2		
Косово и Метохија	1956296	194190	20356	1,0	1596072	81,6	142	0,0	66189	3,4	45745	3,3		

Извор: Национални састав становништва СФР Југославије по насељима и општинама, Књига I, СЗС, Београд, 1991, стр. 11-12.

. На велике разлике упућују подаци о износу и промени густине становништва: густина становништва порасла је од 1948. до 1991. године у Централној Србији од 74 ст./km² на 104 ст./km², а на Косову и Метохији од 67 ст./km² на 180 ст./km². На првој територији порасла је 1,4, а на другој 2,7 пута. Године 1991. густина је била 215 ст./km² у Косовском и 50 ст./km² у суседном Топличком округу. Износ за општину Подујево био је 147 ст./km², а за општину Куршумлија 25 ст./km². Истоветни односи постоје и за индексе раста броја становника – увећање за Косово и Метохију 2,7, а за Централну Србију 1,4 пута. У истом периоду становништво општине Подујево увећано је 2,2 пута, а становништво општине Куршумлија смањено је за трећину.

Интересантни су, и веома важни подаци који говоре о: 1) опадању удела Централне Србије и Војводине и сталном расту удела Косова и Метохије у обиму републичке демодинамике и 2) нагли пад популационог раста у Централној Србији и Војводини у последњем међупописном периоду (1981-1991). У том периоду становништво Војводине се чак смањило за 20.883 житеља. Косово и Метохија је тада дало 4/5, а десет година раније 2/5 популационог раста Србије. Процес неједнаке демодинамике се наставио тако да је 1996. године, према процени броја становника, на Косово и Метохију долазио цео популациони раст Србије. Те године је у Централној Србији било мање становника него 1995. године (PЗС 1998: 104).

У погледу старосне структуре становништва Србије и њених макроцелина, истиче се демографска двоуполност. На једној страни је Косово и Метохија где на младе (0-19 година) долази око 50% укупне популације. На другој страни су Централна Србија и Војводина у којима млади учествују са једном четвртином у укупној популацији (1991. године). И подаци о националној структури су у корелацији са претходним наводима. У Србији опада удео Срба (од 73,9% у 1948. на 66,4% у 1981. години), а повећава се број и удео Албанаца (од 8,1% на 14,0%). Удео Срба на Косову и Метохији смањено се са 23,6% на 13,2%, док се удео Албанаца повећао од 68,5% на 77,4%. Године 1991. на Косову и Метохији је било 194.190 Срба (9,9%), а Албанаца (процена) 1.596.072 (81,6%). Исте године у Србији је било 6.446.595 Срба или 65,9% (две трећине) од укупног броја становника. У Централној Србији их је било 5.108.682 - 79,4%, Мађара је било 343.942 - 3,5%, Муслимана 246.411 - 2,5% и Рома 140.237 - 1,4% (PЗС, 1997: 30-31).

У анализи биовиталитетног процеса у Србији евидентне су бројне негативне последице. Природни прираштај у Војводини стално опада од 1954. године, да би постао негативан 1989. године (Ск.1). У

Централној Србији обимно опадање природног прираштаја било је средином 50-тих година. Потом је дошло до његовог стабилизовања. У периоду 1965-1975. прираштај се био стабилизовао на око 35.000 лица годишње. Међутим, од 1976. године почео је процес доста брзог опадања демовиталитета, који и даље траје. Природни прираштај је постао негативан 1992. године.

За разлику од наведена два дела Србије, на Косову и Метохији је природни прираштај растао од 1950. до 1990. године (повећао се од 20.000 на око 45.000 лица годишње). Потом је уследио краћи пад, да би се природни прираштај последњих година стабилизовао на 36.000-38.000 лица годишње. Године 1996. износио је 37.649. Те године је стопа природног прираштаја на Косову и Метохији била 17,5 промила, што омогућује удвостручење броја становника за око 40 година. Исте, 1996. године, у Централној Србији је износ природног прираштаја био -8.249 (-1,4 промила), а у Војводини -7.528 (-3,7 промила). Битан закључак је: од 1992. године сав природни прираштај у Републици Србији остварује се на Косову и Метохији. У Централној Србији има више општина, које су 1996. године имале наглашено негативну стопу природног прираштаја. Тако је износ у општини Црна Трава био -19,5 промила, Гаџином Хану -15,5 промила итд. Када је стопа -19,5 промила тада се број становника двоструко смањује (уполовљава) за 35 година. У општини Црна Трава у 25 насеља рођено је 1996. године свега 15-торо деце, а у општини Гаџин Хан у 34 насеља 62 детета. У општини Трговиште (Срби) у 35 насеља (површина 370 km²) рођено је 79, а у суседној општини Прешево (Албанци), исто у 35 насеља (264 km²), 1.150-торо деце. Или, у општини Куршумлија (952 km², Срби) рођено је у 90 насеља 270, а у суседној општини Подујево (633 km², Албанци) у 78 насеља 1.185 девојчица и дечака (PЗС, 1997).

Анализа распрострањености »беле куге« у Србији указује да се депопулациони процес брзо шири. Године 1996. у Војводини су само Нови Сад (град) и општина Беоцин имали позитиван природни прираштај. У Централној Србији, изузимајући Рашку област, било је само 15 таквих општина. Интересантно је напоменути да и општине у којима се налазе велики градски центри као, на пример, Суботица, Сомбор, Зрењанин, Панчево, Сремска Митровица, Шабац, Ваљево, Крагујевац, Зајечар, Чачак, Краљево и др. имају негативан природни прираштај. То упућује на закључак да су села у околини ових (и других) градова увелико биодинамички ослабила и да је увелико ослабио пород и у самим градовима. И Београд као целина (са околином) има негативан природни прираштај. У Војводини је 1996. године у 81,5% насеља постојао негативни природни прираштај, а на

Косову и Метохији у само 5,5% насеља (PЗС). Позитиван природни прираштај, сем неких изузетака (на пр., општина Врање), имају оне општине Косова и Метохије и Рашке области у којима становништво исламске вероисповести (Албанци и Муслимани) има апсолутну већину или знатан удео.

Гледано глобално територијално (три главна дела Србије) сав природни прираштај у Србији даје Косово и Метохија, а гледано етнички скоро целу ту битну демодинамичку компоненту остварују Албанци, Роми и Муслимани. Срби у Републици Србији, као етнитет, имају од 1991. године негативан природни прираштај. Те године је износио -1.087. Потом се негативни процес интензивирао, те је природни прираштај Срба био 1994. године -6.884, 1995. године -7.482 и 1996. године -14.989. Ове последње године природни прираштај Црногораца у Србији био је 240, Муслимана 2.578, Рома 2.719, Мађара -3.181 и Албанаца 34.993. То фактички значи да од 1991. године скоро сав природни прираштај у Републици Србији дају Албанци, Муслимани и Роми.

Када се овој врло неповољној демовиталитетној слици Србије дода податак да су из ње у овом тешком и кризном периоду емигрирале хиљаде житеља, и то углавном младих, стручних и високообразованих, долази се до закључка да се држава налази у стању тоталне депопулације (негативни природни прираштај и миграциони биланс). По неким истраживањима, просечна старост исељеника са простора бивше СФРЈ у САД, у периоду 1992-1997. године била је 24 године⁵. Процес емиграције и даље траје. Он је увелико раширен и код избегличке популације. Међутим, депопулациони процес не постоји на територијама на којима у етничком погледу доминирају Албанци и Муслимани зато што је ту наглашено висока биолошка (наталитетна) супрапопулација.

Имајући изнете чињенице у виду долази се до закључка да је велику несрећу, која је задесила Србе западно од Дрине и који су због ратних прилика доспели у Србију, требало плански и што боље користити за побољшање биовиталитетног стања бар неких депопулационих подручја у Србији. Можда се то стање понегде и побољшало доласком избеглица. Нема, на жалост, података о виталним догађајима избегличке популације, јер се, колико знамо, не води евиденција њиховог рађања и умирања. Зато се не зна колики

⁵ До података о старосној структури југословенских имиграната у САД дошао је својим истраживањима декан Нордвуд универзитета у Палм Бичу (Флорида, САД), који ускоро треба да брани докторску тезу »Утицај имиграције на националну продуктивност« на Факултету организационих наука у Београду (Политика, 1998)

је и какав је удео те популације у демовиталитетном комплексу Србије и српског народа.

Ратом угрожена лица добегла у Србију

Миграције, односно просторно померање, пресељење становништва је битна, општа и стална карактеристика људског рода. Постоји мноштво врста и облика изражавања и остваривања миграционог процеса, условљеног такође мноштвом разноврсних узрока и фактора. Ова проблематика занимала је људе одавно. Она је пуно истраживана и проучавана и о њој је много писано и написано. Овом приликом само ћемо се подсетити да миграције људи могу бити појединачне, те мање или више масовне, повремене или дуготрајне, локалне, регионалне, континенталне и међуконтиненталне, ненасилне (спонтане, добровољне), полунасилне и насилне, изазване економским, етничким, војно-политичким и бројним другим разлозима. Врло су бројне и разноврсне позитивне и негативне последице миграционог процеса. Набројани (и други) видови, облици, узроци и последице миграција били су током времена заступљени на Балканском полуострву и на етничком простору Срба (ЕПС, СЕП). На овом простору, а посебно у СЕП-у, било је доста полунасилних и насилних миграција, врло обимних по броју учесника и веома неповољних по бројним последицама. О њима ће, у овом раду, бити говора касније.

Напред смо истакли да су се велика померања хришћанског становништва на Балкану и његове знатне етничке промене (позитивно исламизација) догодиле у тзв. „турско доба”. Другим речима, била су изазвана турском инвазијом и вишевековном турском окупацијом. Такође смо истакли да су миграциони процеси различитих узрока, интензитета, структуре, територијалног усмерења били трајна и битна одлика српског народа. О овоме је темељна знања и податке дао родоначелник српске географије Јован Цвијић, а затим његови сарадници, ученици и наследници.

Код Срба, гледано уопштено, постоје две основне и дуге фазе миграционог процеса. Прва фаза, која је почела турским освајањима (14. и 15. век), карактерисала се померањем Срба из Старе Србије и Црне Горе према северу, северозападу и западу (Панонија и западни делови Балканског полуострва). У другој фази, која је зачела у 18. веку и интензивирала у 19. (после првих обликовања нове српске државе) и 20. веку, основно усмерење српских миграната било је

најпре према Србији, а потом и према Војводини. По истраживањима Ј. Цвијића око 80% становништва Шумадије, Поморавља и србијанског Подриња су досељеничког порекла (Цвијић Ј., 1987: 127). Масовнија досељавања у Србију са југа (Црна Гора и Херцеговина) и запада (највише Босна) била су у 19. веку. Јачала су упоредо са политичким и економским снажењем и развојем Србије. Поред Лознице постоји насеље Крајишници, које је добило назив по досељеним Србима из Босанске Крајине 30-тих година 19. века. Досељавања су настављена између два светска рата, нарочито у Војводину и београдско подручје. После Првог светског рата из области Динарида досељено је у Војводину 23.225 српских породица. У исту покрајину досељено је после Другог светског рата, у периоду колонизације (1945-1948), 26.951 српских и 6.676 црногорских породица (89,6% од укупног броја колонизираних породица). Укупно је било досељено 201.762 члана српских и црногорских колонистичких породица (89,4% од укупног броја; узето је да насељеничка породица у просеку има 6 чланова). Гро колонизираних Срба у Војводини чинили су Срби из БиХ и Хрватске (Гађешић Н., 1990: 117,124). Овом миграцијом ослабљена је српска компонента у исељеничким а појачана у досељеничким подручјима.

Обимна етничка усмереност миграција постојала је у авнојској Југославији и после 1945. године. Попис становништва 1981. године показује да се од укупног броја одсељених Срба из Хрватске (137.529) у Србију (са Војводином) доселило 88,3% (121.376). Срби су тада чинили 47,1% интерне (југословенске) исељеничке масе из Хрватске (удео Срба: 11,6% у укупној популацији Хрватске). Или, од укупно одсељених Срба из БиХ (266.625) у Србију се доселило 77,1% (205.542). Од укупно одсељених Хрвата из БиХ (146.045) у Хрватску их се одселило 89,1% (130.135). Интересантно је напоменути да се велики број Срба из Хрватске - 49.688), а нарочито из БиХ доселио у Војводину - 121.728 (СЗС, 1990).

У овом раду тежиште смо ставили на приказ и анализу стања најновијих избеглица доспелих у Србију из западног СЕП-а у садашње време. Ипак, да би се видело да постоји вековни тренд бежаније прекодринских Срба у Србију навешћемо податке за 1875. годину и за Други светски рат. Наиме, за време Босанскохерцеговачког устанка 1875. године, због ратних прилика и несигурности, било је пребегло само у ужички крај око 15.000 Срба из суседне Босне. Добегли су били домаћински прихваћени, иако је домицилно становништво живело у оскудним условима (Мисаиловић И., 1998). За време Другог светског рата из Независне Државе Хрватске било је протерано или је самоиницијативно побегло испред усташког ножа

преко 100.000 Срба и Јевреја (*Хамовић М.*). Има извора који говоре да је било преко 200.000 избеглица. Само из Славоније било је 65.000 избеглих Срба у Србији (*Кресивић В.*, 1988: 84). И тадашња државна власт у Србији чинила је велике напоре да избеглицама обезбеди што бољу сигурност и безбедност.

Податке о ратом угроженим лицима, односно податке о избеглицама и прогнаницима који се сада налазе у Србији, узели смо из књиге »Попис избеглица и других ратом угрожених лица у Савезној Републици Југославији«⁶.

Попис избеглица извршен је у пролеће (мај-јун) 1996. године. Ово су, по нашем суду, најцеловитији подаци о избеглицама, мада ни они највероватније нису потпуни. Вероватно део избеглица, због разних околности, није пописан. С друге стране, избеглички комплекс је, када се има у виду цео простор бивше СФРЈ (посебно БиХ и Хрватска), много обимнији и сложенији. Рачуна се да се на територији бивше СФРЈ, за време недавно завршеног »југословенског« рата, у избеглиштву нашло преко два милиона лица. Тај проблем је много обимнији и сложенији и када су Срби у питању. Јер, у поменутој публикацији је наведено да је 1996. године у Србији било 617.728 ратом угрожених лица (разни облици избеглиштва). Међутим, треба истаћи да у Републици Српској има јако пуно Срба избеглица. Има их око 450.000, од чега око 65.000 из Хрватске (остали скоро сви из Федерације Босне и Херцеговине или Муслиманско-хрватске Федерације, ФБХ, МХФ)⁷. То значи да је у недавном суровом рату око 1,1 милион Срба полунасилно и насилно

⁶ Публикација *Попис избеглица и других ратом угрожених лица у Савезној Републици Југославији*, коју су издали UNHCR-Високи комесаријат Уједињених нација за избеглице, Комесаријат за избеглице Републике Србије и Комесаријат за расељена лица Републике Црне Горе, Београд, 1996. Иначе, први научно-стручни рад о избеглицама у Србији објавио је, колико знамо, мр Зоран Јовановић под насловом: *Број, структура и размештај избеглица у Србији, 1991*. Студије и анализе, 65, РЗСС, Београд, 1992. Републички завод за статистику Србије, издао је више »Саопштења« о избеглим лицима, о избеглој деци, ученицима и студентима. О страдању Срба и о српским избеглицама пуно података је објавио и Документационо-информативни центар »Веритас«, чије је седиште до пада РСК било у Книну, а сада је у Београду. О страдању Срба у БиХ најпотпунији подаци су дати у делу др Стеве Пашалића: *Страдање Срба и српских насеља у бившој Босни и Херцеговини 1992-1995*, Бања Лука, 1997. Недавно је публикувано врло интересантно и корисно дело др В. Н. Цветковића: *Страх и понижење. Југословенски рат и избеглице у Србији: 1991-1997*. Београд, 1998.

⁷ Подаци добијени у Одсеку за географију Природно-математичког факултета у Бањој Луци, 1998. Република Српска Крајина имала је површину 17.510 km². Ефективна власт остваривана је на површини од 14.241 km². Средином 1993. године имала је 434.000 становника. Срба је било 95%. (*Илић Ј.*, 1996:26).

отишло из дотадашњих пребивалишта. Не зна се колико је људи због рата и осталих тешких услова живљења отишло у иностранство. Међу њима и доста Срба избеглица и домицилних Срба из Републике Србије.

Овом приликом нећемо опширније говорити о току и карактеристикама нестанка бивше СФРЈ и настанку, фазама и особеностима грађанског »југословенског« рата. Но, поменућемо само да је бивша заједничка држава нестала услед бројних унутрашњих друштвено-економских, етничких, политичких, геополитичких и других разлога и дејства одговарајућих спољних фактора, који су потпомагали да се унутрашње напетости и сукоби реализују у виду разбијања државе. Срби западно од Дрине желели су да остану у истој држави са Србима у Србији и Црногорцима. Дакле, политички циљеви су били различити, а етнитети (Хрвати, Срби, Муслимани) на простору Хрватске и БиХ били су територијално измешани, међусобно нетолеранти, неповерљиви и недовољно спремни и способни за демократско разрешење насталих проблема и спорова. Решења су, на жалост, нађена у виду рата и то суровог грађанско-етничког рата.

На крају склопљени споразуми тј. Споразум о нормализацији односа између СР Југославије и Републике Хрватске (чл. 7) и Споразум о миру у БиХ (Анекс 6 и 7), третирају избеглички комплекс на демократски и цивилизован начин. Но, велика је невоља у томе што се дате одредбе Споразума недовољно, неефикасно и непринципијелно примењују у свакодневном животу. То посебно важи за хрватску средину, где постоји, када су Срби у питању, велики раскорак између речи и дела.

У наредном тексту даћемо краћи осврт на податке у табелама и графичким прилозима. Но, пре тога потребно је објаснити неке категоријално-статусне појмове, тј. називе везане за избегличко-миграциони комплекс, који су се користили и који се сада користе у литератури и дневној пракси. Заправо, даћемо краћа објашњења назива, који се налазе у табелама и на графичким прилозима. Назив најширег значења је »Ратом угрожена лица« (скраћено РУЛ). Он обухвата називе »Избеглице« и »Остала (друга) ратом угрожена лица« (скраћено ОРУЛ). У називу »Избеглице« садржане су категорије-називи »Избегла лица«, »Прогнаници« и »Лица без статуса«. Групу »Избегла лица« чине добегли у Републику Србију пре августа 1995. године (пре »Олује«). Назив »Прогнаници« односи се на изгнанике из Крајине у августу 1995. године. У групи »Лица без статуса« воде се особе које су добегле у Србију после августа 1995. године. Другу групацију, тј. »Остала (друга) ратом угрожена

лица» чине због рата добегли у Републику Србију који су поседовали документа довољна да их квалификују као држављане дате државе. Ради се, у ствари, о сразмерно мањој групи добеглих (углавном Срби) из бивших, оцепљених република бивше СФРЈ (UNHCR, 1996: 18). Називи су доста рогобатни, а груписање добеглих увелико је замршено, па и нефункционално. Међутим, неопходно их је користити, јер су према њима сређени подаци о избеглицама.

У СР Југославији је 1996. године (Таб. 2) било 646.066 ратом угрожених лица (РУЛ, попис 1996). Од тога их је у Републици Србији било 617.728 или 95,6%, а у Републици Црној Гори 28.338 или 4,4%. Од укупног броја РУЛ-а у Србији избеглица је било 537.937 (87,1%), а осталих ратом угрожених лица 79.791 (12,9%). Ради се скоро у целини о полунасилним и насилним, можемо чак рећи о геноцидним миграцијама.

Таб. 2 . Ратом угрожена лица доспела у СР Југославију, број и основни статус, 1996.

War imperiled persons arrived to Yugoslavia – number and basic status 1996

	Избеглице		ОРУЛ		Укупно	
	Број	%	Број	%	Број	%
Србија	537.937	95,0	79.791	100,0	617.728	95,6
Црна Гора	28.338	5,0	0	0,0	28.338	4,4
СР Југославија	566.275	100	79.791	100	646.066	100

Напомена: ОРУЛ – Остала ратом угрожена лица

Извор: Попис избеглица и других ратом угрожених лица у Савезној Републици Југославији. Издавачи: УНХЦР – Високи комесаријат Уједињених нација за избеглице, Комесаријат за избеглице Републике Србије и Комесаријат за расељена лица Републике Црне Горе. Београд, 1996, стр. 19.

Глобални територијални размештај РУЛ-а у Србији дат је у Таб. 6. Узета су у обзир четири подручја: Београд (у ствари, административно-територијална јединица »Град Београд«, тј. ужа градска територија и околина 3.224 km²), Централна Србија без Београда (ЦСББ), Војводина и Косово и Метохија. Гледано бројчано, процентуално и у односу на број становника (Таб. 3), највише је РУЛ-а било у Војводини: 259.719, односно 42,0% од укупног броја и 12,9 РУЛ/100 становника (густина). Истодобно је на Војводину долазило 20,6% становништва Србије (1991. године), што значи да је удео РУЛ-а два пута већи. Врло велика је концентрација РУЛ-а и у Београду – 170.955 или 27,7%. Ту је било више РУЛ-а

него у осталој ЦСББ. По износу РУЛ/ km² Београд је наглашено на првом месту, пошто је ту 1996. године било 53 РУЛ/km². По овом показатељу Београд је знатно испред Војводине (12 РУЛ/km²), а поготово испред ЦСББ (3 РУЛ/km²) и Косова и Метохије (2 РУЛ/km²). Када се зна да је ту и концентрација домицилног становништва врло велика (општа густина 495 ст./km², 1991. године; 16,4% становништва Србије; општа густина у Србији је 111 ст./ km², 1991. године), излази да је обимни долазак избеглица и осталих изгнаника још јаче потенцирао популациону територијалну поларизацију.

Таб. 3 - Ратом угрожена лица према садашњем пребивалишту и основном статусу, 1996; становништво у Србији, 1991.

War imperiled persons by present residence and basic status 1996; population in Serbia 1991.

	Избеглице		Остала ратом угрожена лица		Укупно		Становништво 1991.	РУЛ на 100 становника	РУЛ на/ km ²
	Број	%	Број	%	Број	%			
Београд	140.662	26,1	30.293	38,0	170.955	27,7	1.602.226	10,7	53
Централна Србија без Београда	148.367	27,6	18.508	23,2	166.875	27,0	4.206.680	4,0	3
Војводина	229.811	42,7	29.908	37,5	259.719	42,0	2.013.889	12,9	12
Косово и Метохија	19.097	3,6	1.082	1,4	20.179	3,3	1.956.196	1,0	2
Република Србија	537.937	100	79.791	100	617.728	100	9.778.991	6,3	7

Извор: Као за Таб. 2. стр. 29.

Највише добеглих било је из Хрватске – 330.123 или 53,4% од укупног броја, дакле, више од половине Из БиХ их је било 266.279 или 43,1%, а укупно из обе територијалне јединице 96,5% (Таб. 4). Заправо, гро добеглих је био из бивших сектора УН у Хрватској, односно из бивше РСК (281.029, 45,5% од укупног броја РУЛ-а, односно 85,1% од укупног броја добеглих из Хрватске) и са територије Федерације Босне и Херцеговине (209.484, 33,9% од укупног броја РУЛ-а, 78,7% од укупног броја добеглих из БиХ). То значи да је из РСК и ФБХ било 490.513 добеглих или 79,4% од укупног броја РУЛ-а у Србији. Преко 90% добеглих били су Срби. За време НДХ убијене су стотине хиљада, а за време садашње Републике Хрватске прогнане су стотине хиљада Срба. Резултат је стравичан – Хрватска, па и ФБХ су простори без Срба, односно са врло мало Срба.

Таб. 4.- Ратом угрожена лица према претходном и садашњем пребивалишту
War imperiled persons by former and present residence

		Београд	Централна Србија без Београда	Војводина	Косово и Метохија	Србија укупно	
						Број	%
БиХ	МХФ-ФБХ	59818	68303	78739	2634	209484	33,9
	РС	16432	1.047	22055	1261	56795	9,2
	БХ-укупно	76240	85350	100794	3895	266279	43,1
Хрватска	Бивши УН сектори	70945	65237	133319	11528	281029	45,5
	Хрватска-остало	20196	8251	19709	938	49094	7,9
	Хрватска-укупно	91141	73488	153028	12466	330123	53,4
Македонија		297	1786	659	190	2932	0,5
Словенија		1401	2463	1633	676	6173	1,0
СР Југославија		223	384	507	83	1197	0,2
Без одговора		1653	3404	3098	2869	11024	1,8
УКУПНО		170955	166875	259719	20179	617728	100

Извор: Као за табелу 2, стр. 30.

Детаљнији приказ територијалног порекла угрожених лица доспелих у Србију из Босне и Херцеговине и Хрватске (Таб. 5), потврђује горе наведене чињенице. Тако подаци дати за БиХ јасно показују да се ради о просторима који су ван Републике Српске. Упада у очи велики број добеглих из Сарајева. Када је у питању Хрватска, крајински предели су на првом месту (на пр., општина Книн 39.934, Бенковац 16.600, Глина 13.876 итд.). Но, има и ванкрајинских подручја у Хрватској из којих потиче знатан број добеглих (Задар, Осиек, Карловац, Загреб и др.). Ови подаци из Хрватске и ФБХ указују на постојање тешких услова за живот Срба у западним деловима СЕП-а.

Посматрајући и анализирајући податке у Таб. 6 добија се детаљнији увид у просторни размештај РУЛ-а у Србији. Наиме, подаци у овој табели, као и одговарајући опширније дати подаци у публикацији »Попис избеглица« (26), показују да се 1996. године две трећине (66,1%) РУЛ-а налазило у Београду, србијанском доњем Подрињу (Лозница-Шабац), Срему, јужној и југозападној Бачкој, на 9,5% (9.326 km²) територије Србије. Посебно је наглашена, да поновимо, њихова концентрација у београдском подручју. Јер, ту је на 3.224 km² (3,6% површине Србије) било 27,7% РУЛ-а. Највећа им је концентрација била у београдским општинама Земун, Нови Београд и Чукарица. У те три општине (626 km², 0,7% површине Србије) било је 1996. године 76.622 РУЛ-а (12,4%).

Таб. 5 – Детаљни приказ територијалног порекла угрожених лица доспелих у Србију из Босне и Херцеговине и Хрватске (општине са преко 5.000 избеглих, имају се у виду општине из 1991. године)

Detailed display of territorial origin of war imperiled persons arrived in Serbia from Bosnia and Herzegovina and Croatia (municipalities with over 5000 refugees, having in mind municipalities from 1991

Територија	Број
Босна и Херцеговина	266279
Бихаћ	7030
Горажде	5202
Дрвар	8465
Зеница	7625
Кључ	5213
Мостар	11060
Сански мост	12461
Сарајево-Илијаш	6799
Сарајено-Ново Сарајево	5220
Сарајево-Центар	30836
Тузла	10481
Хрватска	330123
Бенковац	16600
Војнић	7547
Вргинмост	9797
Доњи Лапац	7708
Двор	10802
Глина	13876
Госпић	5726
Грачац	7517
Задар	8719
Карловац	13150
Книн	39934
Кореница	9076
Костајница	8795
Нова Градишка	6833
Обровац	6547
Огулин	5209
Осиек	11570
Пакрац	8285
Петриња	14851
Подравска Слатина	5572
Сисак	9344
Слуњ	5035
Загреб, шире градско подручје	7109

Таб. 6 - Детаљнији приказ територијалног размештаја ратом угрожених лица доспелих у Србију (општине са преко 5.000 РУЛ)
More detailed display of territorial arrangement of war imperiled persons arrived to Serbia (municipalities with more than 5000 WIP)

Територија	Број
СР Југославија	646066
Република Црна Гора	28338
Република Србија	617728
Централна Србија	337830
Београд, шире градско подручје	170955
Општина Земун	25752
Општина Нови Београд	28551
Општина Чукарица	20319
Крагујевац	5574
Краљево	7150
Крушевац	5045
Лозница	26734
Ниш	6282
Смедерево	5224
Чачак	071
Шабац	17506
Војводина	10035
Апатин	8485
Бачка Паланка	10035
Зрењанин	9326
Ипђија	14575
Кикинда	7251
Нови Сад	46169
Панчево	10687
Рума	15825
Сомбор	16331
Сремска Митровица	16881
Стара Пазова	18763
Суботица	12297
Темерин	6259
Шид	9533
Косово и Метохија	20179
Приштина	5612

Извор: Као у Таб. 2, стр. 118-121.

Овакав просторни размештај ратом угрожених лица у Србији није случајан. Наиме, назначени предели појачане концентрације РУЛ-а и раније (19. век, период између два светска рата, колонизација и период после Другог светског рата) су били познати по наглашеном стихижном или планском досељавању Срба из западног дела СЕП-а. Београд је деценијама привлачио Србе из западних крајева из етнонационалних, економских, културно-просветних и других разлога.

Важан фактор је и географски, заправо гранични положај ових имиграционих подручја према подручјима познатих по одсељавању Срба. Такође је била важна и укупна економска снага и развијеност имиграционих подручја. Хоће се рећи да је у тим подручјима већ постојала увелико бројна »родбинско-земљачка« подлога, која је фактички била пресудан фактор у територијалној дистрибуцији најновијих дошљака у Србију. Тиме се остваривала велика повољност за нове имигранте, изражена пре свега у бољем разумевању, прихватању, помагању итд.

Табеле 1-6 и графички прилози 2-12 односе се на избеглице. Напред смо објаснили који и какав део РУЛ-а ту спада. Напред смо такође назначили да је износ овог контингента РУЛ-а 537.937, односно 87,1%. Ради се, како се види, о огромној већини добеглих. Зато ћемо тој популацији обратити већу пажњу, обрадивши мало детаљније неколико популационих структура. Ипак, сматрамо да нису потребни опширнији коментари, нарочито зато што приложени графички прилози увелико добро приказују структурне карактеристике избегличке масе.

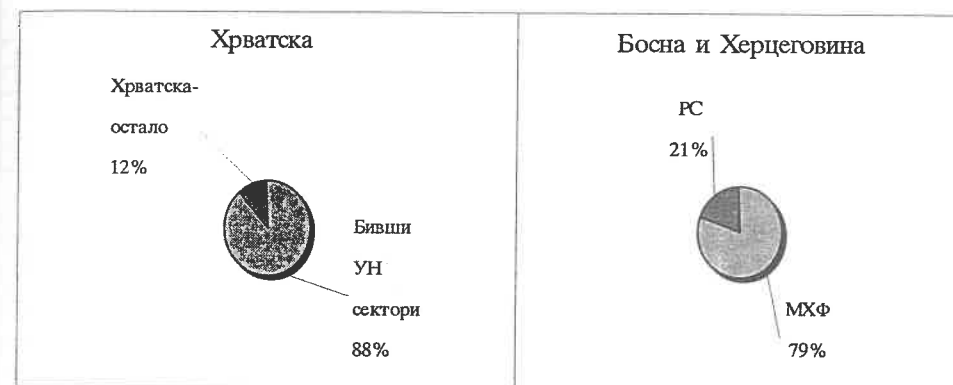
Према подацима о ранијем пребивалишту и времену доласка избеглица (Таб. 7) уочљива су два периода са њиховим појачаним приливом. Један пада на другу половину 1995. године, а други обухвата 1992. годину. У првом је добегло 249.789 или 46,4% свих избеглица, а у другом 121.655 или 22,6% (оба 69,0%, преко две трећине). У првом периоду било је 193.359 избеглица из Хрватске (77,4% од укупног износа за тај период), а у другом 96.123 (79,0%) избеглица из БиХ. У првом периоду догодила се »Олуја«, односно масовни изгон Срба из Крајине. Други период јесте прва, увелико сурова ратна година у БиХ. Подаци у истој табели даље показују да је из Хрватске било 290.667 или 54,0%, а из БиХ 232.974 или 43,3% избеглица приспелих у Србију (укупно 97,3%).

Од укупног броја избеглица из Хрватске, 88,2% било је из бивших сектора УН (у ствари, РСК), а 11,8% из осталих делова те државе (Ск. 1). Из БиХ, процентуално, 79,4% је из МХФ и 20,6% са територије данашње Републике Српске. Висок проценат избеглица

Таб. 7 - . Избеглице према претходном пребивалишту и времену доласка
Refugees by previous residence and time of arrival

	До 31.12.1991.	1.1.1992.- 31.12.1992.	1.1.1993.- 31.12.1993.	1.1.1994.- 31.12.1994.	1.1.1995.- 30.6.1995.	1.7.1995.- 31.12.1995.	1.1.1996.- 9.6.1996.	Без одговора	УКУПНО
БХ	МХФ-ФБХ	4.857	73.238	14.188	12.110	9.390	42.557	2.230	185.065
	РС	2.567	22.885	4.884	2.969	1.980	10.199	512	47.909
	БХ- укупно	7.424	96.123	19.072	15.079	11.370	52.756	2.742	232.974
Хрватска	Бивши УН сектори	25.729	17.083	6.676	4.683	8.723	181.010	2.642	256.453
	Хрватска- остало	7.228	6.807	3.153	1.992	1.126	12.349	303	34.214
Македонија	Хрватска- укупно	32.957	23.890	9.829	6.675	9.849	193.359	2.945	290.667
	Македонија	47	182	27	10	17	959	12	1.306
Словенија	817	548	179	98	65	1.170	40	97	3.014
СР Југославија	119	88	89	82	66	226	121	123	914
Без одговора	4.216	824	308	299	198	1.319	454	1.444	9.062
УКУПНО	45.580	121.655	29.504	22.243	21.565	249.789	40.238	7.363	537.937
СТРУКТУРА (%)	8,5	22,6	5,5	4,1	4,0	46,4	7,5	1,4	100

из Крајине (Хрватска) разумљив је пошто се ту 1995. године догодило велико зло српском народу (акција »Олуја«). Збуњује на први поглед релативно висок удео избеглица из Републике Српске (са њене садашње територије). Разлог је тај што су се границе територија зараћених страна у БиХ током рата мењале. С друге стране, било је врло тешко живети због веома сурових ратних прилика у целој Српској. Посебно је било тешко у другој половини 1995, највише зато што су српски простори били изложени нападима снага НАТО.

Ск. 1 - Избеглице према претходном пребивалишту
Refugees by previous residence

У Таб. 8 дат је национални састав избеглица доспелих у Србију. Срба је, што је и разумљиво, било највише – 496.386 или 92,3% од укупног броја избеглица. Из Хрватске их је било 276.453 или 55,7%, а из БиХ 210.280 или 42,3% од укупног износа Срба избеглица у Србији. Од укупног броја избеглица из Хрватске на Србе је долазило 95,1%, а од укупног броја избеглица из БиХ Срба је било 90,3%.

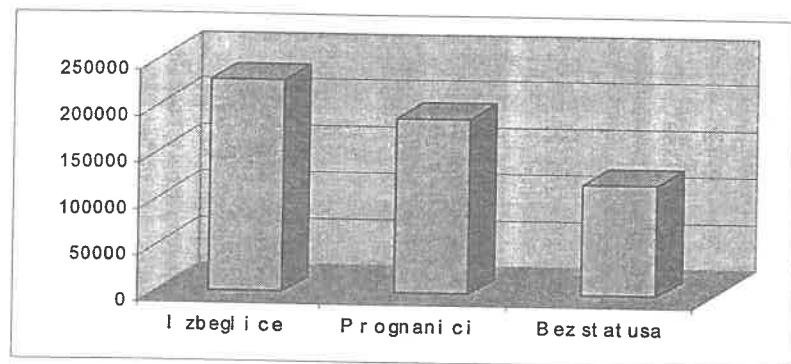
У књизи »Попис избеглица« дати су и подаци о полној и старосној структури избеглица. Жена је било 52,8% а мушкараца 47,2%. Младих (0-18 година) било је 143.278 – 26,7%, млађих средовечних (19-44 година) 214.736 – 39,9%, старијих средовечних (45-64 година) 109.401 – 20,3% и старих (65 и више година) 70.522 – 13,1% (UNHCR, 1996: 36-37). Види се да је било око 60% избеглица који су спадали у радни контингент становништва.

Таб. 8 - Избеглице према претходном пребивалишту и националности
Refugees by previous residence and nationality

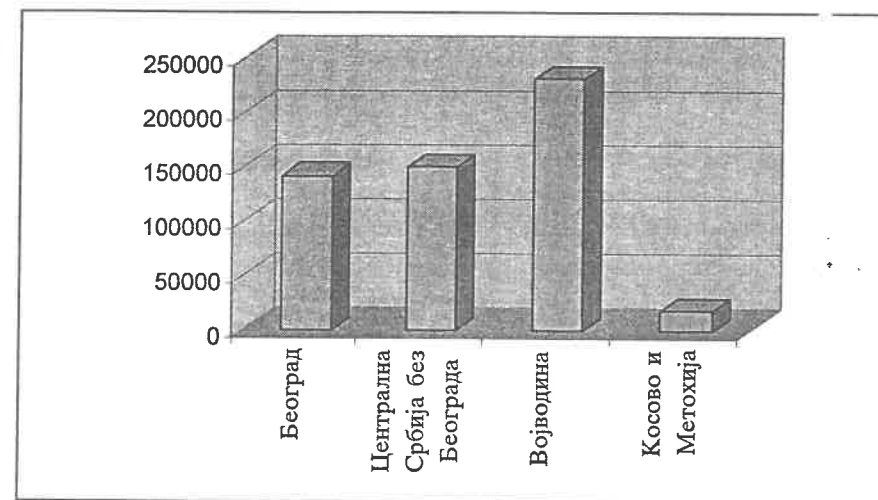
		Срби	Црногорци	Хрвати	Муслиmani	Југословени	Остали	Без одговора	Укупно
БХ	МХФ-ФБХ	169420	815	1124	22088	3809	6382	1427	185065
	РС	40860	138	312	2412	1469	2167	551	47909
	БХ-укупно	210280	953	1436	4500	5278	8549	1978	232974
Хрватска	Бивши УН сектори	244910	271	1987	219	1977	6094	995	256453
	Хрватска-остало	31543	140	526	60	499	938	508	34214
	Хрватска-укупно	276453	411	2513	279	2476	7032	1503	290667
Македонија		1190	5	8	2	25	76	0	1306
Словенија		2710	28	16	12	32	205	11	3014
СР Југославија		826	1	0	20	23	43	1	914
Без одговора		4927	14	27	34	86	3.937	37	9062
УКУПНО		496386	1412	4000	4847	7920	19842	3530	537937

Извор: Као за табелу 2, стр. 41.

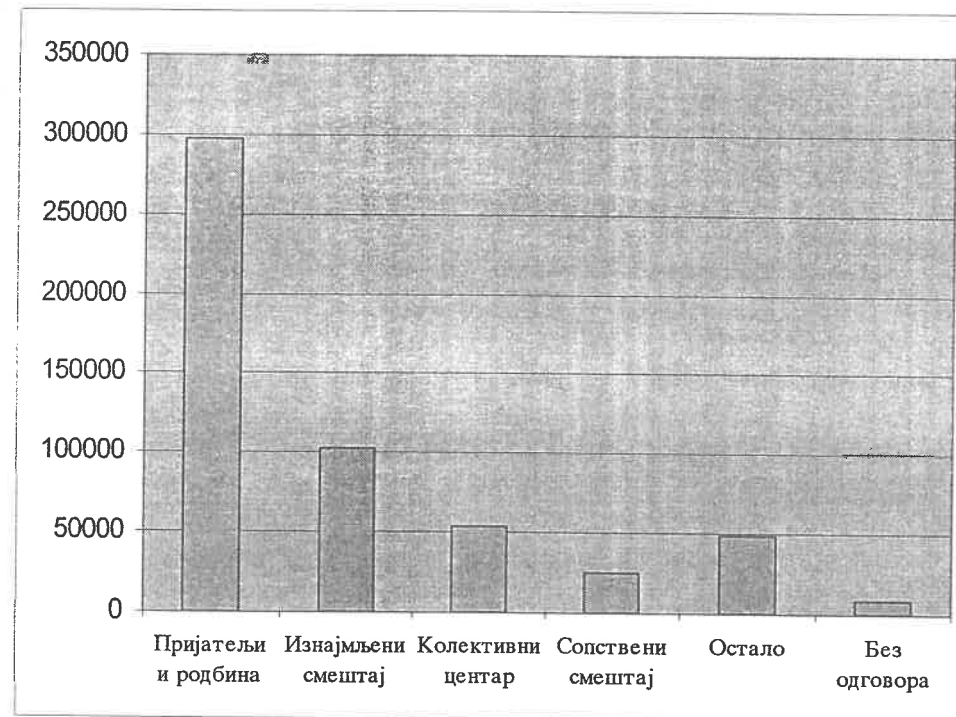
Даље, дати су подаци за две структуре избеглица: избеглице према основном статусу - временска и правна категоризација (Ск. 2) и избеглице према садашњем пребивалишту, имајући у виду четири назначена дела Србије (Ск 3). Види се да је избеглица, односно избеглих лица (добегли у Србију пре августа 1995.године) било 42,6%, прогнаника 35,1% и лица без статуса 22,3%. Глобални територијални размештај избеглица скоро је истоветан глобалном територијалном размештају РУЛ-а: Београд 26,1% (РУЛ 27,7%), ЦСББ 27,6% (27,0%), Војводина 42,7% (42,0%) и Косово и Метохија 3,6% (3,3%) (Таб. 3). То је и разумљиво пошто је избеглички контингент доминирајући у категорији РУЛ.

Ск. 2. Избеглице према статусу
Refugees by status

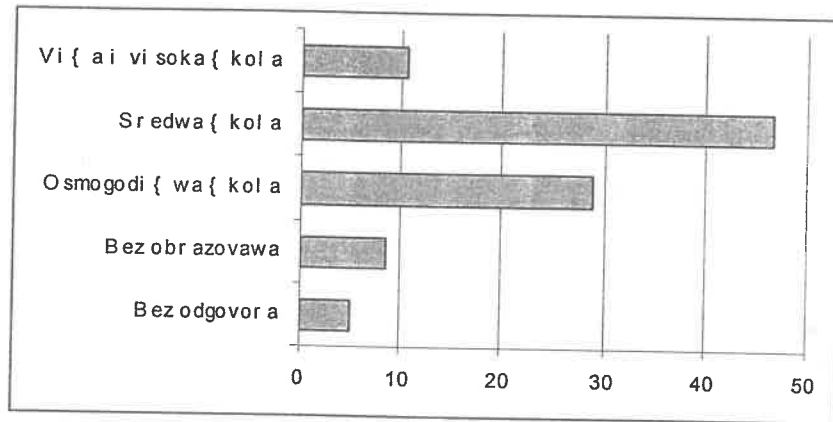
Ск. 3 - Избеглице према садашњем пребивалишту
Refugees by present residence

Ск. 4 - Избеглице према врсти смештаја
Refugees by type of accommodation

Индикативни су подаци да је 296.715 избеглица или 55,2% од укупног броја било смештено (1996) код пријатеља и родбине (Ск. 4). Изнајмљени смештај имало је 19,1%, а сопствени 4,7% избеглица. У колективним центрима било је 54.409 – 10,1%. Интересантно је да је у Београду чак 72,4% (110.885) избеглица смештено код родбине и пријатеља. Треба напоменути да је после »Олује« (првих неколико месеци) знатно већи број избеглица био код родбине, пријатеља и до тада њима непознатих људи (око 95% избеглица). Тако је поново дошла до изражаја човекољубива карактеристика српског народа, па и припадника осталих етнитета у Србији. Но, током времена повећао се удео избеглица са изнајмљеним и сопственим смештајем.

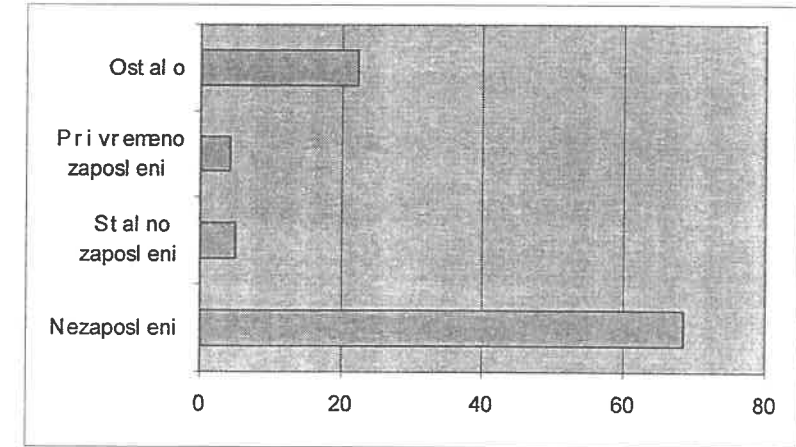
Образовна структура избеглица у Србији са 15 и више година њих 431.319 (Ск. 5), показује да их је највише било са средњом школом – 46,7% (201.638), а затим са осмогодишњом – 28,9% (124.499). Више и високо образовање имало је 10,6% (45.703) избеглица. Остали су били без образовања и без одговора. У Београд је од укупног броја избеглица било 15,3% (17.696) са вишом и високом школом. То значи да је 57,3% избеглица имало средње, више и високо образовање, а у Београду 65,3%, што значи да им је стручна оспособљеност била увелико повољна (UNHCR, 1996: 45).

Ск. 5 – Избеглице према образовном нивоу
Refugees by degree of education

Подаци на Ск. 6 су јако обесхрабрујући. Наиме, види се да је у избегличкој популацији са 15 и више година (431.319) њих 68,4% или 294.615 било незапослено. Запослено је било 5% (21.632), а привремено запослених 4,2% (18.322). Међу незапосленима је било 170.275 лица са средњом школом (51,0% од укупно незапослених и 74,5% од броја своје образовне групе). У старосној групи 19-44 године било је 165.517 незапослених (56,2% од укупно незапослених и

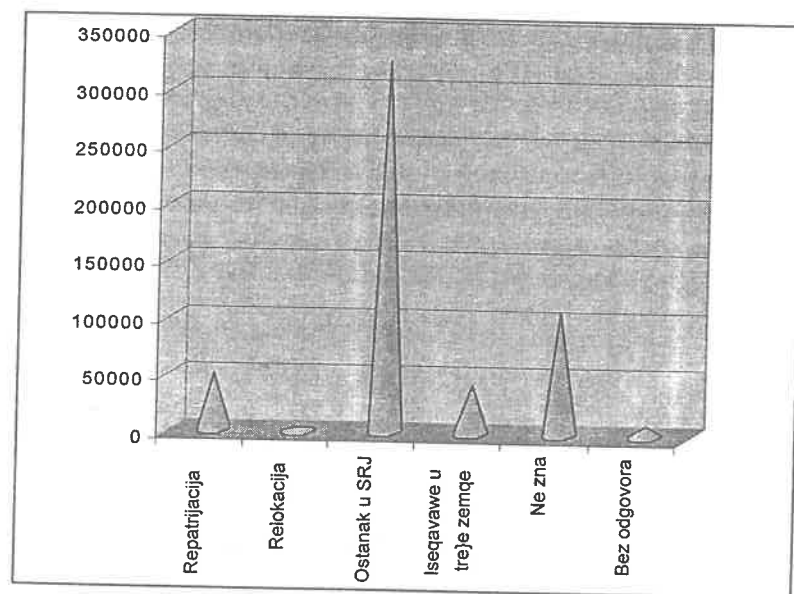
77,1% од броја своје старосне групе). Незапосленост, при времена незапосленост и сл. је проблем који мучи велики број житеља Србије и СР Југославије. Међутим, тај проблем нарочито тешко погађа избегличку популацију. Надамо се да сада (крај 1998) има више запослених или бар привремено запослених избеглица. Али проблем њиховог запослења и обезбеђења основних материјалних средстава за живот и даље је главни проблем те популације.

Ск. 6 – Избеглице према радном статусу (старије од 15 година)
Refugees by working status (over 15 years of age)

У поменутој књизи о избеглицама (Таб. 35) назначено је да је од укупног броја избеглица у Србији радно активних лица били 253.746 (47,2%), издржаваних лица 231.164 (42,9%) и пензионера 42.419 (8,1%). Радника је било 159.830 (29,7% под укупног броја избеглица, односно 63% радно активних лица), службеника 43.015 (8,0% и 17,0%) и земљорадника 17.435 - 3,2% и 6,9% (UNHCR, 1996: 48). Види се да међу радно активним преовлађују тзв. урбане категорије. Зачуђује мали број активних земљорадника, што упућује на закључак да у програму ревитализације села и пољопривреде у Србији не треба много рачунати на избегличку популацију.

Интересантни су подаци у Таб. 9 и 10 и Ск. 7-11, јер су у њима садржани планови за будућност избеглица. Види се, што је важно за одговарајуће вођење демографске политике у Србији, да се 324.208 избеглица или 60,3% од њиховог укупног броја (537.937), изјаснило за останак у новој средини (Ск. 7). За репатријацију се изјаснило 49.281 (9,2%), а за исељење у треће земље 43.002 (8,0%) избеглица. Међутим, 108.655 (20,2%) избеглица у време пописа није знало, односно није било у могућности да се одлучи о свом будућем територијалном статусу.

Ск. 7 – Избеглице према плановима за будућност
Refugees by plans for the future

Ми ћемо се овом приликом позабавити избеглицама које су изразиле жељу да остану у Србији. Не можемо се бавити анализом података о избеглицама других категорија, пошто се ради о низу посебних социоекономских, политичких, геополитичких и других проблема. За останак у Србији изјаснило 164.504 избеглица из Хрватске и 151.057 и из БиХ – укупно 315.561 или 58,7% од свих избеглица и 97,3% од избеглица одређених да остану у Србији. Од укупног броја избеглица из Хрватске (290.667) за останак у Србији изјаснило 56,6%. Одговарајући износи за БиХ су 232.974 или 64%.

На Ск. 8 дати су подаци о старосној структури избеглица, које желе да остану у Србији. Када се ти подаци преточе у проценте добију се ови износи: 0-18 година – 27,4%, 19-44 – 41,1%, 45-64 – 19,6% и 65 и више година 11,9%. Да би се добила што боља слика о овој популационој структури дајемо процентуалне износе за све избеглице по старосним групама. Износи су: 0-18 г. – 26,6%, 19-44 г. – 39,9%, 45-64 г. 20,3% и 65. и више година 13,1% (UNHCR, 1996: 43). Уочава се да су припадници прве две старосне групе (млади и млађи средовечни) у већем броју изразили жељу да остану у Србији, што је повољна околност за њен демографски развитак. То одређење је сразмерно најслабије изражено код старих лица (износи 11,9% и 13,1%).

Таб. 9 – Избеглице према претходном пребивалишту и плановима за будућност

Refugees by previous residence and plans for the future

		Репатријација	Релокација	Останак у СРЈ	Исељење у треће земље	Не зна	Без одговора	Укупно
БХ	МХФ-ФБХ	12986	891	122822	14840	31077	2.449	185.065
	РС	6282	587	28235	3285	8775	745	47.909
	БХ-укупно	19268	1478	151057	18125	39852	3.194	232.974
Хрватска	Бивши УН сектори	27981	1070	141333	20942	61126	4.001	256.453
	Хрватска-остало	1969	140	23171	2953	5532	449	34.214
	Хрватска-укупно	29950	1210	164504	23895	66658	4.450	290.667
Македонија		6	118	733	155	253	41	1.306
Словенија		57	181	2001	186	430	159	3.014
СР Југославија		0	0	578	121	136	79	914
Без одговора		0	0	5335	520	1326	1.881	9.062
УКУПНО		49281	2987	324208	43002	108655	9.804	537.937

Извор: Као за табелу 2, стр. 51.

Таб. 10 - Избеглице које планирају да остану у СРЈ према претходном и садашњем пребивалишту

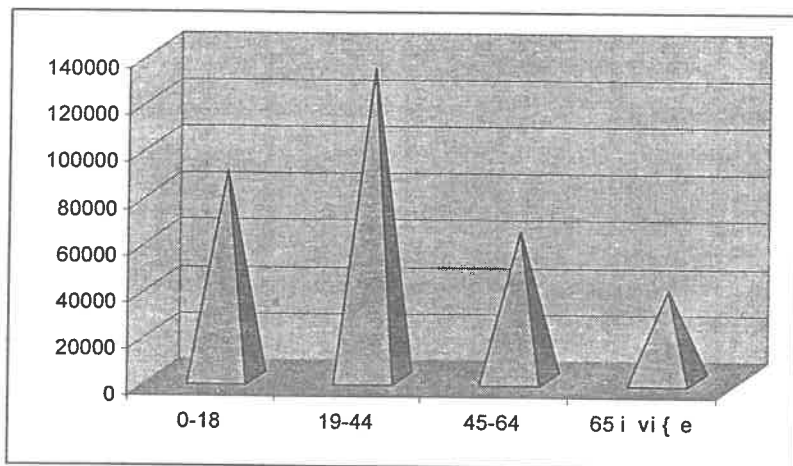
Refugees that plan to stay in Yugoslavia by previous and present residence

		Београд	Централна Србија без Београда	Војводина	Косово и Метохија	Укупно Србија	
						Број	%
БХ	МХФ-ФБХ	33541	37937	47913	1431	122822	37,9
	РС	8512	7918	11334	471	28235	8,7
	БХ-укупно	44053	45855	59247	11902	151057	46,6
Хрватска	Бивши УН сектори	36964	32946	65157	6266	141333	43,6
	Хрватска-остало	9001	3802	9834	534	23171	7,1
	Хрватска-укупно	45965	36748	74991	6800	164504	50,7
Македонија		13	368	300	52	733	0,2
Словенија		215	661	682	443	2001	0,6
СР Југославија		111	160	276	31	578	0,2
Без одговора		793	1108	1599	1835	5335	1,6
УКУПНО		91150	84900	137095	11063	324208	100

Извор: Као за табелу 2, стр.61.

Интересантно је да се 18,1% старих изјаснило за репатријацију, док је просечни износ те категорије (репатријација) за све избеглице 9,2%, дакле двоструко мање. Старији су се изјашњавали за повратак у стари крај у већем броју ради решавања материјално-статусних

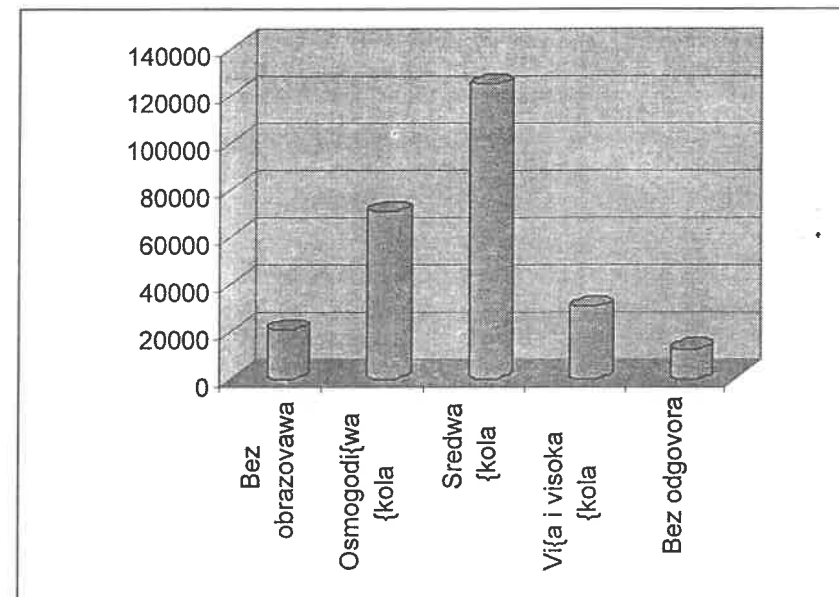
питања (пензија и сл.), неповољних услова живљења у избеглиштву, због жеље да се остатак живота проведе у родном крају итд.

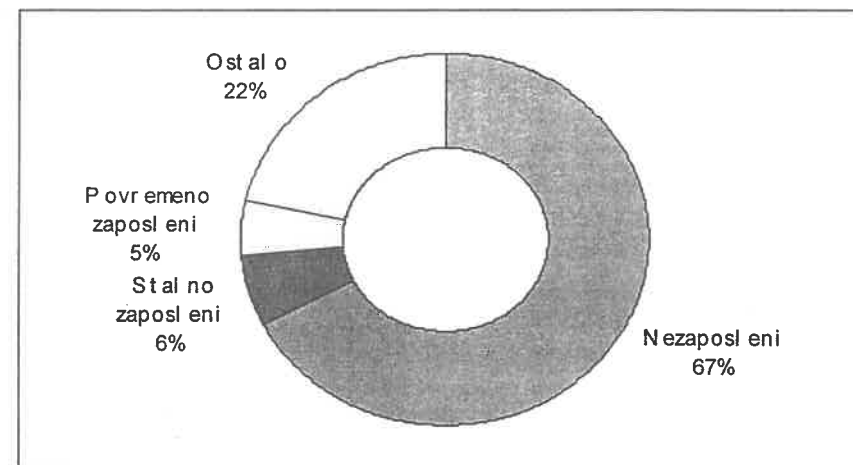
Ск. 8 – Избеглице које планирају да остану у СР Југославији према старости
Refugees that plan to stay in Yugoslavia by age

Интересантни су и подаци о образовној структури избеглица старијих од 15 година који желе да остану у Србији - 258.402 лица (Ск. 9). Процентуални удели су следећи: без образовања 7,9%, осмогодишња школа 27,3%, средња школа 48,2%, виша и висока школа 11,7% и без одговора 4,9%. Када се ови износи упореде са онима на Ск. 5 (образовна структура целе избегличке популације) уочава се да међу њима нема великих разлика. Ипак се уочава, што је интересно и важно за вођење демографске политике у Србији, да су се лица са средњошколским, вишим и високим образовањем сразмерно више изјаснила за останак у Србији.

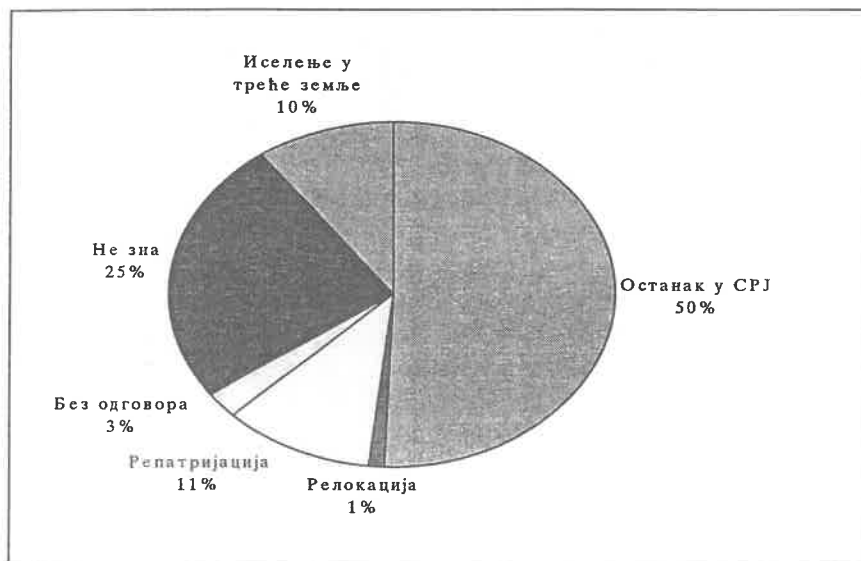
Скоро су истоветни процентуални удели дати на Ск. 6 и 10. Односе се на радни статус избеглица у целини и на део избеглица које су изразиле жељу да остану у Србији. Међутим, скрећемо ипак пажњу да је код дела избегличке популације, изјашњене за останак у Србији, мало већи удео категорија стално и привремено запослених. Незапослених се сразмерно мање изјаснило за останак у Србији. Оваква изјашњавања су очекивана. Јер, ако је посао обезбеђен у новој средини, сврсисходније је и сигурније ту остати него се враћати у стари крај, поготово ако је у питању Хрватска. У колективним центрима било је 54.409 избеглица. За останак у Србији изјаснило их се 50,6% (27.567), односно сразмерно знатно мање од избеглица у целини (324.208, 60,3%).

Ск. 9 – Избеглице које планирају да остану у СР Југославији према образовном нивоу
Refugees that plan to stay in Yugoslavia by degree of education

Ск. 10 – Избеглице које планирају да остану у СР Југославији према радном статусу (старије од 15 година)
Refugees that plan to stay in Yugoslavia by working status (over 15 years of age)

Ск. 11 – Избеглице у колективним центрима према плановима за будућност
Refugees in collective centers by plans for the future

Сразмерно их се више изјаснило за репатријацију и одлазак у стране земље. И ова изјашњавања су очекивана, пошто су услови живљења у колективним центрима махом врло неповољни (Ск. 11).

Истакли смо да је од укупног броја РУЛ-а добеглих у Србију (617.728) група »Остала ратом угрожена лица« (ОРУЛ) бројала 79.791 или 12,6%. У Таб. 11 и 12 види се да их је из БиХ било 33.305 или 41,7% од укупног броја, а из Хрватске 39.456 или 49,4% (укупно 91,1%). Из Словеније их је било 3.159 – 4,0%. Већина ОРУЛ (19.440) добеглих из БиХ дошла је у Србију 1992. године, дакле прве ратне године у том простору. То је чинило 58,4% ОРУЛ из БиХ, односно 63,0% ОРУЛ доспелих у Србију 1992. године. Већина ОРУЛ из БиХ (24.419) потицало је из ФБХ – 73,3%. За разлику од БиХ, већина ОРУЛ пореклом из Хрватске – 52,3% (20.634) добегло је у Србију пре и 1991. године. То је чинило 75,0% ОРУЛ назначеног периода. Када се узму у обзир оба периода, а то је прва фаза »југословенског« рата, излази да је 73,2% ОРУЛ дошло у Србију до краја 1992. године, што је сразмерно знатно више од групације избеглица – 31,1% (Таб. 7). Дакле, увелико се ради о лицима тзв. првих таласа бежаније. Међу њима је доста оних који спадају у групу полунасилних миграната. То показује и пример Словеније. Јер, из ове републике (државе) било је 4% ОРУЛ, али свега 0,6%

избеглица. Већина - 2.243 или 71% од укупног броја добеглих из Словеније дошло је у Србију до краја 1991. године. Највише је ОРУЛ било у Београду – 30.293 или 38% од укупног броја (избеглице: 26,1%), а затим у Војводини – 29.908 или 37,5% (избеглице: 42,7%, Таб. 3 и 12).

Таб. 11 - Остала ратом угрожена лица према датуму доласка и претходном пребивалишту

Other war imperiled persons by date of arrival and previous residence

		До 31.12.1991.	1.1.1992- 31.12.1992.	1.1.1993.- 30.6.1995.	1.7.1995.- 31.12.1995.	1.1.1996. 9.6.1996	Датум не- познат	Укупно
БХ	МХФ-ФБХ	2.143	15365	4128	1343	1133	307	24419
	РС	1404	4075	2231	730	328	118	8886
	БХ-укупно	3547	19440	6359	2073	1461	425	33305
Хрватска	Бивши УН сектори	12200	5979	3449	2037	746	165	24576
	Хрватска- остало	8434	3247	2357	624	170	48	14880
	Хрватска- укупно	20634	9226	5806	2661	916	213	39456
Македонија	173	1278	119	27	14	15	1626	
Словенија	2243	568	275	40	18	15	3159	
СР Југославија	54	47	100	23	24	35	283	
Без одговора	855	321	278	116	98	294	1962	
УКУПНО		27506	30880	12937	4940	2531	997	79791

Извор: Као за табелу 2, стр.71.

Таб. 12 - Остала ратом угрожена лица према претходном и садашњем пребивалишту

Other war imperiled persons by previous and present residence

		Београд	Централна Србија без Београда	Војводина	Косово и Метохија	Укупно Србија	
						Број	%
БХ	МХФ-ФБХ	10284	6748	7064	323	24419	30,6
	РС	3382	2629	2511	364	8886	11,1
	БХ-укупно	13666	9377	9575	687	33305	41,7
Хрватска	Бивши УН сектори	7226	3700	13555	95	24576	30,8
	Хрватска- остало	7521	1940	5348	71	14880	18,6
	Хрватска- укупно	14747	5640	18903	166	39456	49,4
Македонија	269	1166	126	65	1626	2,0	
Словенија	1133	1337	612	77	3159	4,0	
СР Југославија	60	116	105	2	283	0,4	
Без одговора	418	872	587	85	1962	2,5	
УКУПНО		30293	18508	29908	1082	79791	100,0

Извор: Као за табелу 2, стр.70.

Ево још неколико података о ОРУЛ (79.791). Срба је било 86,7% од укупног броја (код избеглица 92,2%). Скоро половина – 47,2% су били млађи средовечни (избеглица 39,9%). Сопствени смештај је имало 34,2% (избеглица 4,7%), а изнајмљени смештај 22,3% (избеглица 19,1%). Код родбине и пријатеља било их је 30,3% (избеглица 55,2%). Средњошколско образовање имало их је 50,5% (избеглица 46,7%), а више и високо образовање 26,9% (избег. 10,6%). Стално запослених је било 30% (избег. 5%), а незапослених 44,4% (избег. 68,3%). То показује да је у групи ОРУЛ било сразмерно више оних са средњим, вишим и високим образовањем него у групи избеглица и да су се они сразмерно боље уклопили у нову средину него избеглице. То је и разумљиво, јер су они раније дошли у Србију. Тада је у Србији било мање избеглица, а економско стање је било боље него 1994 и 1995. године и касније.

Колико сада има РУЛ-а у Србији и где живе не зна се, пошто ни једна институција ни стручна служба не води евиденцију о њиховом рађању, умирању, релокацији унутар Србије, репатријацији и одсељењу у треће земље. Не зна се ни колико их има право гласа, јер не учествују на изборима. Међутим, и та популација је »жива«, тј. свакодневно се бројчано мења. Наиме, број и структурално стање РУЛ-а, утврђено пописом 1996. године сада другачије. Зато би било корисно да се бар делимичним пописом (узорок) сазна обим и структура промена те популације. На тај начин она би се могла боље уклапати у организован демографски процес Србије.

Република Србија улагала је и улаже велике напоре за освајивање егзистенције избеглица. Добијана је и одговарајућа помоћ од међународних хуманитарних организација (UNHCR, Међународни црвени крст и др.). У Србији је најбоље решено питање избеглица у сфери здравства и просвете, где су изједначене са осталим грађанима Србије. Тако је септембра 1995. године у основним школама Србије било 38.566 ђака избеглица и 15.176 ђака средњих школа. Школске 1996/97. године у Србији је на факултетима и вишим школама студирало 5.211 избеглица (PЗС, 1996/1997: 4).

Остали су нерешени бројни проблеми (запослење, смештај и др). Најозбиљнији је проблем, када су у питању избеглице, нерешено основно статусно питање, тј. питање држављанства. Избеглице су сада апатриди - лица са низом ускраћених основних људских права. Они су сада можда једина популација на свету која нема право гласа. Нерешено питање држављанства повлачи низ проблема у сфери рада, имовине, наследства, путовања, итд. Због нерешених питања

знатан број избеглица је разочаран и губи досадашње поверење и љубав према Србији. Тако, међу онима који су се 1996. године изјаснили да остану у СРЈ, односно у Србији, вероватно има доста оних који желе да се репатрирају или да оду у треће земље. Такође је потребно да одговарајући органи СРЈ и Србије, посредством датих међудржавних уговора са новонасталим државама на простору бивше СФРЈ, утврде степен уништења и оштећења имовине РУЛ-а у њиховом родном крају и да истим поступком правно и ефикасно заштите оно што је од имовине остало. Уништена и оштећена имовина треба да се правично надокнади, а за постојећу имовину намањену продаји треба обезбедити стварну вредност, односно цену.

У погледу уклапања у нову средину комплекс РУЛ-а није истоветан, није хомоген. Навели да постоје знатне разлике између оних који су дошли у Србију првих година »југословенског« рата (углавном ОРУЛ) и оних које је у Србију »донела« »Олуја« или су дошли касније. Придошлица прве групе је мањи број. Међу њима је било и оних који су дошли са одговарајућом имовином (новац и сл.). Дошли су у време када је у Србији економско стање било повољније итд. Хоће се рећи да су касније приспели изгнаници у много тежем егзистенцијалном положају и да њих треба више помагати.

Када је у питању значај РУЛ-а за демографски опоравак Србије, а посебно њених демографски депресивних подручја, треба истаћи да избегличка компонента, као својеврсно појачање и побољшање демографског стања у Србији, није коришћена како је требало. На пример, насељавањем већег броја избеглица на Косово и Метохију, уз обезбеђење одговарајућих егзистенцијалних програма, могло се побољшати тамошње етнодемографско стање. Међутим, насељавање добеглих углавном је било стихично. Зато се и формирао већ помињани наглашено неуједначени територијални размештај. Њиховим доласком још јаче је потенцирана популациона пренаглашеност београдског подручја. Друго, највероватније је и наталитет избеглица низак услед тешких услова живљења, па и са те стране не треба очекивати битнија побољшања ниске демодинамике у депопулационим подручјима Србије. Треће, избеглички потенцијал слаби и због њиховог појачаног исељавања у треће земље.

На крају поставља се питање да ли би требало вршити поновну, додатну територијалну декомпозицију РУЛ-а, односно њихово поновно размештање по Србији. По нашем мишљењу то не би требало чинити из хуманих, економских, геополитичких и других разлога. Прво, РУЛ су се већ колико-толико прилагодиле условима живљења у пределима где живе већ неколико година. Друго, нема, колико знамо, прецизних програма за њихову додатну релокацију.

Треће, њихова појачана концентрација у Војводини, а посебно у Срему и западној Бачкој, добро је дошла, пошто су то истодобно депопулациона, гранична подручја према Хрватској, која би по схватању хрватских националиста требало припојити њиховој држави. То значи да јачање српске етничке компоненте у том делу Србије има и геополитичко значење. Вредело би размислити о територијалној декомпозицији избеглица београдског подручја и из колективних центара. Било би геополитички сврсисходно да се, ако је могуће, што више избеглица насели у Топлички округ. Тај део Централне Србије је увелико испражњен и даље се празни, а граничан је у етничком погледу према етнитету који је врло демовиталитетан и неблагонаклон према Србима и Србији.

Српски народ живи на простору од северне Македоније до Купе и Жумберачке Горе. На великом делу тог простора има апсолутну етничку већину, а на осталом делу живи измешан са другим етнитетима (углавном Хрвати и Муслимани). Миграциони процес је стална и битна одлика српског народа као, у осталом, и других народа. После турске провале на Балканско полуострво миграције Срба, па и Хрвата, биле су усмерене према северу, северозападу и западу, тј. према Панонији и западном делу Балканског полуострва. Међутим, у 19. и 20. веку, са стварањем и јачањем нове српске државе на простору данашње Републике Србије и са ратним недаћама које су задесиле Србе у западном делу српског етничког простора (СЕП), миграциони токови Срба углавном су текли према истоку, тј. према новој српској држави. Садашње демографско стање у целом СЕП-у је изразито тешко и неповољно. У Србији Срби од 1991. године имају негативан природни прираштај, што значи да од тада скоро сав природни прираштај у Републици да у Албанци, Муслимани и Роми. Од 1992. године, гледано територијално, сав природни прираштај Србије остварује се на Косову и Метохији. То значи да у земљи постоји двојна неповољна двополност и дисхармонија: етничка и територијална. Из великог дела западног СЕП-а Срби су прогнани за време недавно завршеног »југословенског« рата. Услед тога се у Србији налази око 620.000 ратом угрожених лица. Око 95% су пореклом из Хрватске и БиХ, а 92% су Срби (око 565.000). Када се овоме дода износ од око 450.000 Срба избеглица у Републици Српској излази да се сада налази око милион Срба у избеглиштву. У Србији је 66,1% доbegлих сконцентрисано на 9,5% њене територије, тј. у београдском подручју, доњем Подрињу (Лозница – Шабац), Срему, јужној и југозападној Бачкој. То значи да избегличка компонента није довољно добро искоришћена за решавање депопулационих проблема у Србији.

СТАРЕЊЕ СТАНОВНИШТВА У ФУНКЦИЈИ РЕГИОНАЛИЗАЦИЈЕ *

Историјски гледано, на простору Србије одвијали су се интензивни, често супротни, процеси у развоју становништва, условљени различитим природно-географским, друштвено-економским, социо-културним карактеристикама структуре геопростора. Као резултат, присутна је изразита поларизација демографских токова. Последњи пописни подаци показују да су се поларизациони процеси још више интензивирали, регионалне разлике заостриле, као и њихова међузависност са друштвено-економским регионалним развојем. Рад истражује достигнути ниво, интензитет и просторну поларизацију старења становништва Србије, условљеност и повезаност старења са регионалним развојем и указује на могућности и перспективе друштвено-економског развоја са аспекта демографских потенцијала, а све у функцији испитивања основних елемената за регионализацију Србије према старосној-полној структури становништва.

Пораст значаја просторног (регионалног) планирања последњих деценија у научним круговима ставља у први план проблем регионализације. Како истиче Б. Стојановић, управо регионализација представља савремено поље научног рада и демогеографије (као научне дисциплине која повезује простор и становништво), које пружа „нове могућности за подизање нивоа апликативности њених истраживачких резултата” (Стојановић Б., 1996: 103). Старење становништва је међу најбурнијим демографским појавама и процесима и, уколико се трага за адекватним показатељима, онда се демографско старење, због свог синтезног карактера, може узети као један од основних критеријума демогеографске реонизације.

* Аутори: мр Гордана Војковић, истраживач-сарадник, Географски институт “Јован Цвијић” САНУ и мр Мирјана Девеџић, асистент, Географски факултет, Београд

Старосно-полна структура као елемент и фактор демографске регионализације

Познато је да становништво представља кључни елемент и фактор регионалне структуре и организације геопростора, односно да је старосно-полна структура становништва основни оквир за одигравање свих сложених демографских појава и процеса. Из старосно-полног састава неке популације читава се не само њена прошлост, већ и будући развој. Све компоненте кретања становништва, фертилитет, смртност и миграције, одражавају се на старосно-полну структуру, која, с друге стране, има свој повратни утицај на кретање становништва. На пример, висок фертилитет утиче на формирање изразито младе старосне структуре становништва, нарочито ако га истовремено прати и снижавање смртности одојчади и мале деце (пример Косова и Метохије). Са опадањем стопа фертилитета, удео омладине у укупном становништву текоће опада, а повећавају се удели средовечног и потом старог становништва (Брезник Д., 1980: 297). Такође, селективна структура миграната према старости и полу даје свој „допринос“ старосно-полном саставу неке популације. Промењена старосно-полна структура потом има снажног утицаја на фертилитет и морталитет становништва (на пример, демографско старење утиче на пораст стопа смртности становништва), ниво активности, остале структуре становништва. Ова узајамна условљеност демографских структура и кретања становништва значајан је елемент у истраживању и прогнозирању демографског развоја неког простора.

Дакле, старосно-полни састав популације синтетички у себи садржи демографске показатеље развоја, фертилитет и морталитет, природно кретање становништва, и на тај начин се, као основни показатељ квалитативних промена у развоју становништва, може узети као значајан елемент за демографску реорганизацију Србије, а посматра се преко низа показатеља¹.

¹ Основни елементи за анализу старосне структуре су учешћа појединих старосних група у укупном становништву, индекс старења као синтетички показатељ односа младог и старог становништва, просечна старост становништва итд. На основу ових показатеља изводе се стадијуми старења становништва, који не само да одсликавају достигнути ниво у старости популације, већ дају једну квалитативну слику о укупном демографском развоју одређене популације. Из старосно-полне структуре, као демографског оквира, издвајају се сви функционални контингенти становништва, предшколски, школообавезни, контингент младог становништва, фертилни контингент, контингент радноспособног становништва, значајни за планирање социјалног и економског развоја, планирање развоја здравства, школства, пензионих фондова, односно тзв. демографских инвестиција, оцену прилива радне снаге и притиска на запошљавање и др.

Старосно-полној структури становништва посвећује се велика пажња у домаћој и страниј литератури. Интензитет процеса старења, значај за будуће развојне тенденције, и велики број импликација које захтевају практична решења, привукли су пажњу и демографа и стручњака других профила. До сада се у Југославији велики број аутора бавио овом проблематиком: Д. Брезник, М. Сентић, Д. Тасић и други. Центар за демографска истраживања у већини својих комплексних студија о развоју становништва Југославије обрађује и проблем старења становништва. Међу истраживачима овог проблема издваја се Г. Пенев, који је, у својим радовима, детаљно дао факторе и ефекте процеса старења у Србији, са демографског аспекта, класификацију стадијума старења и њихове карактеристике. Аутори овог рада баве се, пре свега, истраживањем просторних димензија овог процеса и његове корелације не само са ендегеним (утицај демографских кретања), већ и егзогеним факторима (утицај економске развијености).

Испитивањем је обухваћен период од 1948. до 1991. године, како то омогућују сви послератни пописи становништва, а ниво посматрања су најпре три макроцелине: Централна Србија, Војводина и Косово и Метохија, а затим су истражене промене у старосној структури становништва по општинама током последњих 20 година, од 1971. до 1991. године. Изабран је овај период јер су до данас више пута мењане административне поделе, гашене или формирне нове општине, тако да за анализу по општинама овај годишњи пресек омогућава најбољу упоредивост, посебно због чињенице да су се за последњих 20 година одиграле крупне промене у старосној структури становништва Србије. Интензитет процеса старења становништва анализиран је на основу критеријума Г. Пенева (Пенев Г., 1995), који је издвојио седам стадијума демографске старости², и индекса старења као синтетског показатеља промена у старосној структури. Као индикатор друштвено-економске развијености и регионалне

² Стадијуми демографске старости становништва и критеријуми за њихово одређивање према Г. Пеневу

Стадијуми старости	Просечна старост	Млади до 20 г. (у%)	Млађи од 40. г (у%)	Стари 60 и више (у%)	Индекс старења
1. Рана демографска младост	до 20 год.	58+	85+	до 4	до 0,07
2. Демографска младост	20-25	50-58	75-85	4-7	0,07-0,14
3. Демографска зрелост	25-30	40-50	65-75	7-11	0,14-0,28
4. Праг демографске старости	30-35	30-40	58-65	11-15	0,28-0,50
5. Демографска старост	35-40	24-30	52-58	15-20	0,50-0,83
6. Дубока демографска старост	40-43	20-24	45-52	20-25	0,83-1,25
7. Најдубља демографска старост	43 +	до 20	до 45	25+	1,25+

диференцираности, узет је народни доходак по становнику у односу на просек за Републику Србију³.

Демографска истраживања која узимају у обзир полну структуру становништва најчешће је не посматрају самостално, већ се она доводе у везу са другим демографским или друштвено-економским показатељима. У раду се, поштујући напред дефинисану методологију, територијалне нивое истраживања и временски оквир, указује на развој полног састава становништва у послератном периоду, на нивоу три макроцелине. Полни састав становништва формира се под дугорочним дејством полне структуре живорођених, диференцијалног морталитета по полу и полног састава миграната. Екстерни чиниоци такође утичу на полну структуру, али је значајније нарушавају само ако су радикални (рат, јаке миграције нпр.) Промене у полном саставу биће највише довођене у везу са променама у старосном саставу и процесима демографског старења, као интегралног израза демографског развоја. Полна структура се, такође, као и друга демографска обележја може повезати са степеном друштвено-економског развоја. Тако у недовољно развијеним срединама, као што је Косово и Метохија, веће стопе наталитета, повећана смртност жена у фертилном периоду, фаворизовање мушких потомака, доводе до већих стопа маскулинитета и доминације популације мушкараца.

Основне карактеристике старења становништва у Србији

После Другог светског рата Србију карактерише дугорочна тенденција смањења учешћа младог и повећања учешћа старог становништва, и самим тим повећања индекса старења (Таб. 1). У Републици Србији удео омладине у укупном становништву смањен је са 41,6% у 1948. години на 30,5% у 1991. години. Удео старог становништва од 60 и више година повећан је са 8,8% на 16,0%, док је истовремено у 1991. индекс старења прешао тзв. праг демографске старости, односно са 0,21 повећан је на 0,53. У апсолутном износу број старог становништва порастао је по индексу 270, са 575 хиљада

на 1 552 000. Старење становништва условљено је секуларним падом наталитета, а разлике у достигнутом нивоу демографске старости и интензитету одвијања овог процеса на простору Србије условљене су диференцијалним фертилитетом и морталитетом по старости.

Таб. 1 - Промене у старосној структури становништва Србије
Changes in age structure of the population of Serbia

	Укупно	0-19	20-39	40-59	60+	Индекс старења
Република Србија						
1948.	6527966	41,6	28,9	20,7	8,8	0,21
1953.	6979154	38,6	30,3	21,9	9,2	0,24
1961.	7642227	36,4	33,6	19,6	10,4	0,29
1971.	8446591	34,3	30,4	22,3	12,9	0,38
1981.	9313676	31,7	29,5	26,4	12,5	0,39
1991.	9778991	30,5	29,0	24,4	16,0	0,53
Централна Србија						
1948.	4159389	41,3	29,2	20,9	8,5	0,21
1953.	4463701	37,8	31,2	22,2	8,9	0,24
1961.	4823274	34,7	34,9	20,0	10,4	0,30
1971.	5250365	31,4	31,2	23,7	13,6	0,43
1981.	5694464	27,6	30,1	29,0	13,3	0,48
1991.	5808906	26,1	28,7	26,9	18,0	0,70
Војводина						
1948.	1640757	37,5	30,1	22,3	10,1	0,27
1953.	1699545	35,0	30,3	24,0	10,7	0,31
1961.	1854965	33,3	33,2	21,7	11,8	0,36
1971.	1952533	30,1	30,7	24,3	14,8	0,49
1981.	2034772	26,9	29,9	28,4	14,9	0,55
1991.	2013889	25,8	28,8	27,1	18,3	0,71
Косово и Метохија						
1948.	727820	52,0	24,3	16,1	7,6	0,15
1953.	815908	50,8	25,8	15,8	7,6	0,15
1961.	963988	51,2	27,6	13,9	7,3	0,14
1971.	1243693	53,3	26,4	13,2	7,1	0,13
1981.	1584440	52,4	26,6	14,5	6,4	0,12
1991.	1956196	48,3	30,0	14,7	7,0	0,15

Извор: Становништво и домаћинства Републике Србије према попису 1991. године, РЗС, Београд, 1995, стр. 161-162; Попис 1991, Становништво - пол и старост, СЗС, Београд, 1993.

Пописи становништва из 1948. и 1953. показују да је свака од три макроцелине имала специфичну старосну структуру: Војводина најнеповољнију са уделом старих већим од републичког просека (преко 10%) и младих мањим од републичког просека (испод 40%), Централна Србија са структуром врло сличном републичкој и Косово са изузетно младом старосном структуром и уделом младих преко 50%. Већ шездесетих година у Централној Србији заступље-

³ Овако издвојени стадијуми старења становништва омогућују да се на основу синтезе више релевантних показатеља изврши регионално диференцирање демогеографског развоја према старосној структури становништва, а таква диференцираност, с једне стране, може да представља основу за извођење демогеографске реонизације, планирање регионалног развоја, утврђивање демографских потенцијала, преумеравање демографских инвестиција, а с друге стране, практично, то може да указује на интензивнија миграциона кретања и правце будућих демографских токова.

ност старог и старијег средовечног становништва незнатно прелази републички просек, а младог се значајно смањује, да би се тенденција ових промена наставила и у наредном периоду. Тако се старосна структура Централне Србије све више приближава војвођанској (до 1981. била је нешто повољнија), да би се данас прилично уједначила. Удели младог становништва износе 26,1% а старог око 18,0%. Данас су присутне значајне разлике између Централне Србије и Војводине, са једне стране, и Косова и Метохије, са друге стране. Процес старења одсликава и изједначавање односа млађег и старијег средовечног становништва. Наиме, 1948. године учешће и однос ове две велике старосне групе било је у Централној Србији 29,2% према 20,9%. Према последњем попису удео старијег средовечног становништва повећан је на 26,9%, што говори о будућем интензивирању процеса старења. Становништво Војводине је већ 1971. године увелико зашло у стадијум „праг демографске старости“, јер је то и регион у коме је процес демографске транзиције најраније започео. Г. Пенев истиче да се у Војводини, за разлику од осталих простора Југославије, процес демографског старења одвијао већ у периоду 1921-1931. године. „То је подручје чије становништво је релативно мало страдало током Првог светског рата, а где су најраније масовно прихваћене ниске репродуктивне норме“ (Пенев Г., 1995: 122). Интензиван процес секуларног опадања наталитета, уз смањивање смртности становништва по старости, довели су до тога да је становништво Војводине и Централне Србије осамдесетих година ушло у стадијум „демографске старости“ и данас индекс старења на овим просторима прелази 0,70.

Битно различита ситуација је на Косову и Метохији. Процес старења становништва присутан је тек од седамдесетих година (Пенев Г., 1995: 128). Као резултат изразито високог наталитета, уз знатно опадање смртности одојчади и мале деце, учешће младог становништва се до 1981. године готово није мењало и чинило је више од половине укупне популације. Најзначајније промене испољавају се у последњем десетогодишту, када се примећује благи пад и први пут смањење испод 50%, мада млади још увек представљају већину становништва (48,3%). Истовремено се, на рачун овог смањења, остварује релативни пораст млађег средовечног становништва. У свим послератним пописима учешћа младог становништва су изнад, а учешћа старог и старијег средовечног испод републичког просека, при чему су одступања све већа. Такође, за разлику од осталих региона Србије, где је смањење учешћа младог становништва било праћено и смањивањем њиховог броја, број младих на Косову и Метохији је у сталном порасту. Истовремено, учешће старог ста-

новништва у релативном износу чак је смањено на 7,0% у 1991. години, мада је у апсолутном износу број старих повећан са 56 хиљада у 1948. години на 137 хиљада. Индекс старења током свих пописних интервала благо осцилира око 0,13. Цела Покрајина се по овим и свим другим демографским показатељима издваја као антипод осталој територији Србије и са аспекта старосне структуре се јавља као „пол демографске младости“.

Промене у полној структури становништва у истом периоду и односи стопа маскулинитета у макроцелинама дати су у Таб. 2.

Таб. 2 - Регионалне разлике у полној структури становништва
Regional differences in gender structure of the population

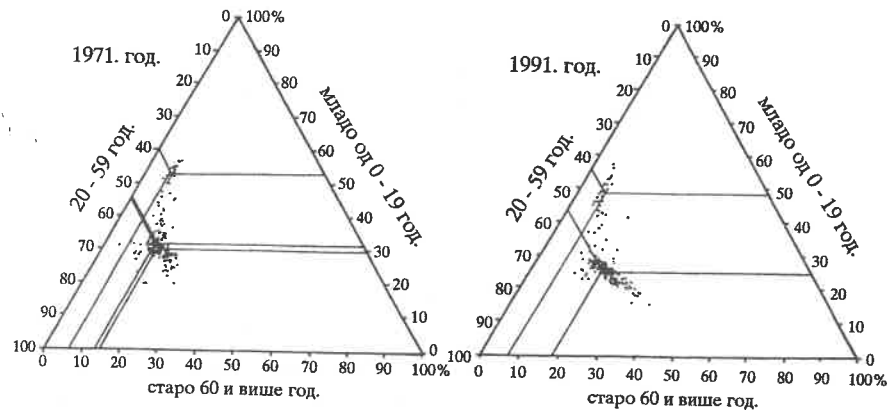
	Стопе маскулинитета					
	1948.	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.
Република Србија	944,7	956,2	967,2	967,8	988,3	984,5
Централна Србија	940,1	952,7	959,3	970,3	979,4	970,5
Војводина	916,6	926,2	949,1	949,8	953,9	949,3
Косово и Метохија	1040,0	1042,9	1045,1	1049,8	1068,3	1066,3

Извор: Становништво и домаћинства СР Југославије према попису 1991., "Становништво" 47, СЗС и ИДН-ЦДИ, Београд, 1995.

У целом послератном периоду у Централној Србији и Војводини преовладава женско становништво, при чему је та доминација изразитија у Војводини. С обзиром да стопе маскулинитета опадају са порастом животне доби (због дужег просечног трајања живота жена), а да Војводина има најстарију популацију, најниже стопе маскулинитета у овој покрајини могу се објаснити њеним старосним саставом. Разлике у стопама маскулинитета између становништва Војводине и Централне Србије посебно су уочљиве код старијих старосних група. Код старијег средовечног становништва, чије учешће у Војводини у послератном периоду расте са 22,3% на 27,1% (а у Централној Србији са 20,9% на 26,9%), коефицијент маскулинитета је знатно нижи него у Централној Србији и креће се у распону од 880,5 до 965,2, док је у компаративном подручју распон од 902,4 до 975,7. Сличне диспропорције забележене су и код најстаријег контингента (распон вредности коефицијента у Војводини је од 702,7 до 775,9 а у Централној Србији од 730,7 до 853,7). Како су његови удели у укупној популацији Војводине већи него у Централној Србији (Таб. 1), то утиче на полну структуру укупног становништва. Истовремено, изразито млада популација Косова и Метохије бележи веће уделе мушког становништва, чак и у контингенту старијег средовечног становништва, док је код млађих старосних група полна диспропорција најизразитија. Коефицијент маскулинитета младог

становништва на Косову и Метохији достигао је максималну вредност од 1116,7 у 1961. години а минимум од 1076,4 у 1991. години. Максимуми овог показатеља у Војводини и Централној Србији су у 1991. и износе 1053,9, односно 1053,2. Овакав компаративни однос полне пропорције великих старосних група утиче да полни састав укупног становништва Косова и Метохије у целом периоду показује бројчану надмоћ мушког становништва.

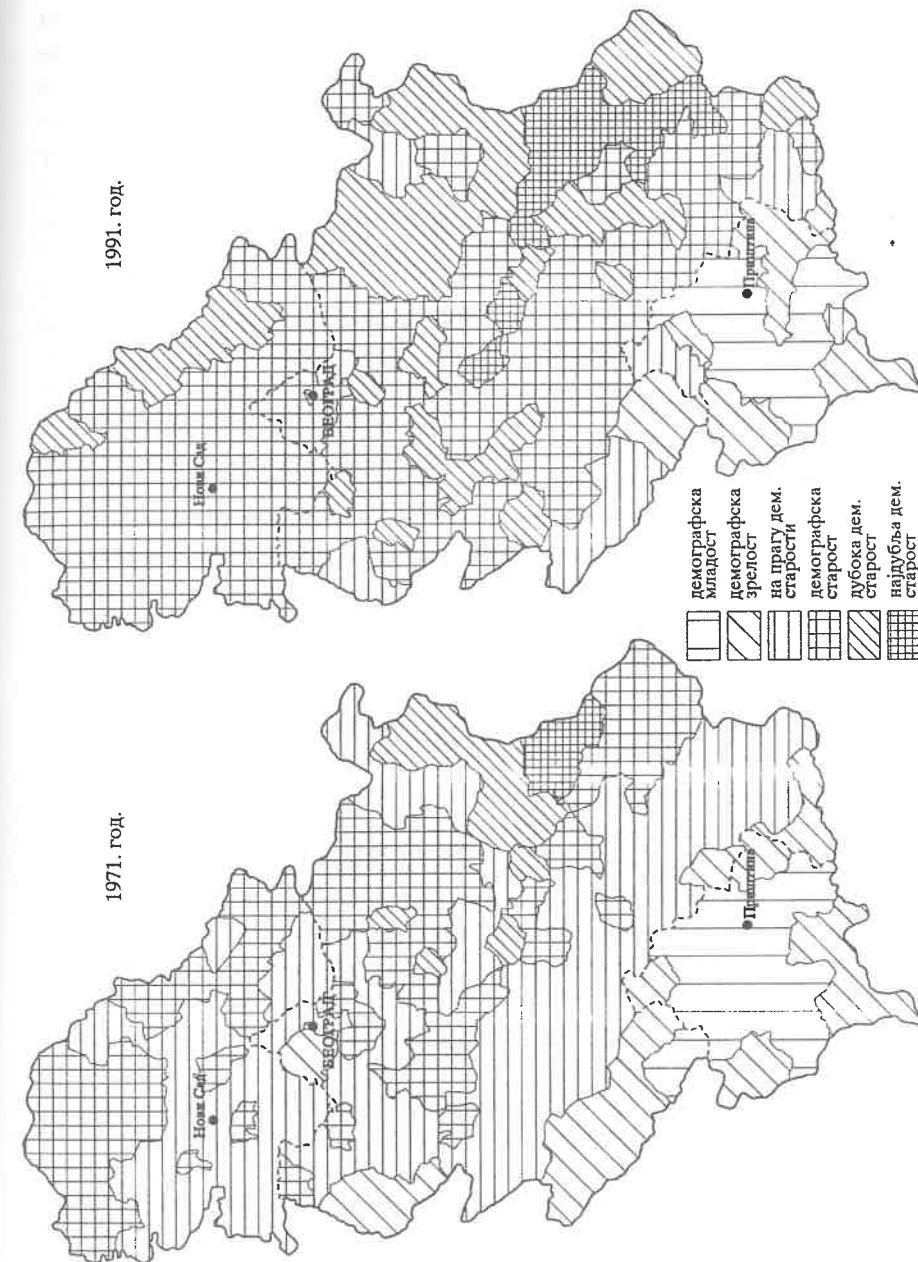
Коефицијенти маскулинитета у 1948. години били су под утицајем претходних ратних збивања и великих губитака мушког становништва. У наредном периоду имали су тенденцију раста, а само током последњег десетогодишња, када се процес старења убрзава, стопе маскулинитета опадају.

Ск. 1 - Тенденције у старењу становништва Србије
Aging tendencies in population of Serbia

Графичко сагледавање процеса старења становништва Србије омогућује Ск. 1., на којој је дат положај општина Србије у троугаоном координатном систему у односу на процентуалну расподелу великих старосних група. Види се да је у 1971. години највећи број општина у Централној Србији сконцентрисан између удела од 28 до 32% младог и 12 до 15% старог становништва, док се битно издвајају општине Косова и Метохије. Године 1991. дошло је до даљег концентрисања општина Централне Србије и Војводине и померања ка учешћу од 25% младог и око 20% старог становништва.

Просторни аспекти описаних процеса (просторна дистрибуција) и промена у старосној структури, изражени преко промена у индексу

Карта 1. - Ниво демографске старости по општинама у Србији 1971. и 1991.
Demographic age level by municipalities in Serbia 1971 and 1991.

старења становништва, за исти период 1971-1991, показују да је старосна структура све неповољнија на целој територији Централне Србије и Војводине, тј. да се процес старења интензивира, док је прогресивни тип старосне структуре присутан само на Косову и Метохији. Почетком посматраног периода 69 општина у Србији (21 у Војводини и 48 у Централној Србији) налазило се на прагу демографске старости, што је био територијално најраспрострањенији тип старосне структуре. У стадијуму демографске старости било је 59 општина, и то 23 у Војводини у којој је овај процес најраније започео и најинтензивније се одвија. Већ тада, 1971. године, поједине општине источне Србије ушле су у фазу дубоке демографске старости, а у једној општини (Књажевац) југоисточне Србије била је присутна и најдубља демографска старост. Само у Београду, општинама Рашке области, 4 општине западне Србије (подрињски крај) и 3 општине јужне Србије, које се граниче са Косовом, становништво је било у стадијуму демографске зрелости. Општине Косова и Метохије, под утицајем изузетно високих стопа наталитета и чак подмлађивања популације, припадале су нижим стадијумима демографске старости - демографска младост и демографска зрелост.

До 1991. године процес старења у Србији значајно је убрзан и тада су се већ 93 општине (од тога 38 у Војводини) налазиле у стадијуму демографске старости. Територија са обележјима демографске младости и демографске зрелости се редукује и концентрише само на Косово и Метохију. На овом простору највиши достигнут стадијум је „праг демографске старости” (4 општине), мада је општина Лепосавић са неким карактеристикама становништва које одговарају стадијуму демографске старости. Истовремено, у Централној Србији и Војводини већина општина стари за један стадијум више, тако да преовлађује стадијум демографске старости. Број општина које су у дубокој демографској старости повећан је на 44, а 10 општина ушло је у стадијум најдубље демографске старости (према неким карактеристикама, становништво још 5 општина налази се пред најдубљом демографском старошћу). То су углавном општине источне Србије у којима су изразито низак наталитет, усвојен тзв. „систем једног детета” и стална емиграција становништва одржавани у дугом периоду. У целој источној и југоисточној Србији само још главни центри региона: Ниш, Врање, Лесковац, Бор, Мајданпек, имају повољнију старосну структуру становништва (на прагу или у стадијуму демографске старости). Дубока демографска старост присутна је у већини општина Подунавског региона, Шумадијског и Поморавског. У западној Србији, ова зона надовезује се на источне општине Ужичког и Подрињско-колубарског региона. На овом

простору једино још у општинама Прибој, Пријеполје, Сјеница и рашким општинама Нови Пазар и Тутин структура становништва има све одлике тзв. демографске зрелости или прага демографске старости. То је одраз виших стопа наталитета, као резултат већег учешћа становништва албанске или муслиманске националности у укупној популацији општине. На Косову и Метохији само се у општинама са претежно српским становништвом (Зубин Поток, Лепосавић, Штрпце, Звечан) запажа интензивније демографско старење у односу на просек ове покрајине⁴. У овим општинама старење је повезано са опадањем наталитета и иселавањем становништва, па се оне налазе на прагу демографске старости (Војковић Г., Девеџић М., 1997). Учешће младог становништва у општини Лепосавић, на пример, смањено је са 43% на 32% а учешће старог становништва повећано је са 9 на 16%.

Демографско старење као детерминанта регионалног развоја

Питања и проблеми регионалног развоја комплементарни су са демографским кретањима као једним од основних елемената регионалне структуре. Бројне су студије које доказују узајамну условљеност и интеракцију демографског и социо-економског развоја. У основи сваког планирања простора (и програма регионалног развоја) су потребе и захтеви становништва, па тако демографска структура, са својим полазним оквиром - староснополном структуром, значајно одређује правце регионалног развоја и обрнуто. Заостајање у регионалном развоју, различито дејство тзв. pull and push фактора, одражава се не само на физичку мобилност становништва, већ и на природно кретање, и тиме, посредно, на старосну структуру становништва.

⁴ На пример, детаљна истраживања демографског развоја и на релативно малом простору Сиринишке жупе, која обједињује седам хомогено српских, четири чисто албанска и четири мешовита насеља, показала су значајну диференцираност демографских кретања између становништва албанске и српске националности. Старосна структура становништва албанских насеља, која одликује модел изразито проширене репродукције, има све одлике прогресивног типа, и чак је у односу на 1961. годину дошло до подмлађивања популације. У хомогено српским насељима, која су знатно раније захваћена контролом рађања и са моделом просте репродукције становништва, у истом периоду значајно је повећано учешће старог становништва а индекс старења у појединим насељима достиже и 0,53 (Војковић Г., Петовар К., 1990: 74-76).

На простору Србије постоје велике разлике у степену економске развијености између појединих подручја и општина. Ниво развијености Војводине је изнад, а Косова и Метохије знатно испод републичког просека. Према нивоу националног дохотка по становнику (као једном од критеријума за утврђивање друштвено-економске развијености), општине у Србији су значајно диференциране (Таб. 3). У Војводини је само 5 општина са нивоом економске развијености испод републичког просека, док на Косову и Метохији нема ниједне општине са дохотком по становнику изнад републичког просека. У Централној Србији највећи доходак по становнику остварују београдске општине (Савски Венац - индекс 449, Врачар - индекс 266), док је на другој страни две трећине општина са дохотком по становнику испод републичког просека. Испитујући корелацију између нивоа националног дохотка и демографских кретања за период од 1971-1981. године, Ј. Илић констатује да постоје велики контрасти како између појединих општина, тако и унутар самих општина. Највиши доходак, и у вези с тим позитиван популациони раст имају општинска средишта и њима најближа насеља. Анализа показује тесну каузалну везу између демографског раста и нивоа економске развијености. А ова веза се, како истиче аутор, нарочито манифестује преко миграција становништва „у том смислу што се економски развијенија подручја карактеришу имиграцијом, а економски слабије развијена подручја емиграцијом становништва” (Илић Ј., 1982-1983; 35-37)⁵.

Таб. 3 - Општине у Србији према нивоу економске развијености
Municipalities in Serbia by economic development level

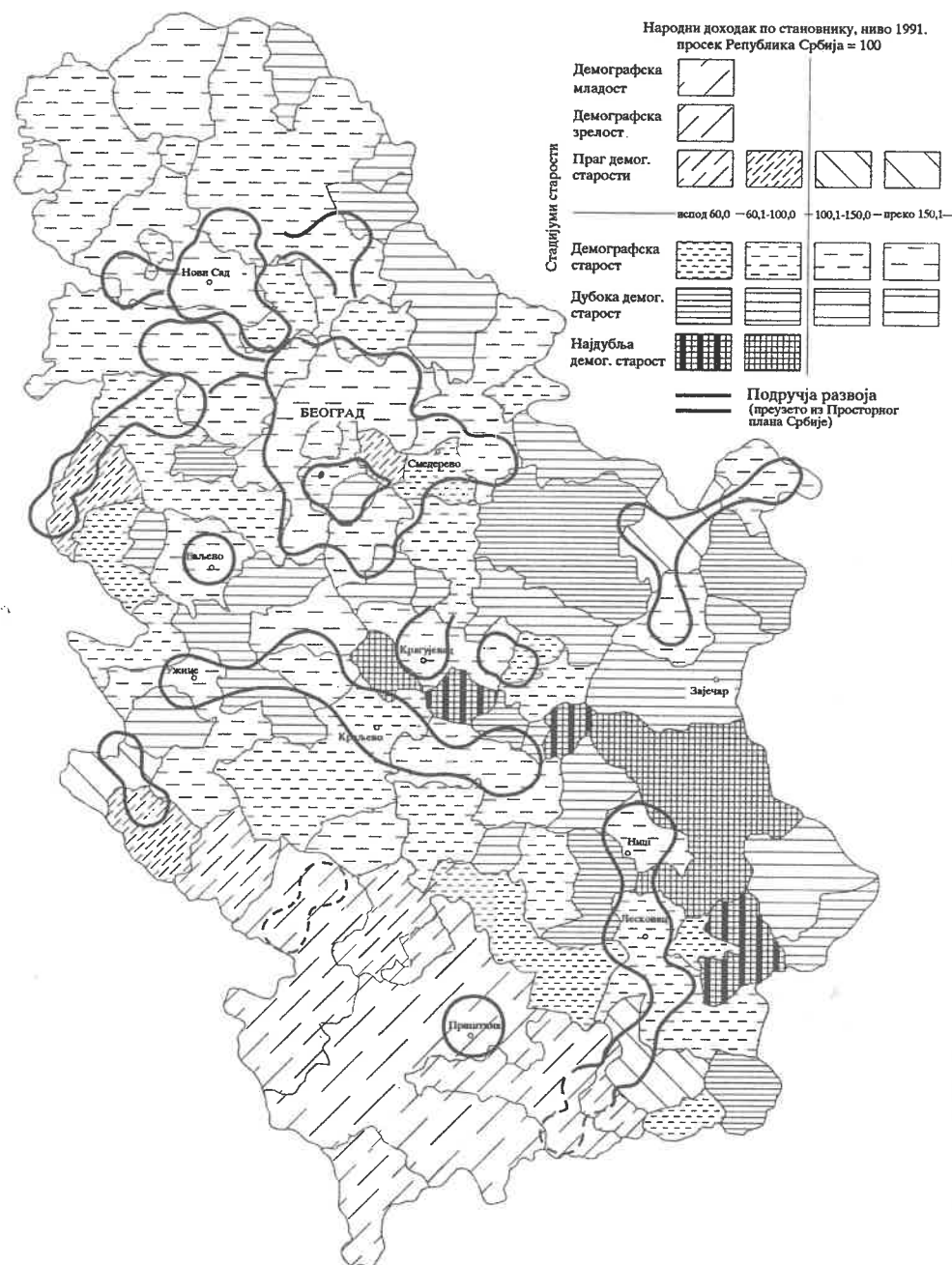
	Национални доходак по становнику (ниво Србије=100)					
	< 39,9	40-59,9	60-99,9	100-149,9	150-249,9	250 +
Република Србија	36	23	52	42	33	3
Централна Србија	11	20	46	26	10	2
Војводина	-	-	5	16	23	1
Косово и Метохија	25	3	1	-	-	-

Извор: Општине у Републици Србији 1991. - статистички подаци, РЗС Србије, Београд, 1992.

⁵ Веома високу позитивну корелацију између емиграције и неразвијености указују и подаци у раду Р. Стевановића: од 60 општина у Централној Србији, које су 1990-их година третиране као недовољно развијене, према Службеном листу, свих 60 општина имало је негативан миграциони салдо; у Војводини од 19 недовољно развијених општина само су 3 са позитивним миграционим салдом и то су општине у гравитационој зони великих градова; на Косову и Метохији све општине сврстане у групу недовољно развијених имале су негативан миграциони салдо (Стевановић Р., 1992-1993: 111).

У послератном периоду присутна је изразита концентрација производње и капитала, праћена процесом деаграризације и урбанизације и, на другој страни, пражњење руралних простора. Почетком 60-их година процес индустријализације, праћен изградњом инфраструктурних система, постао је главна детерминанта регионалног развоја. Истовремено, критеријуми инвестирања, који су фаворизовали развој управних и административних центара, допринели су формирању неуједначене мреже градова и њиховог гравитационог и функционалног утицаја на окружење. Појава тзв. општинског центризма, односно концентрације инвестиција и активности у општинском центру, условила је, природно, и привлачење становништва из околних насеља (Петовар К., Вујосевић М., 1996: 176). Процес деаграризације и урбанизације текао је стихијски и имао значајне последице на просторни размештај, кретање становништва и промене у демографској структури. Тако је створена просторна неравнотежа регионалног развоја између центара и осовина развоја са значајним потенцијалима и подручја која су периферно смештена, недовољно развијена, али обухватају знатан део територије Србије. Данас, према подацима из Просторног плана, зоне и појасеви бржег привредног развоја и концентрације обухватају 30% укупне територије Србије. Везују се за тзв. осовине раста и развоја дуж неколико најважнијих саобраћајних праваца (магистрална саобраћајница европског значаја Суботица-Нови Сад-Београд, у долинама Велике, Лужне и Западне Мораве, долинама Тимока и Нишаве). Наведена мрежа осовина раста и развоја сагласна је са размештајем геопотенцијала за „интензивнији просторни развој и концентрацију привредних активности, за изградњу великих насеобинских целина, за снабдевање водом и енергијом, за везе са ширим и ужим околним простором” (Вељковић А. и сар., 1995: 191) а, као што ће даље истраживање показати, сагласна је и са променама у старосној структури становништва. Привредно неразвијена подручја, поред средњих и високо-планинских делова Србије, обухватају знатне просторе: у граничном делу југоисточне Војводине, граничном источном и југоисточном појасу Централне Србије, на западу и југозападу средишње Србије и већем делу Косова и Метохије (Груја аутора, 1994: 13-19).

Оваква изразита неравномерност и диспропорционалност регионалног развоја у Републици Србији проузроковала је низ проблема, који су у погледу демографских токова, по садржини и облицима испољавања врло специфичних, супротних тенденција у зависности од тога да ли се ради о развијенијим урбаним регионима, неразвијеним регионима изразите концентрације становништва (на пример у случају Косова и Метохије) или неразвијеним подручјима.

Карта. 2 - Међузависност регионалног развоја и демографског старења становништва Србије

Interdependence of regional development and demographic aging of population

Упоредна анализа показатеља нивоа економске развијености и простирања главних праваца и осовина развоја у Србији, с једне стране, и демографских токова, посматраних преко достигнутог стадијума демографске старости, с друге стране, графички представљена на претходној карти, показује:

1. Региони са нивоом развијености испод републичког просека у погледу демографских токова могу се поделити у две крајње поларизоване групе:

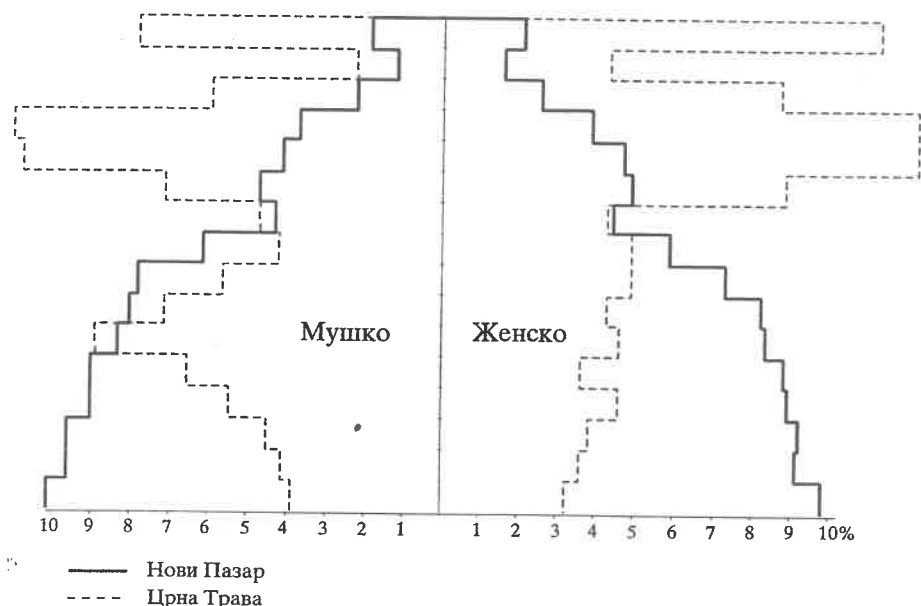
- Просторе са регресивним типом старосне структуре, највише заступљеним у источној и југоисточној Србији, са најдаље одмаклим процесом старења (већина општина налази се у стадијуму дубоке или најдубље демографске старости са индексом старења преко 0,83). Како су то периферни простори Републике, у једном делу и погранични, ван значајних саобраћајних праваца и осовина привредног развоја, присутна је интензивна емиграција младог, репродуктивно и радно-способног становништва.

- Просторе са прогресивним типом старосне структуре, на Косову и Метохији и делу Рашке области, где је, у овој фази процеса демографске транзиције, утицај специфичних етно-културних фактора доминантнији од утицаја чисто економских фактора на модел репродукције становништва. То су економски најнеразвијенија подручја у којима је народни доходак по становнику у просеку четири пута мањи од републичког нивоа. Налазе се у стадијуму демографске младости или демографске зрелости, са преко 40% младог становништва у укупној популацији.

И један и други тип старосне структуре становништва у овим неразвијеним просторима је изузетно неповољан, јер оба представљају озбиљна ограничења у свим доменима друштвено-економског развоја: привреди, здравству, образовању, култури, социјалном старању итд.

Као пример диференцираности демографског развоја у Србији на просторима истог нивоа економске развијености, а под утицајем различитог социо-културног миљеа, оличеног у различитој структури становништва по националности, и из њега проистеклог нивоа рађања и миграција, и формирања различитих старосних пирамида становништва, могу се издвојити две неразвијене општине Централне Србије: Нови Пазар и Црна Трава (Ск. 2). То су општине које су 1961. године имале скоро уједначену старосну структуру становништва. Данас, општину Нови Пазар одликује и даље млада старосна структура становништва, са индексом старости 0,26, док је у општини Црна Трава потпуно обрнут однос младог и старог

становништва: удео младих до 19 година старости износи 17%, а становника преко 60 година 32%⁶.

Ск. 2. Старосно-полна структура у општинама Нови Пазар и Црна Трава
Age – gender structure in municipalities of Novi Pazar and Crna Trava

2. Релативно позитивни токови развоја становништва (као што се види на карти), са аспекта људских потенцијала, данас се везују само за развијенија подручја са великим механичким приливом становништва: градску агломерацију Београда и примарних развојних центара, Нови Сад и Приштину, секундарне центре развоја Ниш и Крагујевац, главне осовине развоја (Западно-моравску, Јужно-моравску, Тимочку, Подрињску и Сремску), као и издвојене центре раста и развоја (нпр Ваљево, Прибој, Зрењанин итд.)⁷. Међутим, индекс старења преко 0,5 показује да су и ови региони ушли у стадијум демографске старости (Војковић Г., Девеџић М., 1997).

⁶ Поред интензивног иселјавања становништва из Црне Траве, основни фактор наведене диференцијације старосне структуре општина је и потпуно различити модел репродуктивног понашања код становништва српске и муслиманске популације у овим општинама. Детаљније о томе: Девеџић М., Војковић Г., *Неки аспекти поларизације демографског развоја у Србији*, Зборник радова Географског института "Јован Цвијић" САНУ, књ. 44-45, стр. 142-143, Београд, 1993/94.

⁷ Детаљније о центрима и осовинама развоја видети: *Просторни план СР Србије*-нацрт плана, СРС Републички завод за планирање, ИАУС, Београд, 1990.; Велковић А. и сар. *Градови Србије - центри развоја у мрежи насеља*, Посебна издања, књ. 44, Географски институт "Јован Цвијић" САНУ, Београд, 1995.

У процесу стварања ових осовина развоја током протеклог тридесетогодишњег периода остварене су значајне промене у мрежи насеља и структури њиховог становништва. У студији „Градови Србије - центри развоја у мрежи насеља” аутори наводе више видова деловања града као фактора развоја околног простора. Први и основни вид је преко привлачења радне снаге, становништва, сировина и финансијских средстава из околног простора, који се манифестује преко редистрибуције становништва - концентрације и депопулације и измена у функцијским и економско-демографским структурама становништва (Велковић А. и сар., 1995: 25-28). С обзиром на обим овог рада, нећемо детаљније залазити у анализу ових процеса, али треба истаћи, како наводе исти аутори, да се развојно деловање центара у мрежи насеља одвија кроз четири стадијума, од којих сваки одговара одређеној величини града и адекватно томе на специфичан начин утиче на социо-економске и демографске трансформације у околном простору. Демографске се најпре очитују преко промена у броју становника, које у себи носе и карактеристичну условљеност и повезаност са старењем становништва, које пролази кроз различите стадијуме овог процеса. Дobar пример оваквих кретања је Шумадијско-поморавски агломерациони систем у коме је популациони развој свих насеља био, пре свега, под снажним деловањем Крагујевца и концентрације индустрије у њему, а потом и Јагодина, Ђуприје и Параћина. Премда су у периоду од 1971-1991. године све општине овог система прешле у за један виши стадијум старости (Кнић два), јасно се издваја окосница система: општине Аранђелова, Крагујевац, Јагодина, Ђуприја, Параћин, које се налазе у стадијуму демографске старости и прстен општина око њих: Топола, Рача, Свилајнац, Деспотовац, Варварин (као веза са западноморавским подсистемом), чије је становништво у стадијуму дубоке демографске старости, или Кнић и Рековац са становништвом у стадијуму најдубље демографске старости. Крагујевац као један од најразвијенијих привредних центара у Централној Србији, повољног саобраћајно-географског положаја, снажно је утицао на развој ширег простора: с једне стране формирањем пространог приградског подручја и бројних насеља не-аграрног или мешовитог типа, и с друге стране, на процес депопулације у сеоским насељима ширег подручја утицаја. Према основним карактеристикама становништва, град Крагујевац се 1991. године налазио на прагу демографске старости са учешћем становништва млађег од 40 година од 61,6%, уделом старих 11,7% и индексом старења 0,40. Док су нека насеља у непосредној околини града у структурном и функционалном погледу значајно трансформисана и данас представљају интегрални део градске регије (Јовановић Р., 1988: 88), највећи број сеоских насеља из његове шире сфере утицаја

ушао је у стадијум најдубље демографске старости (индекс старења 1,27, учешће старог становништва преко једне четвртине укупне популације ових насеља).

Други пример оваквог деловања је западно-моравска осовина развоја (Крушевац-Краљево-Чачак-Ужице), која је 1980-их година по броју и густини мреже центара и по оствареним ефектима у мрежи околних насеља насталим под њиховим утицајем, била најразвијенија осовина развоја (*Велковић и сар.*, 1995: 179). Тако је у Крушевцу, Краљеву, Чачку, Ужицу, као значајним центрима развоја, које одликује сталан пораст и позитиван, мада опадајући миграциони салдо, остварена значајна концентрација становништва. Становништво истоимених општина током последњих двадесет година прешло је из стадијума „праг демографске старости” у „демографску старост”. Међутим, као резултат снажног и дуготрајног подстицајног деловања ових градова, око самих центара развила се широка зона са многобројним неаграрним или мешовитим насељима са израженом тенденцијом пораста становништва (*Велковић и сар.*, 1995: 155), док је у осталим насељима, под утицајем дуготрајне депопулације⁸, присутан интензиван процес старења - просечна старост становништва преко 40 година. Такође, у свим општинама које гравитирају овој осовини развоја, Косјерић, Чајетина, Пожега, Лучани, Варварин, Ђићевац, и које су 1971. године још увек биле „на прагу демографске старости”, процес старења је био интензивнији. Тако се њихово становништво данас већ налази у стадијуму дубоке демографске старости. Интересантно је да се у овим општинама јављају веће разлике у погледу старосне структуре између градских и осталих насеља и да градска насеља ових општина чак имају нижу просечну старост становништва од самих центара осовине развоја.

Овде поново наглашавамо, као што то и показују претходне парцијалне анализе, да би разлике у погледу нивоа и интензитета старења становништва међу општинама у Србији биле још веће да је анализа вршена на нивоу насеља, јер у свим општинама Централне Србије и Војводине општински и градски центри имају повољнију старосну структуру становништва, док је у осталим насељима демографско старење још изразитије него што се то може видети са датих карата.

⁸ Године 1991. у општини Крушевац 74 од 101 насеља имало је негативан или нулти природни прираштај, у општини Краљево две трећине укупног броја насеља, у општини Чачак 42 од 56 насеља, а у општини Ужице у 34 насеља (од укупно 41) забележена је биолошка депопулација (Извор: Статистички прилози, Становништво, 1-4/1992, 1-2/1993).

Већина данашњих демографских процеса у Србији могу се третирати као негативни, јер уносе дебаланс у могућности обнављања и ревитализације основних виталних контингената становништва, као и могућност складнијег и равномерног развоја у целој Републици. Сва драматичност процеса старења становништва Србије можда и није толико са становништва интензитета одвијања овог процеса, колико је са регионалног становништва, с обзиром на то да су простори с таквим демографским карактеристикама све шири и обухватају највећи део територије Републике. Територијална експанзија најдубље демографске старости током последње деценије, као и низ проблема које она условљава, утицали су на то да овом приликом "последњи" стадијум буде посебно акцентуран и анализиран као детерминанта регионалног развоја. Данас се у Србији 10 општина налази у стадијуму најдубље демографске старости а, као што је већ напоменуто, још 5 општина је са неким карактеристикама становништва које су релевантне најдубљој демографској старости. Ови најкритичнији простори (највећим делом на југу и југоистоку Србије), захватају 13,1% укупне површине Централне Србије. Према попису из 1953. године на њима је живело 10,6%, а према најновијим подацима 5,6% од укупног становништва Централне Србије.

Пример општине Гаџин Хан, која према пописним подацима из 1991. године има најстарије становништво у Србији, најбоље показује, са аспекта демографских потенцијала, негативне последице изузетно неповољне старосне структуре. Поодмакли процес старења становништва условио је да се у овој општини не остварује ни просто обнављање функционалних контингената. Одлив становништва из радног контингента знатно је обимнији од његовог прилива. Радно-способно становништво чини 57,8% укупног становништва, што је мање него у Централној Србији (65,6%), и много неповољније с обзиром на то да је резултат великог учешћа најстаријих категорија радно-способног становништва. У 1991. години забележено је свега 5,1% деце предшколског узраста (исти контингент за Централну Србију чини 8,5%), док је старијих од 65 година било 24,4%, што је двоструко више од просека за Централну Србију (11,3%). Више од трећине становништва ове општине (36,6%) чине старији од 60 година. Величина фертилног контингента од 14,2% потврђује да ће и убудуће подручје ове општине бити нисконаталитетно и оквир будуће репродукције све мањи. Исте године у овој општини је регистрована најнижа стопа природног прираштаја (-15,5 промила), а заступљеност жена у фертилном добу (просек за Централну Србију је 24,3%) упућује на то да ће се природни прираштај и даље смањивати. Ако се узме у обзир да мање од половине фертилних жена чине оне које су у оптималном репродуктивном добу (или

5,7% укупног становништва), онда су прогнозе будуће репродукције још неповољније.

Наведени подаци најбоље илуструју како емиграционој општини Гадин Хан предстоји још интензивнији процес демографског старења. Реално је очекивати да ће овде доћи до убрзаног демографског пражњења, изазваног с једне стране повећањем стопе морталитета (с обзиром на старост популације), а са друге стране даљом емиграцијом због које већина младих у овој општини неће остварити своју репродуктивну или радну старост. Тешко је зато говорити о регионалном развоју на подручјима са најдубљом демографском старашћу, јер не постоје основни демографски потенцијали. Периферан положај и одсуство градског центра у општини, али и утицај Ниша⁹ као регионалног центра који је испразнио и остале општине региона, указују да су на целом том подручју механизми за смањивање депопулације затајили и да ће се разлике још више заоштравати (Војковић Г., Деведић М., 1997).

Резултати испитивања регионалних разлика у интензитету старења становништва у Србији, даље, показују да ће, с обзиром на садашњу друштвено-економску ситуацију и велике проблеме досадашњег неравномерног регионалног развоја, доћи до знатног ширења простора изразито неповољне старосне структуре становништва, не само у источној Србији, већ и у Централним и западним деловима. Тако се, поред 54 општине, чије је становништво већ ушло у стадијум дубоке или најдубље демографске старости према попису из 1991. године, јавља још 6 општина у Војводини и 6 општина у Централној Србији са неким обележјима старосне структуре становништва која одговарају овим највишим стадијумима старости (на пример, Александровац, Параћин, Баточина итд.). Према пројекцијама промена у старосној структури становништва Централне Србије, по првој варијанти која представља тенденцијске пројекције, процене се да ће до 2001. године учешће младог становништва бити снижено на 23,1%, односно на 20,3% до 2011. године, а учешће старог становништва бити повећано на 22,3, односно 24,3% (Симојановић Б., Сивановић Р., 1995: 113). То значи да би индекс старења становништва током првог десетогодишња пројекција достигао ниво од 0,97, односно, да би становништво Централне Србије прешло у стадијум „дубоке демографске

⁹ У послератном периоду у оквиру региона Ниш, који спада у нисконаталитетна и емиграциона подручја, пораст становништва имао је само субрегион Ниш. Током читавог периода одвијао се процес концентрације становништва у општини Ниш (општински центар 70,5% укупног становништва), док је у осталим општинама региона број становника стагнирао или опадао. У око 44% насеља региона индекс раста становништва био је мањи од 55, у наредних 40% од укупног броја насеља индекс промене кретао се у интервалу од 55-95, у 5,5% насеља број становника је стагнирао, бржи пораст остварен је у 5,9% насеља, а висок пораст становништва имало је само 2,8% насеља региона Ниш (Крстић В., 1982-83: 131-132).

старости”. До 2011. године (процењен индекс старења 1,20), старосна структура становништва би већ имала карактеристике завршне фазе стадијума дубоке старости.

Данас у источној и јужној Србији још само регионални центри (Мајданпек, Бор, Ниш, Лесковац, Врање, Пирот) имају повољнију старосну структуру. Најупечатљивија разлика је између градског и сеоских насеља у општини Пирот. Градско насеље је према већини обележја прешло „праг демографске старости” - индекс старења 0,47, учешће старог становништва 12,9% (мада учешће младог становништва до 20 година старости и просечна старост становништва - 35,1 година - говори о тенденцији да, уколико се наставе садашњи демографски токови, пређе у виши стадијум „демографска старост”). Истовремено, остала насеља су, према свим карактеристикама становништва, већ увелико у најдубљој демографској старости - индекс старења је 1,83 а просечна старост становништва ових насеља већа је за 10 година - 45,5.

Како је већ поменуто, развој регионалних центара на осовинама развоја и изразита концентрација привредних делатности у њима проузроковала је привлачење становништва из периферних простора и самим тим њихово пражњење и демографско старење. То значи да је, осим на нивоу општина, проблематику могуће поставити и на нивоу насеља чиме се аутоматски отвара ново питање развоја и ревитализације села. Трансфер прољопривредне радне снаге и становништва у градска насеља и општинске центре изазвао је диспропорцију у развоју урбаног и руралног простора, сводећи демографски просперитетна рурална подручја на приградска села. Даље економско заостајање и систематско пражњење многих сеоских насеља имало је, природно, негативне последице на старосно-полну структуру становништва, а преко ње и на кретање и самообнављање становништва. С друге стране, подмлађивање становништва градских насеља репродуктивно најспособнијим генерацијама, утицало је да се већ почетком 70-их година тежиште наталитета помери од сеоског на градско становништво (Ранчић М., 1984-1985: 11.). Интензиван процес деаграризације, старење пољопривредног становништва, гашење сеоских домаћинстава, отежавају искоришћавање расположивих природних ресурса и доводе до изумирања појединих села, посебно оних у брдско-планинској зони. Зато проблему ревитализације треба приступити рационално, плански и селективно, утврђујући оне руралне просторе у којима је то реално могуће (Сисавски М. и сар., 1992). Оваква диференцираност демографских токова, поједини процеси у развоју и размештају становништва представљају значајно ограничење складнијег регионалног развоја.

Демографска поларизација у Србији огледа се и у полној структури њеног становништва. Војводина и Централна Србија са једне, и Косово и Метохија, са друге стране, показују велике диспропорције у полној

структури становништва и указују на дивергентне квалитативне особености популације. Оне имају утицаја на даљи демографски развитак, делујући преко функционалних контингената, стопа нупцијалитета и стопа наталитета. Полна структура, посебно полна структура радног контингента важна је детерминанта регионалног развоја. Као што производна структура и привредни развитак могу деловати на структуру радне снаге по полу, тако полни састав може бити диригент развојне политике одређеног подручја.

Испитивање токова демографског старења у Србији има двојаки допринос:

Теоријски - с обзиром на то да може представљати полазну основу у теоријско-методолошком дефинисању демогеографске реонизације. Ниво старења, као сложени индикатор демографских особености (у коме су садржане одлике и тенденције динамике становништва) представља добар критеријум за демогеографску реонизацију. Могућност комплексног исказивања међуусловљености осталих демогеографских појава и процеса преко овог индикатора, као и његова релативна егзактност при оцењивању трендова развоја становништва, даје му извесну предност над другим демографским показатељима. Наиме, старосна структура битно дефинише антропогене потенцијале простора, омогућује утврђивање просторне диференцираности и издвајање квалитативно различитих региона. Даље, чињеница да се простори одређеног стадијума демографске старости преклапају са одређеним карактеристикама друштвено-економског развоја, како то претходна испитивања показују, омогућава да се ова два (економски и демографски) различита, а блиско међузависна обележја, могу користити као основа за дефинисање регионалних целина.

Практични (апликативни) - проистиче, између осталог, и из значаја који демографске структуре и њихова просторна дистрибуција имају за планирање простора. Основа и фактор сваког плана и политике развоја, економског, социјалног, демографског и др., мора бити становништво детерминисано својим унутрашњим карактеристикама и односима. У том смислу се старосна структура, као излазни модалитет повратне спреге са компонентама природног и миграционог кретања, узима „као један од показатеља достигнутог степена у развоју сваке популације, али и као инструмент за сазнавање демографске прошлости и предвиђање демографске будућности” (Пенев Г., 1995: 117). На тај начин, она представља и полазиште у просторном планирању или планирању регионалног развоја. Претходно испитивање демографских токова старења становништва у Србији омогућује дефинисање антропогених потенцијала и утврђивање просперитетних и непросперитетних подручја.

АКТИВНОСТ И ЗАПОСЛЕНОСТ СТАНОВНИШТВА У ФУНКЦИЈИ РЕГИОНАЛИЗАЦИЈЕ*

Становништво као елемент сложеног геосистема својим обележјима (структурама) утиче и под утицајем је осталих елемената географске средине, делујући у различитим правцима и различитим интензитетом. Величина популације, као и темпо промена структура према разним карактеристикама, имају одлучујући значај у свим областима друштвеног и економског развоја неког подручја. Становништво, као субјективан фактор друштвеног, економског и културног живота и развитка друштва, има двојаку улогу у процесу друштвене репродукције. Део популације, односно активно становништво (радна снага) чини примарни фактор производње, одређујући укупан радни потенцијал, док укупно становништво учествује у завршном процесу друштвене репродукције као потрошач. С друге стране, становништво се развија и мења своја демографска обележја под директним или индиректним утицајем привредног и свеукупног развоја (Baletić - Wertheimer A., 1978: 7).

Неравномеран регионални друштвени и економски развој, посебно развој индустрије, произвео је значајне промене у структури и територијалном распореду становништва. Релативно брзој деагризацији придружили су се процеси успореног прираштаја па чак и депопулације становништва. Миграције становништва као конвенца убрзаног развоја непољопривредних делатности биле су усмерене ка просторима где су за развој постојали најповољнији услови. На овај начин изазван спонтани процес урбанизације условио је ширење урбаних подручја. Ове промене имају дугорочне развојне импликације, тако да за многа подручја радна снага представља ограничавајући а за нека преобилни фактор развоја. У првом случају ради се о периферним, брдско-планинским и у већини случајева

* Аутор: Радмила Милетић, истраживач, Географски институт, "Јован Цвијић" САНУ

недовољно развијеним подручјима, док се на супротној страни налазе простори развијених градских агломерација.

У овом се раду разматра само део демографских структура, односно активност као најважније обележје економске структуре. Циљ је утврђивање основних релевантних карактеристика активности становништва на основу којих је могуће издвојити просторне целине, односно извршити типологију општина према сличним карактеристикама изабраних показатеља економске структуре становништва на подручју Србије.

Просторна диференцираност изабраних показатеља економске структуре

Под економском структуром у *ужем смислу* подразумева се структура становништва према економској активности, делатности и занимању, док у *ширем смислу* подразумева структуре становништва према, поред споменутих и следећим обележјима: положај у занимању, сектор власништва, подела становништва на градско, мешовито и сеоско, подела домаћинства према извору и величини прихода, образовна структура становништва и сл. (Baletić-Wertheimer A., 1982: 279).

Полазну основу за проучавање економске структуре укупног становништва чини подела становништва према критеријуму активности као израз физиолошких могућности учествовања становништва у процесу рада, које су одређене старосно-полном структуром становништва са демографског аспекта и истовремено економским и социјалним чиниоцима у зависности од нивоа укупног развоја. Укупно становништво чини активно (радна снага), лица са личним приходима и издржавано становништво¹. Проблематика активности становништва заступљена је у великом броју научних радова као и студија које се баве концепцијом дугорочног друштвено-економског развоја што произилази из значаја активног становништва као фактора производног циклуса².

¹ Активно становништво чине лица која обављају занимање и у радном су односу, лица која активно обављају занимање али нису у радном односу (активни у пољопривреди, помажући чланови породице и сл.) и незапослена лица; лица са личним приходима нису активна али имају редовна примања; издржавано становништво чине лица која немају сопствене приходе и издржавају их друга лица (Baletić-Wertheimer A., 1982: 287, Група аутора, 1995: 224).

² Овом проблематиком се бавио велики број стручњака из различитих области, навешћемо само неке: Breznik D. *Regionalne razlike u stopama aktivnosti Jugoslavije*

Међутим, поређење података о активности становништва међу појединим земљама као и у оквиру једне земље у сукцесивним пописима је отежано услед разлика у обухвату појединих категорија активног становништва, односно проблем упоредивости проистиче из непрецизности дефиниције обухвата. Ове тешкоће нарочито долазе до изражаја код категорија помажућих чланова породице и маргиналних радника који су, углавном, концентрисани у пољопривредној производњи³.

Демографске детерминанте обима радне снаге су: обим укупног становништва и радног континента као оквир из којег се формира радна снага, и структура укупног и радно-способног становништва према основним демографским обележјима (ниво наталитета и природног прираштаја, старосно-полна структура, брачно стање, фертилитет, величина породице...). Тако на пример, повећање укупног становништва утиче на пораст радног континента што има за последицу и повећање економски активног становништва, повећање удела мушког становништва такође има за последицу повећање обима радне снаге, док већа стопа фертилитета код женског становништва делује на смањивање удела жена у укупној радној снази и њене опште стопе активности и сл. Популације са високим уделом омладине представљају оквир за формирање нижих стопа активности (због продуженог школовања омладине смањене су стопе активности у тим старосним групама), као и популације са високим учешћем старијег становништва.

Основне економске и социјалне детерминанте структуре обима радне снаге су: гранска структура привреде и економска структура становништва, потражња за радном снагом, темпо економског развоја, трајање обавезног школовања, величина обухвата деце и омладине школовањем, радно законодавство (старосне границе за

1961., Stanovništvo br.3, CDI-IDN, str.216-223, Beograd, 1966; Baletić-Wertheimer A., *Stope ekonomske aktivnosti stanovništva SR Hrvatske i njihove determinante*, Stanovništvo 3-4 (1974) i 1-2 (1975), CDI-IDN, str. 93-104; Beograd, 1974/75; Baletić-Wertheimer A. *Ekonomska aktivnost stanovništva - demografski aspekti*, Školska knjiga, Zagreb, 1978; Nurković S. *Regionalne karakteristike u nivou ekonomske aktivnosti stanovništva SR Crne Gore u 1981. godini*, Stanovništvo 1-4, CDI-IDN, str.122-127, Beograd 1982/83; Raduški N., *Regionalne razlike u ekonomskoj aktivnosti stanovništva SR Jugoslavije*, Zbornik radova: Regionalni razvoj i demografski tokovi u SR Jugoslaviji, Ekonomski fakultet Univerziteta u Nišu, str. 139-144. Niš, 1997.

³ Детаљније о томе: Baletić-Wertheimer A., *Demografija, stanovništvo i ekonomski razvitak*, Информатор, стр. 287-288, Загреб, 1982; Breznik D., *Demografija - analiza, metodi i modeli*, CDI-IDN, str. 70, Beograd, 1977, Радовановић С., *Оцена обухвата и учешћности Појуса становништва 1991. године за Гору, Ојтоље и Средску*, Посебна издања књ 40/ II, Географски институт "Јован Цвијић" САНУ, стр. 383, Београд, 1995.

стицање права на пензију, просечно трајање радног дана и сл.), као и бројни други фактори - општи услови рада, здравствена заштита на раду, верска припадност, традиција и сл. (Baletić-Wertheimer A., 1982: 293-294). Високе стопе активности у пољопривредним подручјима јављају се као последица високог учешћа пољопривредно активног у укупно активном становништву, висок проценат обухвата деце школовањем утиче на ниже стопе активности и сл.

Међузависност фактора обима радне снаге најизразитија је код женске популације. Наиме, док је стопа активности мушког становништва под директним утицајем старосне структуре, стопа активности жена је, поред старосне структуре, под утицајем осталих демографских фактора: брачно стање, просечна старост ступања у брак, старост деце, место становања (село, град), делатност, занимање, образована структура жена, и економско-социјалних фактора широког дијапазона: степен друштвено-економске развијености, тип привреде, ниво и тип урбанизације, обим понуде радне снаге и однос мушке и женске популације, структура и обим потражње за радном снагом, утицај традиције, религије. На пример: ниска стопа активности жена може бити последица високог фертилитета, недовољне ангажованости женске радне снаге услед неповољне привредне структуре делатности, традиционалних схватања о месту жене у породици и друштву итд.

Промене које се одвијају у току друштвено-економског развоја свде се у основи на процес непрекидне расподеле радне снаге између различитих привредних и непривредних делатности, занимања, географских локација са којом иде и прерасподела средстава за производњу и потрошњу, што има за последицу поларизацију простора према различитим демографским, економским, социјалним културним и другим обележјима. Отуда су економске структуре становништва један од индикатора друштвеног и привредног развоја будући да привредни развој непосредно мења економску структуру становништва док се структура радне снаге и становништва директно рефлектује на привредне токове.

Карактеристике становништва према економској активности сагледаћемо преко различитих показатеља економске активности становништва⁴. У циљу типологије општина на подручју Републике

⁴ *Општа стопа активности* представља процентуално учешће активног у укупном становништву, а за детаљније анализе израчунавају се опште стопе активности за мушки и женски део популације, као и специфичне стопе активности по старосним групама; затим стопе активности пољопривредног становништва;

Искористићеност радног контингента исказан односом активног становништва радно-способног узраста и радноспособног контингента становништва (по старости и

са аспекта активности становништва, у раду су анализирани неки од напред наведених показатеља. Покушали смо да их међусобно доведемо у вези и на тај начин издвојимо подручја сличних карактеристика изабраних структурно-демографских обележја. Тенденције и интензитет промена приказана су на нивоу макроцелина, док је на нивоу општина дата вредност показатеља према последњем попису.

Карактеристике становништва према економској активности

Године 1991. општа стопа активности становништва на подручју Србије износила је 44,2% (стопа активности жена износила је 35,3%), 11,6% популације чинила су лица са личним приходима а 44,2% издржавано становништво, док је вредност коефицијента економске зависности износио је 126. У односу на ове просечне вредности, испољавају се значајне разлике по макроцелинама. У Централној Србији, већа општа стопа активности (1,12 индексна поена у односу на републички просек) као и учешће лица са личним приходима имала је за последицу мање учешће издржаваног становништва. Отуда је коефицијент економске зависности на нижем нивоу и износи 103, док је стопа активности женске популације износила 42,2%.

Учешће активног становништва у укупном становништву Војводине је на републичком нивоу. Међутим, процес демографског

полу); веома важан показатељ који указује на демографске резерве радне снаге (што је битан елемент у пројекцији будућег привредног и свеукупног развоја);

Коефицијент економске зависности - поред активног становништва битна категорија је и неактивно становништво које се дели на лица са личним приходима и издржавано становништво и такође је под утицајем демографских, друштвених и социјалних фактора. Коефицијент економске зависности је нижи уколико је виша стопа активности становништва;

Структура активног становништва према делатности показује висок степен корелације са структуром привреде, становништво према делатности се дели на пољопривредно и непољопривредно активно становништво, производно и непроизводно, привредно и непривредно, према секторима делатности итд. Најинтензивније промене се дешавају у правцу опадања активног пољопривредног и пораста активности у непољопривредним делатностима. У вези са овим је и промена структуре становништва према занимањима (пораст стручњака индустријских и осталих непољопривредних занимања), квалификацији, као и промене у образовној структури активног становништва праћене растом активног становништва вишег степена образовања чиме се побољшава и општи ниво образовања становништва;

Стопа запослености и незапослености (и учешће жена) одсликавају стварно коришћени (неискоришћени) радни потенцијал и израз су друштвене поделе рада и структуре привреде.

старења популације утицао је на релативно високо учешће лица са личним приходима с једне стране и смањења удела издржаваног становништва (коэффициент економске зависности је, такође, на нивоу просека).

Супротан демографски развој на подручју Космета условио је значајне разлике у свим структурама становништва у односу на друге две макроцелина. Значајно учешће издржаваног у укупном становништва, врло ниске стопе активности популације (0,45 индексних поена у односу на републички просек) и ниско учешће лица са личним приходима последица су младе старосне структуре популације те је коэффициент економске зависности износио је чак 245 - два пута већи од републичког просека.

Анализа интензитета промена економске структуре становништва према трихотомној подели, у периоду 1971-1991. године рађена је на нивоу макроцелина (Таб. 1).

Таб. 1. - Структура становништва према активности (%)
Population structure by activity (in %)

Макроцелина	1971. година			1991. година			Интензитет промена *
	Активно	Лица са личним приходима	Издржавано	Активно	Лица са личним приходима	Издржавано	
Република Србија	45,7	5,2	49,1	44,2	11,6	44,2	6,4
Централна Србија	51,5	4,9	43,6	49,3	12,6	38,1	7,7
Војводина	42,7	8,0	49,3	44,3	16,4	39,3	10,0
Косово и Метохија	26,0	2,0	72,0	29,0	3,6	67,4	4,6

*Интензитет промена је изражен у процентним поенима

Извор: Група аутора, *Становништво и домаћинства СР Југославије према попису 1991.*, Становништво 47, СЗС и ЦДИ-ИДН, стр.226-227, Београд, 1995.

Промене у структури становништва према активности на нивоу Србије одвијале су се у правцу опадања стопа активности и издржаваног становништва на рачун пораста лица са личним приходима. Промене по макроцелинама одвијале су се у различитом смеру и различитог интензитета. Опадања опште стопе активности у двадесетогодишњем периоду присутно је само у Централној Србији, док у Војводини и Косову и Метохији има тенденцију пораста; у свим просторним јединицама расте учешће лица са личним приходима али опада издржавано становништво.

Најинтензивније промене дешавале су се у Војводини, као последица пораста удела лица са личним приходима и опште стопе активности. Општа стопа активности становништва у односу на 1971.

годину је у благом порасту због пораста стопе активности женског дела популације (интензитет промена износио је 7,2 процентна поена, док је интензитет промена у истом периоду на нивоу Републике Србије 2,9), док је пораст учешћа лица са личним приходима последица вишег нивоа запослености. Спорији демографски развој у односу на друге две макроцелине, као и популација која се налази у стадијуму демографске старости, утицао је и на смањења учешћа издржаваних лица.

Промене умереног интензитета дешавале су се на подручју Централне Србије које су истог смера али нешто интензивније у односу на просечне вредности на нивоу Републике. Тенденција пораста учешћа лица са личним приходима као последица све ширег обухвата становништва пензијским осигурање (укључујући и лица из приватног сектора), промена у старосној структури запослених, релативно високих стопа инвалидитета и морталитета запослених (што је утицало на повећање броја породичних пензионера) одвија се на рачун смањења удела активног и издржаваног у укупном становништву; при томе, на овом простору је највиша општа стопа активности жена.

Промене најслабијег интензитета одигравале су се на Косову и Метохији. Овакви процеси последица су експанзног демографског раста, што је резултирало младом старосном структуром становништва (Косово и Метохија се налази у демографској младости, односно зрелости). Отуда и ниво коефицијента економске зависности има тенденцију пораста и у 1991. години био је двоструко виши у односу на републички просек. Услед високог фертилитета и традиционалног схватања положаја жене (уз низ других демографских и социо-економских фактора), активност жена је најнижа (у односу на друге макроцелина) са тенденцијом пораста.

Процес деаграризације био је веома интензиван на целокупном простору Републике Србије. Развој непољопривредних делатности, првенствено развој индустрије, утицао на нешто интензивније промене активног пољопривредног становништва (Тодоровић М., 1988). Промене учешћа пољопривредно активног у укупно активном становништву јачег интензитета одвијале су се у неразвијеним подручјима, док су промене слабог интензитета карактеристичне само за Нови Сад и градске општине Београда као последица раније формиране диверсификоване структуре делатности.

Различити демографски развој општина у оквиру макроцелина условио је велику диференцираност простора (Карте 1, 2 и 3).

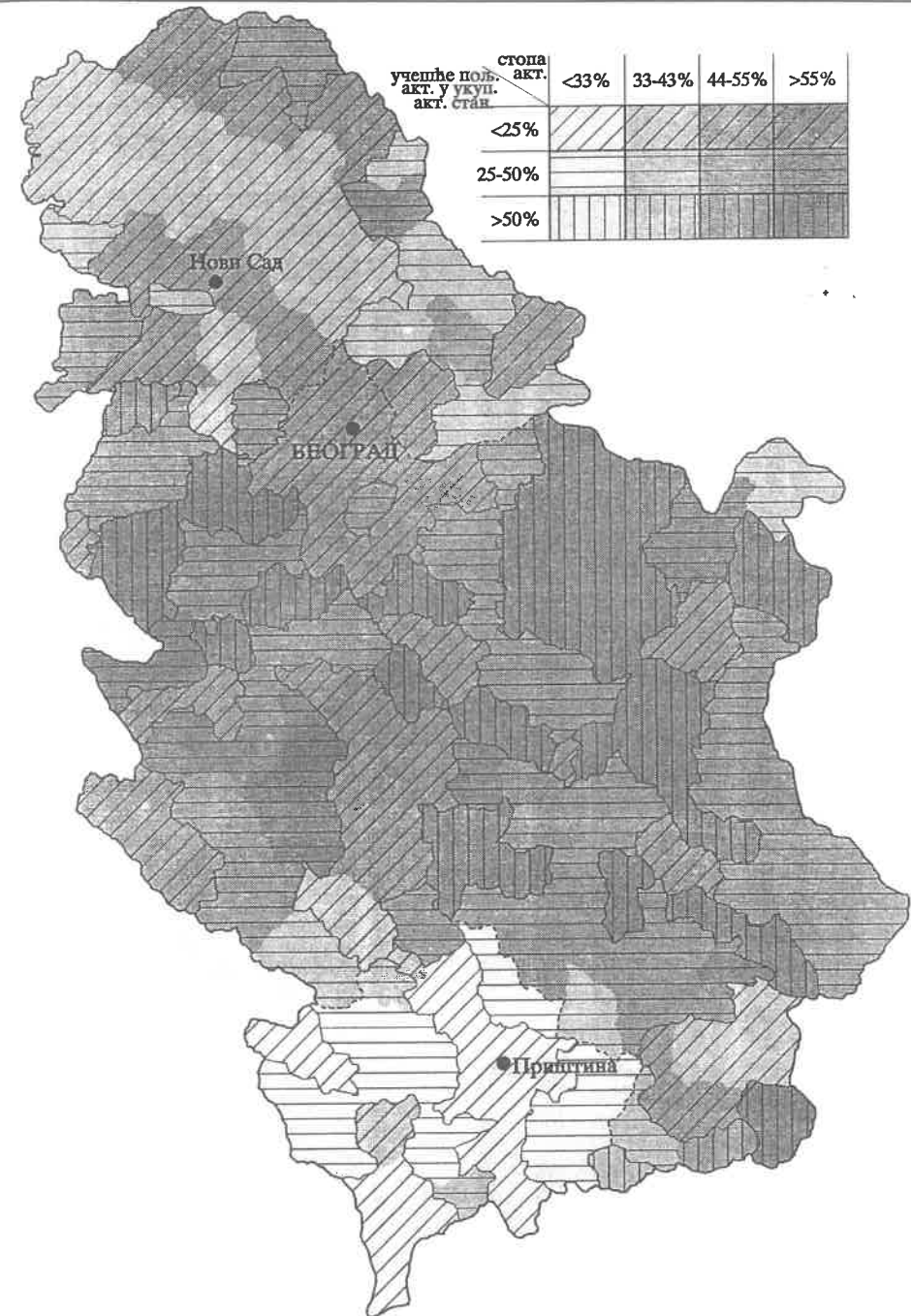
Већ је напоменуто да подручје Централне Србије одликује већа стопа активности становништва у односу на просечну вредност за

Републику, али постоје значајна просторна издиференцираност обележја. Стопа економске активности становништва се креће од 51,8% у општини Прешево до 66% у општини Кнић. Високе стопе активности становништва последица су и релативно већег учешћа активно пољопривредног у укупно активном становништву од 27,4% (у односу на 24,9% за подручје Републике Србије). Према вредности стопа активности у односу на републички просек могуће је издвојити две основне категорије простора: натпросечних и потпросечних стопа активности.

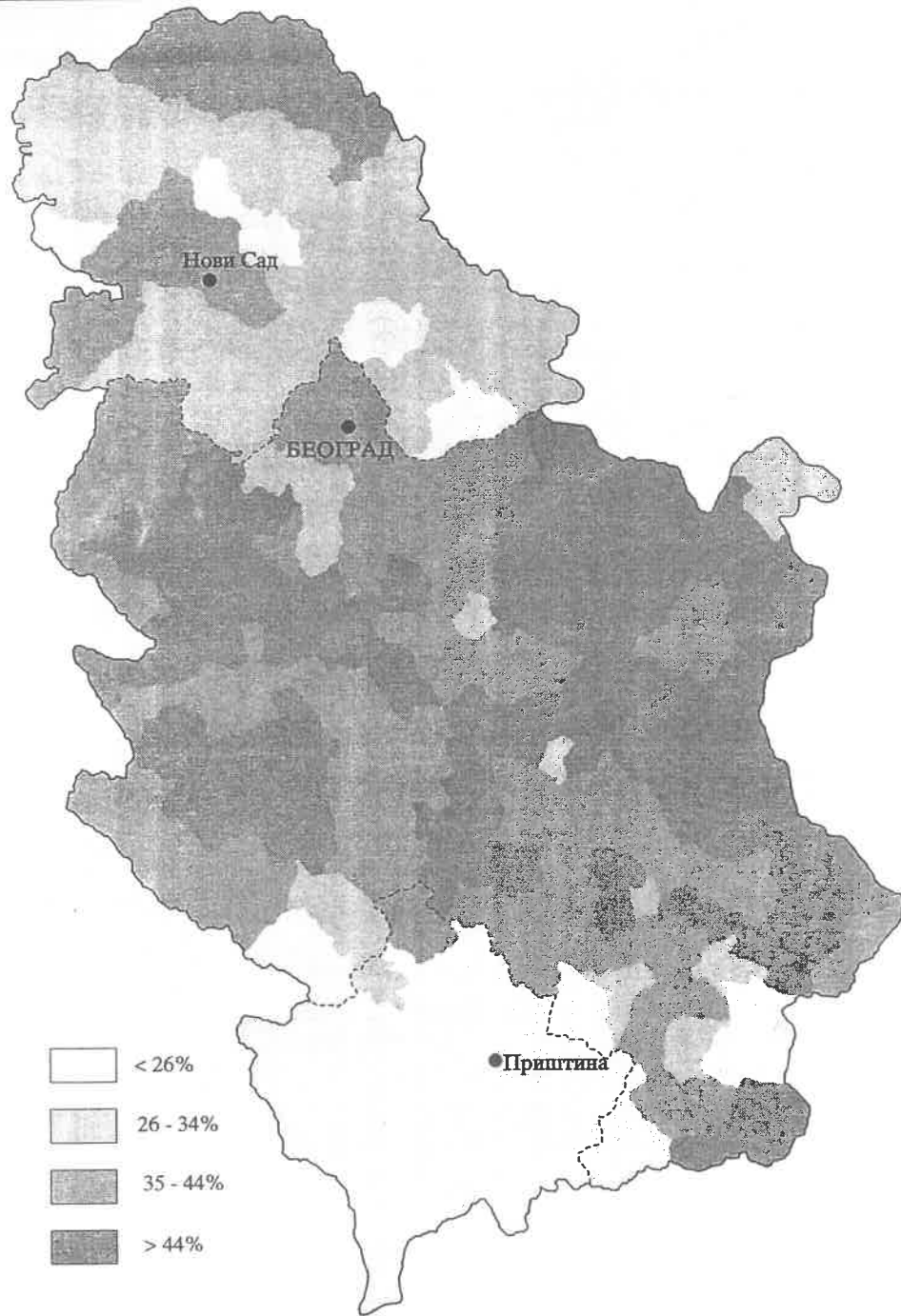
1. У оквиру подручја виших општих стопа активности становништва и уједно нижег коефицијента економске зависности извајају се, у зависности од нивоа учешћа активног пољопривредног становништва, следећи типови општина:

- општине виших стопе активности становништва као последица доминантног учешћа активно пољопривредног у укупном активном становништву (изнад 50%). То су изразито пољопривредне општине релативно повољних природних услова за развој ове делатности (учешће пољопривредног у укупном становништву је око и изнад 40%), али углавном екстензивног или традиционалног начина пољопривредне производње, који захтева знатно ангажовања радне снаге, што се одразило и на већу стопу активности жена због ангажованости на пољопривредним газдинствима (стопа активности жена износи преко 44%). Услед таквих карактеристика активности становништва, ово су општине са врло ниским коефицијентом економске зависности. Тип општина виших стопа активности становништва заступљен је у Мачванско-колубарском подручју, делу простора Шумадије, у Браничеву, делу источне Србије, у долини Расине и Топлице;

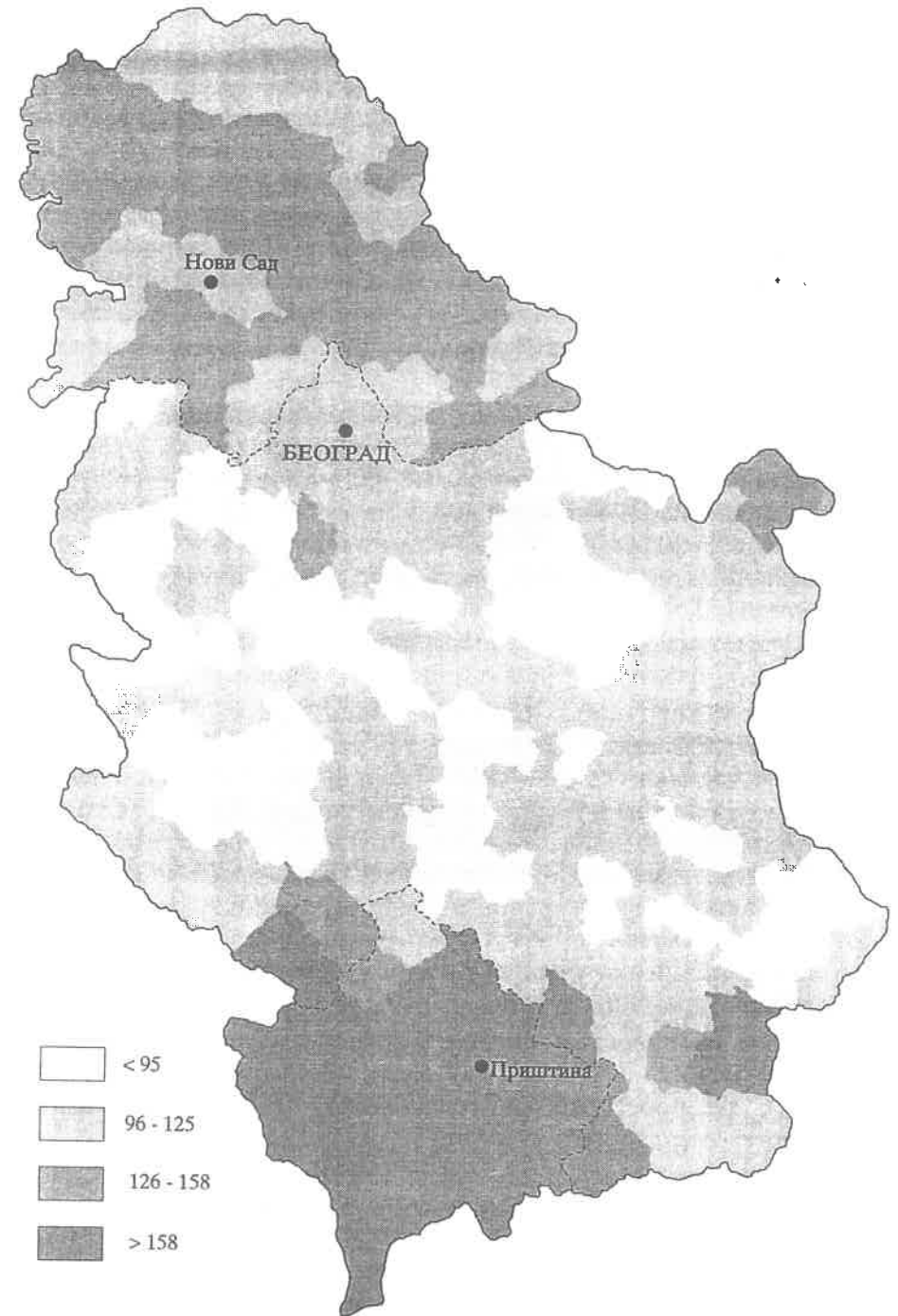
- општине виших стопа активности становништва, са учешћем пољопривредно активног у укупно активном становништву између 25% и 50% налазе се у источној Србији, у долини Велике и Јужне Мораве, Топлице и знатном делу простора западне Србије (скоро целокупно подручје Златибора - долина Моравице и Увца), у подручју Такова, и долини Колубаре и делу простора Мачве. У питању су општине са рашчлањеном структуром делатности, вишим нивоом економске развијености али повољним природним условима за развој пољопривредне производње. Ниво стопе активности жена је, такође, висок што је последица ангажовања у пољопривредној делатности, с једне стране, или пак диверсификоване структуре делатности и могућности ангажовања у непољопривредним делатностима, с друге стране.

Карта 1. - Стопа активности и учешће пољопривредно активног у укупно активном становништву 1991.
Activity degree and participation of agriculturally active within overall active population in 1991

Карта 2. - Стопа активности жена 1991.
Degree of women activity in 1991.

Карта 3. - Коэффициент економске зависности 1991.
Economic dependence degree in 1991.

- трећи подтип општина одликује виша општа стопа активности и подпросечно учешће пољопривредно активног у укупном активном (испод 25%), али и високе стопе активности жена. То су подручја вишег степана деаграризације, значајније концентрације становништва, пре свега у општинским центрима (који су уједно и центри регионалног значаја), рашчлањене структуре делатности, или пак изражене специјализације делатности (београдске општине, део долине Западне Мораве, општине у долини Ибра и Лима, општина Крагујевац, Бор, Ниш и Врање).

2. Простори нижих стопа активности и већег коефицијента економске зависности:

- општине са нижим општим стопама активности (вишег нивоа коефицијента економске зависности) и надпросечним учешћем пољопривредног становништва налазе се у контактном појасу према Косову и Метохији. Одликује их економска неразвијеност, интензиван демографски развој, млада старосна структура (отуда и висок коефицијент економске зависности због значајног удела издржаваног становништва), ниске стопе активности жена (што због високог фертилитета што због традиционалног схватања о положају жене у породици и друштву);

- по специфичности издвајају се општине нижих општих стопа активности (и вишим коефицијентом економске зависности) и истовремено високог степена деаграризације (исказан учешћем пољопривредно активног у укупно активном становништву): општина Нови Пазар (одликује је млада старосна структура и низак степен активности женске популације), и општине Црна Трава и Сурдилица, у којима је нижа стопа активности последица негативног демографског развоја и израженог процеса демографског старења становништва што имплицира високо учешће лица са личним приходима у структури становништва према активности.

Стопа активност становништва на нивоу општина у Војводини се креће од 39,1% (општина Мали Иђош) до 48,1% (општина Кањижа), те просторна диференцираност није снажно изражена. Ипак, могу се издвојити:

- општине нижих стопа активности становништва (у односу на републички просек) и већег коефицијента економске зависности које се налазе у централном простору Војводине правца северозапад-југоисток, одликује их и нижи ниво активности жена, али висок степен деаграризације;

- општине виших стопа активности налазе се северно и јужног од централног подручја Војводине са такође ниским учешћем пољопривредно активног у укупно активном становништву; и

- општине у источном и југоисточном делу Војводине (скоро целокупно подручје Баната) које се одликују нижим стопама активности иа учешћем пољопривредно активног изнад 25%.

Подручје Косова и Метохије одликује се интензивним демографским растом те нижим степеном свеукупне развијености, отуда се и карактеристике економске структуре становништва битно разликују од осталих макроцелина. Карактеристике га велика хомогеност простора по свим обележјима: ниска општа стопа активности становништва и висок коефицијент економске зависности као последица првенствено младе старосне структуре становништва и великог учешће категорије изржаваног у укупном становништву (вредност коефицијента је изнад 200). Разлози веома ниске стопе активности жена налазе се у високом фертилитету, присутном процесу деаграризације становништва (при чему се у непољопривредне делатности првенствено запошљава мушко становништво), неразвијеном структуром делатности која се одликује недовољном тражњом за женском радном снагом, утицају традиционалних схватања о положају жене (*Група аутора*, 1995: 229).

Одређене разлике у степену опште стопе активности ипак постоје. Издвајају се општине у северном делу Покрајине и општина Штрпце на југу где у структури становништва Срби чине већинско становништво, са нешто повољнијом структуром становништва према активности; затим општине у косовској котлини, као и подручје општине Пећ, Призрен и Гора које карактеристике ниже учешће пољопривредно активног у укупно активном становништву, док остало подручје одликује учешће пољопривредно активног у укупно активном становништву између 25 и 50%⁵.

Запосленост као обележје економске структуре становништва

Запосленост као обележје економске структуре становништва, директно повезан са структурним променама становништва, предмет је проучавања низа научних дисциплина и великог броја ис-

⁵ Због бојкота пописа од стране становништва албанске националности, на подручју Космета рађене су процена становништва и неких демографских структура. С обзиром да је реч о врло неразвијеном подручју, релативно мало учешће пољопривредно активног у укупно активном становништву (и у претходним пописима жене су се углавном изјашњавале као домаћице) доводи у питање објективност оцене.

траживача⁶. Активно становништво или радна снага представља демографски оквир из којег се формира контингент запослених лица. Утицај обима становништва је, у првом реду, питање односа становништва и радне снаге (понуда) с једне, и расположивих ресурса и њиховог коришћења с друге стране (тражње). Ефекти обима становништва на запосленост могу бити последица веће или мање распоредности тржишта, поделе рада и веће или мање диверсификације структуре делатности (Брезник Д., 1977: 338). Величина становништва није значајан фактор запослености или незапослености сама по себи већ је у високом степену корелационе везе са достигнутим степеном друштвено-економског развоја, као и могућностима коришћења природних и створених потенцијала. Пораст становништва имплицира растућу понуду радне снаге али не ствара само по себи и већу запосленост.

Трајне и дубоке промене свих демографских обележја биле су истовремено и узрочник и последица законитих тенденција у економском и опште друштвеном развоју. Пораст укупног броја становника праћен је опадајућом стопом природног прираштаја становништва, продужењем трајања живота, интензивним процесом старења становништва, као и укупним променама економске и образовне структуре и територијалног размештаја становништва. Услед неравномерног регионалног развоја дошло је до концентрације становништва у релативно малом броју развијених градских центара и општина што је имало за консеквенцу релативно ширење урбаних подручја. Промене које су изазвали ови процеси оставили су дубок траг у економској структури становништва, односно стопи запослености и структури запослених према делатностима. Стопа запослености може представљати један од индикатора нивоа привредне развијености подручја, или пак основу за израчунавање вредности осталих показатеља (доходак, опремљеност рада и других који за основу могу имати број запослених).

Различитост демографског и друштвено-економског развоја условио је диференцираност простора Републике према нивоу запослености (исказан кроз однос стопа запослених - број запослених на

⁶ Навешћемо само неке радове: Михаиловић К., *Регионални аспекти привредног развоја и проблематика регионализације привредног развоја*, Економска библиотека, Београд, 1962; Михаиловић К., *Регионална сиварност Југославије*, Економика, Београд, 1990; Чобелић Н., Росић И., *Привредни развој и привредни систем Југославије*, Савремена администрација, Београд, 1989; Matković G., Mulina T., Rašević M., *Stanovništvo, radna snaga i zaposlenost na području juga Srbije*, Stanovništvo 1-4 i 1-2, CDI-IDN, str. 117-135, Beograd, 1992/93; Penev G., *Zaposlenost i zapošljavanje u SR Srbiji bez Pokrajina - problemi i perspektive (neki demografski aspekti)*, Statističar br. 10, Naučno društvo SR Srbije, Statističko društvo Srbije, CDI-IDN, str. 262-295, Beograd, 1982.

1000 становника, у односу на вредност показатеља на нивоу Републике). Године 1995. остварена стопа запослености на подручју Србије, износила је 225 запослених на 1000 становника⁷. Између макроцелина и у оквиру њих постоје значајне разлике (Ск. 4).

Подручје Централне Србије карактерише надпросечна стопа запослених од 263 радника на 1000 становника (најнижа у Малом Црнићу - 39, највећа у Београду - 420). Према оствареном нивоу запослености а у односу на општу стопу активности, издваја се неколико типова општина:

- први тип чине општине у којима је виши ниво запослености сагласан вишим стопама активности становништва што је резултат свеукупног развоја. То су простори најповољних услова за насељавање и развој (Велковић А., и сар., 1995: 5-7), повољног саобраћајно-географског положаја, у којима је остварена значајна концентрација становништва и формирана диверсификована структура делатности: београдско подручје, простори око система долине Велике, Западне и Јужне Мораве, општине у тимочком басену и уопште гранични појас Источне Србије, део Мачве и Колубаре;

- општине вишег нивоа запослености и потпросечним стопама активности становништва: Црна Трава и Сурдулица; изразито депопулацијске општине⁸ при чему је доминација приватног сектора власништва (нарочито у општини Црна Трава) утицала на висок ниво запослености;

- општине нижег нивоа запослености а више опште стопе активности становништва су управо оне општине у којима је већа стопа активности последица значајнијег учешћа пољопривредно активног становништва (општине у Браничеву, делу Поморавља, Мачви и Подрињу ...);

- општине нижег нивоа запослености и ниских стопа активности: Нови Пазар и Тутин, младе старосне структуре становништва али недовољно развијене структуре делатности.

Војводину у целини карактерише виша стопа запослености становништва (279 запослених на 1000 становника). Захваљујући вишем степену привредне развијености, што је последица релативно хомогеног скупа геопотенцијала за развој и насељавање, диверсификована структура делатности одразила се на приближно сличне

⁷ У раду су коришћени подаци о запослености и незапослености РЗС (1997): Општине у Републици Србији 1996. - статистички подаци.

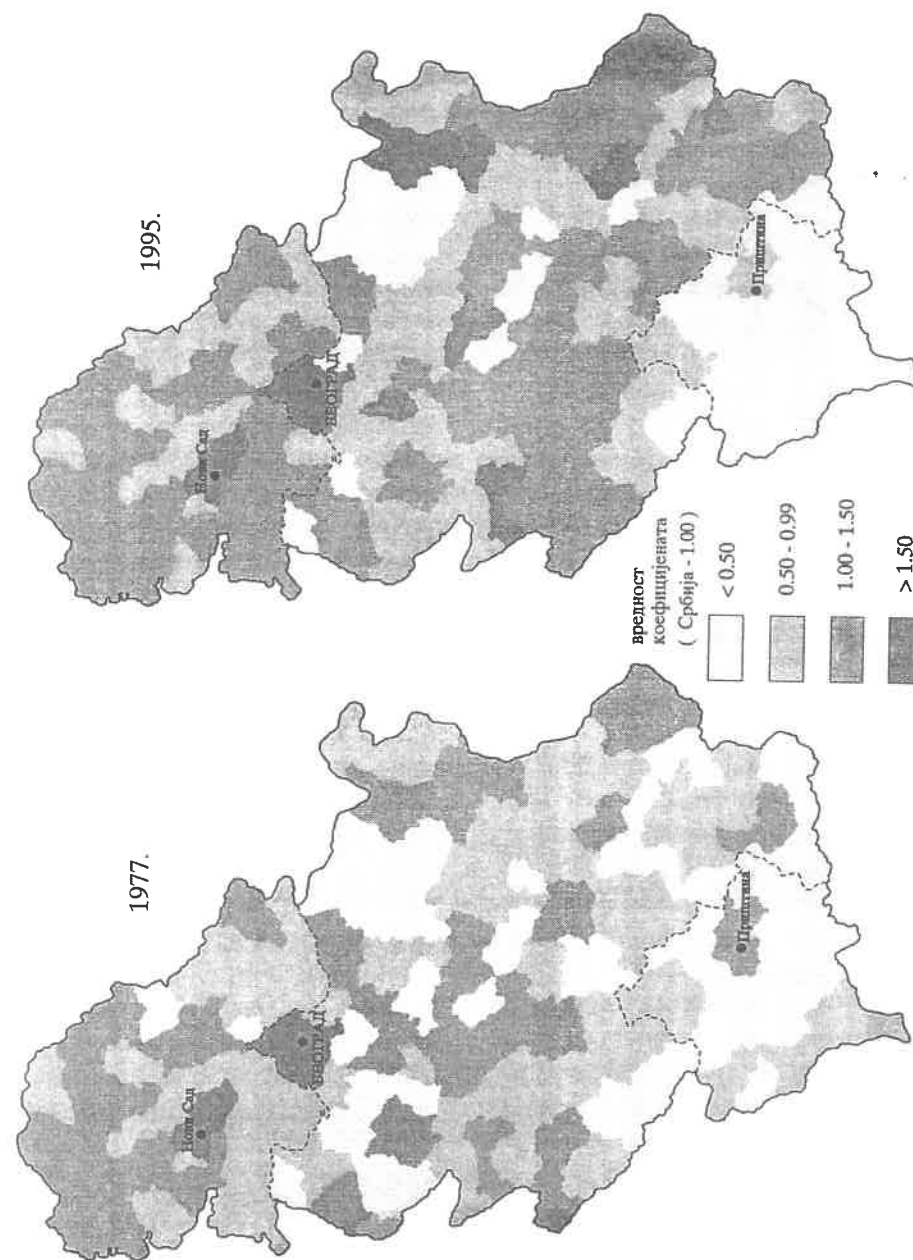
⁸ Општина Црна Трава је у последњем међупописном периоду имала највеће опадање броја становника док је у општини Нови Пазар остварен највећи пораст становништва те ове две општине представљају типичан пример поларизованих демографских токова (Девецић М., Војковић Г., 1993/94: 129-152).

карактеристике нивоа запослености становништва. Донекле од опште изнетог става одступају општине које формирају зону ниже запослености у централном и југоисточном делу Војводине у којима је учешће пољопривредно активног становништва веће од 25%. Стопа запослености се креће од 153 радника на 1000 становника у општини Тител до 407 радника у Новом Саду.

Косово и Метохију (са просечном стопом запослених од 67 радника на 1000 становника, најнижу стопу има општина Штимље - 11, а највећу Обилић 316), као и у свим осталим карактеристикама, одлукује просторна хомогеност вредности показатеља. Изузев општина Обилић и Звечан, остали простор се одликује ниским стопама активности становништва и ниском запосленошћу, врло ниским учешћем жена у укупној запослености као последица младе старосне структуре и неприлагођене структуре делатности која није у могућности да асимилије велики прилив радно способног становништва.

Услед неравномерног регионалног развоја дошло је до значајне концентрације становништва у развијеним центрима и општинама. Са агломирањем становништва паралелно се одвијао и процес концентрације производње, привредних и непривредних делатности. Простори израженог вишег нивоа локализације запослених у 1977. години, тај положај задржавају и касније. Истовремено, под утицајем развоја регионалних и субрегионалних центара, као и низа малих градова са развијеном индустријом, дошло је до прерастања из ниже у више фазе развоја града (Велковић А. и сар., 1995: 168). То се одразило и на прелазак из једног у други тип општина према стопи запослености становништва, из типа подпросечног у надпросечни ниво локализације запослености. Тај процес карактеристичан је за општине у златиборском подручју, затим неке општине у источној Србији, као и општине у ширем појасу око долине Јужне Мораве. У процесу промене стопа запослености становништва велику улогу у тим подручјима има успорени или депопулацијски тренд кретања броја становника (Ск. 4).

Промене овог правца у Војводини су изражене углавном у сремским општинама, док су на Косову и Метохији ове промене испољене у општинама Звечан и Обилић (које нису постојале 1977. године). У овом простору је дошло до промена из једне у другу категорију, али потпросечног нивоа локализације запослених, услед интензивног демографског развоја и неодоварајуће структуре делатности.

Карта 4. - Ниво укупне запослености (1977. и 1995.).
Total employment level (1977 and 1995)

Структура запослених према делатностима је значајно обележје економске структуре становништва неког простора. Она карактерише дату друштвену поделу рада и изражава утицај које привредно кретање има на промену економске структуре становништва.

Таб. 2 - Структура запослених према сектору делатности
Employed population structure by the occupation sector

Макроцелине	1977.			1995.			Интензитет промена
	примарни	секундарни	терцијарно-квартарни	примарни	секундарни	терцијарно-квартарни	
Република Србија	5,4	50,6	44,0	5,5	50,1	44,4	0,5
Централна Србија	2,5	52,4	45,1	3,1	51,1	45,8	1,3
Војводина	12,7	47,3	40,0	12,5	47,1	40,4	0,4
Косово и Метохија	5,2	47,0	47,8	4,6	50,9	44,5	3,9

Извор: Општине у Републици Србији 1978 и 1996 - статистички подаци, РЗС Београд, 1979, 1997.

Иако је у последњих двадесетак година остварен значајни раст броја запослених (за скоро 300.000 радника од 1977-1995), промене у структури делатности на нивоу макроцелина су слабог интензитета и приближно истог правца: опадање учешћа секундарног, уз слаби пораст примарног (изузев на Косову и Метохији) и терцијарно-квартарног сектора. Међутим, унутаррегионалне разлике показују већу диференцираност простора. Промене умереног и јачег интензитета се јављају у неразвијеним или слабије развијеним подручјима; углавном су праћене порастом учешће запослених у секундарном сектору. Такав процес карактеристичан је за значајан део простора Косова и Метохије, делове јужне Србије, и општине у централном подручју (где је 1991. учешће пољопривредника у активном становништву износило изнад 50%), као и за део источне Војводине. У осталим подручјима промене су врло слабог интензитета.

Истовремено су остварене значајне промене у структури запослених према сектору власништва. Наиме, са развојем и трансформацијом друштвеног, економског и политичког система, учешће приватног сектора у структури запослених порасло је са 1,8% на 11,3%. Ово је врло позитиван процес, који ће (иако је обично у питању

запошљавање власника и чланова породице) донекле ублажити притисак запослених (односно незапослених) на друштвена и државна предузећа, која су углавном у кризи.

Запосленост, односно структура активног становништва према делатности, повезана је са другим економским структурама, као што су квалификациона, образовна, структура становништва према занимању и сл. Промене у професионалној структури радне снаге истовремено су и квалитативне (промене у садржају рада појединих занимања) и квантитативне природе (детаљнија расподела радне снаге унутар појединих делатности) (Група аутора, 1995: 241). Развој науке и технологије, пораст животног стандарда и нове потребе становништва условиле су настајање нових занимања. Стварање нових структура активног становништва према занимању праћено је и порастом нива образованости запослених и радне снаге у целини.

Незапослено становништво чини део активног становништва, и представља вишак понуде радне снаге. Развој производних снага, демографске промене, организација производње, структура привреде, само су неки од узрока настанка овог растућег проблема свих простора. Анализа те проблематике захтева додатна истраживања са различитих аспеката и није разматрана у раду.

* * *

Промене које се одвијају у процесу друштвено-економског развоја у основи се свде на процес расподеле радне снаге између различитих делатности, занимања, урбаних и руралних средина и сл. То изазива поларизацију простора према различитим демографским, економским, социјалним и другим обележјима.

Економска структура становништва према активности је један од врло важних индикатора достигнутог степена развоја одређеног простора, будући да привредни развој непосредно мења економску структуру становништва, док се структура радне снаге директно рефлектује на привредне токове. Комплексност истраживања активности становништва проистиче из детерминисаности обима радне снаге бројним демографским (укупно становништво, радно-способно становништво и структуре становништва) и економско-социјалним чиниоцима (гранска структура привреде, темпо економског развоја, трајање обавезног школовања, радно законодавство, верска припадност, традиција и обичаји итд).

НИВО КВАЛИФИКОВАНОСТИ СТАНОВНИШТВА У ФУНКЦИЈИ РЕГИОНАЛИЗАЦИЈЕ*

Школовано становништво је демографски потенцијал од посебног значаја за привредни и културни развој државе. Србија је у последњих сто, а посебно у последњих педесет, година уложила велика финансијска средства за побољшавање кадровске структуре свог становништва.

Педесетогодишњим програмом, на бази законске обавезе о школовању становништва, са крајем овога века ће се постићи потпуна писменост становништва, затим више него двотрећинска основношколска образованост, скоро педесет постотна средњошколска образованост и више од десет постотне високошколске образованости. Са таквим нивоом образовања, односно радним квалификацијама, Србија има све услове да постигне још веће културне и економске ефекте у свом развоју.

У овом раду се наводе резултати анализа који се односе на динамику и достигнуте нивое образовања у Србији од 1953. до 1991. године, са прогнозама могућих промена у наредних 5-10 година. За потребе објективнијег упоређивања достигнутих нивоа образованости, односно нивоа радне квалификованости, извршена је детаљна анализа података по општинама, применом одређене скале вредности са пондерисањем.

Добијени резултати указују на регионалне и међуопштинске разлике у Србији, посебно за 1981. годину.

На основу тих разлика могуће је прогнозировать и одређене промене у наредном периоду. У раду се те прогнозе и приказују у квантитативном облику и то на нивоу макрорегионалних целина.

* Аутор др Милан Бурсаћ, виши научни сарадник, Географски институт „Јован Цвијић“ САНУ

Структура становништва према школској спреми

Школованост становништва Србије се, према резултатима пописа становништва од 1953. године до данас (СЗС, 1965. и 1974. и РЗС, 1984. и 1995.), непрекидно повећавала. Ово је резултат организоване државне акције са циљем да се, школовањем, побољшава укупна образовна структура становништва, а тиме и укупна способност становништва за подизањем и учешћем у вишим нивоима културног и привредног развоја државе.

Наслеђена слабија образовна структура становништва из 19 века се постепено побољшавала тако да се данас може рећи да у појединим деловима Србије неписменост нема значаја за њен привредни развој. Овај први услов за сврставање Србије у ред "писмено развијених" држава Европе, практично, је достигнут у њеним централним и северним деловима територије. Овај закључак се изводи из чињеница да је удео неписменог становништва у 1991. години износио 6,7 % у Централној Србији и 4,1 % у Војводини (РЗС, 1995.). У 2001. години процењујемо да ће се удео неписмених кретати између 3,0 и 3,5 %. Апсолутни ниво писмености (изнад 98,5 %) централни и северни делови Србије ће, вероватно, достићи за 5-10 година. При томе, треба нагласити да је, практично, апсолутни ниво писмености достигнут у категорији радно способног становништва. Нешто мањи проценат, испод поменутих 98,5 %, је условљен постојањем становништва старијег од 65 година, које у току свог живота није ни било обухваћено обавезним школовањем.

Поменута чињеница, да је све радно способно становништво писмено, јасно указује на то да писменост, као могући критеријум за утврђивање регионалних разлика у поступку дефинисања демографских рејона у Србији више нема никаквог већег значаја. Односно, може се рећи да се регионалне разлике које у Србији данас постоје, кад је реч о неписмености, односе само на старо и женско становништво. Истина, једним делом ово становништво је и привредно активно, али најчешће само у оквиру екстензивних облика пољопривредне делатности у оквиру сопствених домаћинстава.

Исти ниво писмености ће бити остварен и у оквиру јужног дела Србије - јужно од линије Ниш - Нови Пазар за око 10-15 година тако да се може очекивати да тада писменост становништва Србије достигне апсолутне вредности веће од, поменутих, 98,5 %,

Таб. 1 - Број и удео неписменог становништва старијег од 10 година у Србији, 1953 - 2001.

Number and participation of illiterate population older than 10 years of age in Serbia, 1953 - 2001

	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.	2001.
Република Србија	1558773 27,9%	1424.324 23,2%	1218353 17,3%	8453701 0,9%	584554 7,1%	(4,5%)
Централна Србија	1063105 29,5%	958883 24,4%	794070 17,6%	545101 11,1%	338958 6,7%	(3,5%)
Војводина	180861 12,9%	172271 11,3%	152528 9,0%	101713 5,8%	72612 4,1%	(3,0%)
Косово и Метохија	314807 54,8%	292720 43,9%	271755 31,5%	198556 17,6%	172984 11,9%	(7,0%)

Извор: Становништво и домаћинства Републике Србије према попису 1991.- Становништво по образовним карактеристикама, РЗС, Београд, 1995.

Претходни подаци и процене указују на то да је писменост, практично, једна од основних демографских карактеристика становништва Србије, а то значи, дакле, и његовог мушког и женског дела. При томе, већ данас се може рећи да то важи за контингенте радно способног становништва, а за 10-15 година и за становништво Србије на целој њеној територији, што је у односу на стање педесетих година веома важна варијабла укупне модернизације и популационе транзиције.

Следећи циљ и ниво образовности становништва Србије се односи на ниво основно школског образовања. Према резултатима пописа становништва (РЗС, 1995.) у Србији је 1991. године, са завршеном најмање основном школом, било две трећине становништва са више од 15 година старости. Ово се односи, данас, не само на централне и северне делове Србије, већ, према досадашњем тренду промена, и на њене јужне делове.

На основу претходних навода може се рећи да су регионалне разлике, кад је реч о структурама становништва са најмање основно школским образовањем, такође, релативно мале, на нивоу макро територијалних целина Србије. Разлике постоје, пре свега, између развијенијих градских општина, с једне, и мање развијених општина, с друге стране. Односно, између градских и сеоских насеља, а посебно између насеља у низијским и насеља у планинским деловима територије Србије у целини и по појединим регионима. То говори да је код овог, као и код осталих нивоа школованости становништва, евидентна поларизација простора Србије.

Досадашњи тренд промена указује да се ниво образовности становништва, са најмање завршеном основном школом, може до 2001. године повећати и на више од 75 %. Ово ће значити да ће у наведеној години, практично, радно способно становништво Србије бити са завршеном основном школом. Тада ће се, дакле, моћи рећи да је педесетогодишњи програм обавезног школовања становништва Србије завршен, а концентрација лица без основног образовања преноси се у старије старосне кохорте.

Таб. 2 - Број и удео становништва са више од 15 година старости са завршеном основном школом
Number and participation of population older than 15 years of age with finished primary school

	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.	2001.
Република Србија	649412 13,1%	1006485 18,5%	2157210 33,9%	3868322 54,7%	(67,0%)	(75,0%)
Централна Србија	424056 13,2%	644868 18,5%	1388443 33,7%	2315197 51,2%	3058559 65,7%	(75,0%)
Војводина	200626 16,0%	307839 22,5%	5716253 7,1%	1043062 64,0%	1069571 65,7%	(68,0%)
Косово и Метохија	24730 5,2%	53778 9,7%	197052 27,6%	510063 55,1%	(68,0%)	(80,0%)

Извор: Становништво и домаћинства Републике Србије према попису 1991.г. - Становништво по образовним карактеристикама, РЗС, Београд, 1995.

Из наведених разлога, већ данас је могуће констатовати да ни основно школска образовност радно способног становништва није битан критеријум за утврђивање макрорегионалних разлика у поступку дефинисања демографских рејона у Србији. Разлике које постоје се, углавном, односе на удео контингената старијег и женског становништва по појединим мањим просторним целинама, а нарочито на нивоу општина и насеља. У контингентима становништва млађег од 40 година у Централној Србији и млађег од 50 година у Војводини, са завршеном основном школом, је више од 80,0%, а у контингенту становништва млађем од 35 година чак 90,0% и више.

Доследним спровођењем закона по коме су родитељи обавезни да школују децу до осмог разреда основне школе Србија се налази у завршној фази, скоро, потпуног обухвата деце овим видом и нивоом образовања.

Паралелно са реализацијом програма основно школског траје и процес средње школског образовања. При томе, овај ниво образо-

вања (у свим видовима) не подлеже законској обавези тако да је и удео становништва са завршеном неком од средњих школа и мањи у поређењу са нивоом основно школског образовања. Овај ниво образовања стекло је око 40,0% становништва Србије старијег од 15 година, при чему нешто више у њеним централним и северним деловима, а мање у јужним.

Према досадашњој динамици промена удела овог контингента становништва може се очекивати да ће се оно за 5-10 година на целој територији Србије повећати на више од 50,0%.

Таб. 3 - Број и удео становништва старијег од 15 година са средње школским образовањем
Number and participation of population older than 15 years of age with finished secondary school

	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.	2001.
Република Србија	407116 8,2%	632305 1,6%	1242184 19,5%	2138416 30,2%	(40,0%)	(49,0%)
Централна Србија	280797 8,8%	419852 12,0%	833991 20,2%	1421898 29,4%	1928333 41,5%	(50,0%)
Војводина	112455 9,0%	187407 13,7%	337227 21,9%	526053 32,3%	658019 40,4%	(48,0%)
Косово и Метохија	13844 2,9%	25046 4,5%	70966 9,9%	190465 20,6%	(33,0%)	(50,0%)

Извор: Становништво и домаћинства Републике Србије према попису 1991.г. - Становништво по образовним карактеристикама, РЗС, Београд, 1995.

Кад је реч о овом контингенту становништва још увек постоје регионалне разлике на нивоу макро регионалних целина Србије. Осим тога, разлике су и у овом случају веома изражене између развијених, мање развијених општина и функционално и просторно диференцираних насеља те је ово важна варијабла демографске и укупне регионализације.

Ове разлике, коначно, још су изразитије кад је реч о контингенту становништва са завршеним вишим и високим школама чији се удео (у контингенту становништва старијем од 15 година) креће до 9,0% по појединим макроцелинама у Србији.

Наведени и други подаци на нивоу три велике просторне целине у Србији показују следеће:

- Како је целокупно становништво Србије, после Другог светског рата, обухваћено програмом основног образовања ниво писме-

ности је подигнут до око 95,0% и то не само у оквиру Србије у целини већ и на нивоу све три велике макрорегионалне целине.

- Истовремено, основно школовање је остварило око две трећине становништва старијег од 10 година и то, такође, како на нивоу Србије тако и у оквиру све три макро целине.

- У оба, претходно поменута, контингента становништва писменошћу и основним образовањем је, скоро у целини, обухваћен контингент радно способног становништва Србије.

- Средње школско образовање има око 40,0% становништва старијег од 15 година, а више и високо образовање до 9,0% овог становништва.

И док су, према наведеним уделима појединих контингената становништва, по појединим великим просторним целинама у Србији разлике релативно мале дотле су разлике на нивоу општина много више изражене, а још више на нивоу насеља.

Тако је, на пример, удео високошколског становништва у граду Београду 1961. године био 57,4% у укупном броју овог становништва у Србији, а 73,0% у оквиру Централне Србије (СЗС, 1965.). Двадесет година касније ове вредности су смањене на 48,9% и 64,8% (РЗС, 1983). За разлику од града Београда у свих пет општина са макрорегионалним градским центрима (Нови Сад, Крагујевац, Ужице, Ниш и Приштина - према Просторном плану Републике Србије) удео високошколских кадрова се, у наведеном периоду, повећавао.

Концентрација високошколских кадрова у наведених шест општина (са Београдом) у 1961. години била је на нивоу од 67,8%, а 1981. године 64,9%. Ово је и основна карактеристика размештаја свих школованих кадрова у Србији, при чему је концентрација већа што је ниво школованости већи.

Из само овог примера (а на основу података по општинама) евидентно је постојање знатних до великих разлика између појединих општина у Србији. У развијенијим деловима Србије концентрисано је апсолутно и релативно више средњег, вишег и високо школског кадра него у мање развијеним општинама. Ово је логична последица наслеђеног (од пре Другог светског рата) размештаја, како становништва тако и радних места и реализације планова и програма (друштвено) економског развоја Србије у целини и по појединим регионалним и мањим просторним јединицама.

Ниво радне квалификованости становништва

Посматрано по наведеним карактеристикама становништва логично је, дакле, постојање и великих разлика у њиховом размештају са наглашеном концентрацијом у апсолутном и релативном смислу (у мањем броју општина, односно у њиховим градским центрима).

Међутим, како се привредни развој и државе у целини и њених појединих мањих просторних целина (региона, субрегиона, општина) остварује са кадровима са којим се располаже онда се о размештају тих кадрова може говорити само са становишта указивања на позитивне или негативне појаве и процесе на нивоу државе за потребе утврђивања потребних акција (планских и других) за њихово праћење и усмеравање у циљу убрзавања привредног развоја.

Да би се утврдиле и кадровске могућности сваке мање просторне целине, дакле, довољно је располагати подацима о броју и структури становништва према школској спреми. Може се рећи да свака просторна целина има и одређени број кадрова различитог нивоа школованости. Из тога произлази да упоређивање апсолутних вредности (па и њихових релативних односа) има само сврху утврђивања редног места поједине просторне целине, на пример општине, у скупу свих просторних целина у оквиру неке веће (субрегионалне, регионалне, макрорегионалне и државне) целине.

За потпуније сагледавање места и улоге једне у односу на другу општину, а у циљу стварања могућности за њихово објективније упоређивање, употребили смо скалу вредности које су међусобно упоредиве и које могу послужити за оцену кадровске вредности сваке општине. И то како на ниво сваке општине појединачно тако и општина међусобно. Сваки добијени резултат је упоредив и са резултатима за било коју просторну целину у, или изван Србије.

Овај поступак је примењен 1985. године за потребе израде Просторног плана општине Петровац (на Млави). Применом овог поступка (Бурсаћ М., 1985) могуће је добити и одређене информације неопходне за усмеравање регионалног и општинског развоја, што је била и основна намера током избора овог поступка за примену у анализи кадровских могућности мреже насеља у општини Петровац. Тада је за добијене резултате употребљен израз "ниво школованости", или "квалификованости" становништва старијег од 10 година, а употребљена је скала вредности према "условном раднику" и то: неписмени (0,1), писмени без школске спреме (0,5), са непотпуном основном школом (1,0), са основном школом (1,2), са

средњом школом (1,7), са вишом школом (2,2) и са високом школом, факултетом (3,0).

Можда би, уместо претходно поменутог, условни израз "ниво радне квалификованости" више одговарао добијеним резултатима, јер и примењена скала полази од "условног радника", којом се указује на одређени ниво квалификованости кадрова према школској спреми.

Применом ове скале утврђено је да је ниво радне квалификованости у Србији 1961. године имао вредност од 0,834, а 1971. године 0,977 и 1981. године 1,125.

Дакле, ниво радне квалификованости је у свим годинама био мањи од вредности 1,2 - која одговара контингенту становништва са завршеном основном школом. Добијене вредности су такве да ће бити веома интересантно упоредити их са вредностима за неку другу државу у Европи и Свету.

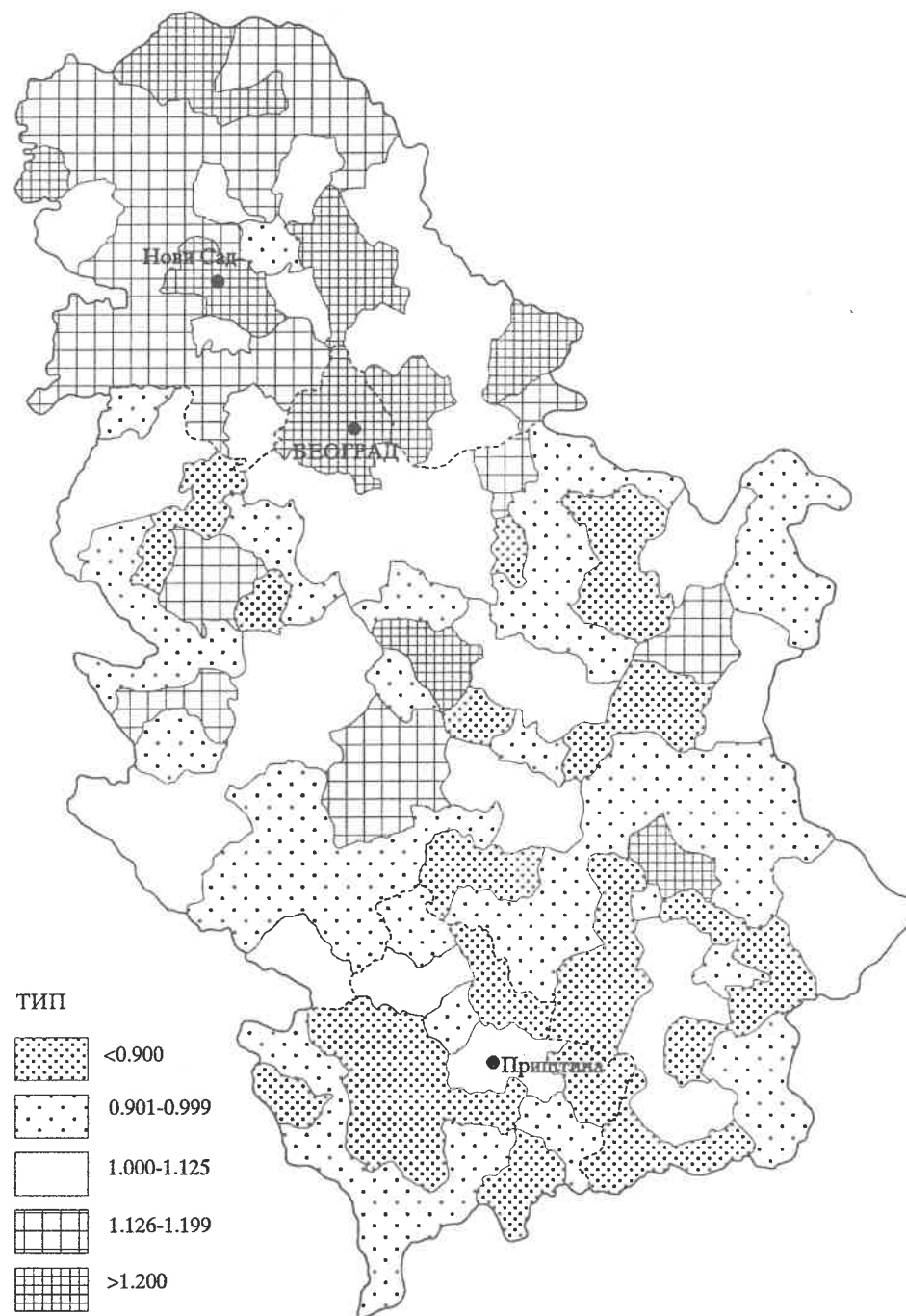
Тренд промена нивоа радне квалификованости у Србији од 1961. до 1981. године указује да се на крају овог века може очекивати његов раст до вредности од 1,400, а то значи до оног нивоа који је 1981. године био карактеристичан за развијеније градске општине.

Таб. 4 - Ниво радне квалификованости становништва
Work qualification level of the population

	1961.	1971.	1981.	1991.	2001.
Република Србија	0,834	0,977	1,125	(1,260)	(1,400)
Централна Србија	0,832	0,985	1,158	(1,300)	(1,450)
Во војина	0,947	1,058	1,201	(1,310)	(1,430)
Косово и Метохија	0,590	0,771	0,933	(1,110)	(1,300)

Извор: Попис становништва 1961.г., - Школска спрема и писменост, Књига 13 (СЗС), Београд, 1965. (стр. 3-8); Попис становништва и становништво - етничка, просветна и економска обележја становништва и домаћинства према броју чланова, Књига 6, (СЗС), Београд, 1974. (стр. 31-35); Општине у Србији 1983.г., (РЗС), Београд, 1984. (стр. 66-73); Становништво и домаћинства Републике Србије према попису 1991.г. - Становништво по образовним карактеристикама, РЗС, Београд, 1995.

Из Таб. 4. се види да је ниво радне квалификованости у Војводини био виши у сва три анализирана периода у поређењу са Централном Србијом и Косовом и Метохијом и да је у Војводини

Карта 1. - Ниво радне квалификованости становништва, 1981.
Work qualification level of the population, 1981

овај ниво 1981. године достигао вредност од 1,201. Уколико се настави досадашњи тренд промена може се очекивати да на крају овог века ниво радне квалификованости у Војводини и Централној Србији достигне вредности од око 1,430 до 1,450, а на Косову и Метохији 1,300.

Применом поменуте скале за све општине у Србији за 1981. годину су израчунате вредности нивоа радне квалификованости и на основу њих састављена је карта бр.

Из карте се може доћи до следећих закључака:

- Изнад вредности од 1,200 било је само 9 општина у оквиру града Београда, свих 7 општина у оквиру града Новог Сада и још 8 општина у Централној Србији (Ниш и Крагујевац) и Војводини (Вршац, Панчево, Зрењанин, Сента, Суботица и Апатин).

- Између 1,125 (просек за Србију) и 1,200 било је 6 општина у Централној Србији и 21 општина у Војводини.

- Мање вредности од 0,900 има одређени број општина и то не само на Косову и Метохији, већ и у југоисточном, источном и западном, па и шумадијском делу Централне Србије.

- Изразито хомогена регионална целина, са већим нивоом радне квалификованости од нивоа за Србију, су територије Бачке, Срема, Београда и западног Баната. Са истим карактеристикама, али територијално мања, су подручја Ужице-Ваљево и Краљево-Крагујевац.

На основу претходних могу се извести и неки општи закључци и то:

- Економски развијенији северни делови Србије и веће и развијеније општине у Централној Србији имају већи ниво радне квалификованости становништва.

- Мањи ниво радне квалификованости у односу на просек Србије није карактеристичан само за Косово и Метохију, већ и за Централну Србију, па и Војводину.

- Вредност нивоа радних квалификованости може се узети као један од битних елемената за утврђивање демографских рејона у поступку укупне регионализације Србије.

Детаљнијим анализама на нивоу мреже насеља у Србији добила би се веома вредна основа за упоредна истраживања како за потребе усмеравања и контроле популационих процеса тако и за потребе просторног и економског планирања развоја Србије у целини.

Педесетогодишњи програм обавезног школовања становништва у Србији је довео до тога да је писменост достигла вредности од око 95,0%, а удео становништва са завршеном основном школом око 66,0%, са завршеном средњом школом око 40,0% и вишом и високом до 9,0%.

Према досадашњем тренду промена може се очекивати да ће писменост становништва Србије, практично, бити потпуна за 5 до 10 година и да ће у том периоду за десетак процената бити повећани удели других, претходно поменутих, контингената становништва.

Израчунавањем нивоа радне квалификованости становништва по општинама за 1981. годину утврђени су и међусобни односи општина у Србији на основу којих се могло закључити да већи део северне Србије са Београдом представља изразиту развијенију макро регионалну целину према кадровским потенцијалима. Изван тог простора то се може рећи још само за подручја Ужице-Ваљево и Краљево-Крагујевац. Сви остали делови Србије (осим Ниша, Бора и Пожаревца), укључујући и делове Баната, имају нижи ниво радне квалификованости становништва, што представља важну варијаблу за утврђивање демографских рејона у поступку укупне регионализације Србије.

Детаљним анализама на нивоу мреже насеља у Србији добила би се веома вредна основа за упоредна истраживања како за потребе усмеравања и контроле популационих процеса тако и за потребе просторног и економског планирања развоја Србије у целини.

ПОЉОПРИВРЕДНО СТАНОВНИШТВО У ФУНКЦИЈИ РЕГИОНАЛИЗАЦИЈЕ*

Развој становништва, по правилу, усмерава токове аграрно-географских освајања. Број становника и његова стопа раста значајно утичу на економски развој земље, било стимулативно или дестимулативно, у зависности од општих развојних услова у којима егзистира дати број становника и у којима се одвија одређени тренд и темпо развоја становништва. Наиме, претпоставка релативно великог броја становника у развијеним земљама омогућава разгранату поделу рада у једној делатности, тј., специјализацију производње, а тиме и бољи пласман на тржишту, док је у неразвијеним земљама, по многим теоретичарима, снижавање високе стопе раста становништва основни предуслов даљег економског развоја. Укупан производни резултат једне земље не зависи само од броја становника, већ је значајно детерминисан и структурним одликама тог становништва. Ако би се процењивао укупан производни потенцијал двеју земаља, у којима су сви техничко-производни капацитети исти, које су, такође, једнаке по укупном броју становника, и по економско-квалификационим и другим структурама, а разликују се, рецимо, једино према старосној структури становништва - већи производни потенцијал имала би она земља која има већи број радно-активних становника и веће учешће младих радника.

Једна од основних карактеристика савремених научно-истраживачких процеса у свету је наглашен интерес за регионалну проблематику, и у том смислу што рационалнију просторну организацију живота и привређивања, уз разраду оптималних модела регионалне организације, посебно са аспекта одрживости геосистема у

* Аутор: мр Марина Тодоровић, истраживач-сарадник, Географски институт „Јован Цвијић”, САНУ

глобалу, па и руралног система, као посебног, и неодвојивог сегмента геопростора. Регионална компонента развоја својом озбиљношћу и детаљношћу у приступу и решавању проблема, наметнула се у свим областима живота. Наиме, несагледиве последице стихијског и непланског развоја, из дана у дан, указују на неминовност усклађеног (сврсисходног) регионалног развоја¹, као логичну, рационалну и научно базирану могућност решавања проблема развоја. Све одлике и акције се, по правилу, конципирају и спроводе на основу неког будућег стања, које треба предвидети и усмерити. У том смислу све блискија је постала изрека: *Мисли глобално, делуј локално*.

Проблеми регионалног развоја присутни су у свим животним, производним и научним областима. "Регионализам је, наглашава М. Радовановић, један од основних приступа и принципа научног познавања просторног диференцирања и интегрисања, развојног усмеравања, планирања и уређења географског простора" (Радовановић М., 1993/4: 67). Конфликти у геопростору не јављају се свуда, али тамо где се јављају могу бити изразито јаки, обично су то простори изузетног геополитичког положаја и значаја. За савремени свет карактеристично је да се људске заједнице активно постављају у односу на токове развоја. У том смислу, К. Папић напомиње да смо сведоци пораста броја научних дисциплина које као своју централну тачку интересовања имају регионалну проблематику (Папић К., 1977: 23.).² Савремени развој науке уз примену модерне истраживачке технологије, омогућава да се све обухватније, у погледу садржаја и развијања процеса, и све прецизније (научно утемељеније), у погледу

¹ Колики се значај у савременим водећим међународним географским школама даје проучавању *одрживости руралних система*, најбоље говори чињеница да је у оквирима Међународне географске уније (IGU) у Хагу 1996. године, оформљена посебна Комисија чије се активности бирају на разради (теоријској и методолошкој) *одрживости руралних система* (Commission on The Sustainability of Rural Systems). Радом ове Комисије издиференцирало се шест посебних истраживачких задатака: 1. Тумачење значења "рурална одрживост"; 2. Регулација одрживости руралних система; 3. Одрживост и рурално предузетништво; 4. Одрживост између руралних и урбаних система; 5. Допирнос коришћењу земљишта, и 6. Динамика руралних заједница и одрживост. Извор: Web strana Commission on The Sustainability of Rural Systems: <http://www.sfu.ca/~csrs>

² Да регионализација постаје предмет истраживања свих географских дисциплина, услед своје наглашене просторне димензије, указивао је и *Ј. Саушкин*: "Учење о регионима - њиховом формирању, развоју, перспективама, практичном значају - постало је срж свих географских дисциплина и у значајној мери одредило границе система географских наука у целини". Преузето из: Динић Ј., *Економска географија*, стр. 313, Београд 1992.

бројчаних показатеља, процењују подаци и величине антиципитаног стања.³

У домену становништва, а посебно пољопривредног становништва, правилним и усмереним решавањем регионалног и руралног развоја могу се решити многи развојни проблеми појединих регија уз планско конципирање просторног система за потребе становништва, свих његових активности и компонената од којих те активности зависе или су пак његова последица. Савремена стварност, уз изразиту динамичност друштвено-економског развоја, у све већој мери издваја потребу проучавања, како наглашава В. Рогић (*Rogić V.*, 1973: 18), *функционалних веза* географски различитих регионалних комплекса.⁴ У процесу научно утемељене регионализације први степен у истраживачком раду је детаљна анализа, селекција и рангирање свеукупних и релевантних фактора развоја пољопривредног становништва, на основу чега се, у другој фази рада могу издвојити мере и предлози усклађеног регионалног и руралног развоја.

Регионализацији, по правилу, претходи типологија, на основу које се, "генерализацијом типова", у затворене регионалне (просторне) јединице према доминацији заједничких појава, формирају региони. Дакле, разграничавање појединих региона добија се генерализацијом типолошких узорака на једноставнију просторну слику (*Kostrowicki J., Szczesny R.*, 1969: 24).

³ Основна савремена средства, методи, или алати у светској географској пракси који омогућавају квалитетнији прилаз регионализацији су: Географски информативни систем и просторно аналитичка лабораторија (The Geographical Information Systems - GIS, Spatial Analysis Laboratory - GISSAL); лабораторије за даљинску детекцију (Remote Sensing Laboratory) са најразличитијим софтверима за даљинску детекцију, уз компјутерску картографску обраду и примену фотограметријских инструментаријума. Све је чешћи случај да у оквиру регионалног географских истраживања наилази на примену *метода сценарија* у оквиру кога се практикује израда односа неког жељеног стања, уз предлог мера и праваца којима би се могло доћи до таквог стања. *Симулација* понашања реалних објеката на рачунарима обухвата студије прелазних стања, осцилација, стабилности, осетљивости и др. и предсављају моћно средство за интердисциплинарна пручавања, проверу хипотеза, оцену алтернативних праваца развоја, краткорочно и дугорочно планирање, чиме се експериментисање реалним објектима замењују експериментима на рачунару и као резултат добија се одговор на питање како би се систем понашао и како би реаговао на разне промене и поремећаје.

⁴ Детаљније о могућностима и потребама сарадње пољопривредника из различитих предеоних целина видети у радовима: Мирвић С., *Могућности развоја пољопривреде шарпланинских жуља Горе, Ојоља, и Средске*, стр. 167; Дерић Б., Тодоровић М., *Могућности, правци и ограничења развоја*, стр. 167, Шарпланинске жупе Гора, Опоље и Средска - друштвено-економски развој, Посебна издања Географског института "Јован Цвијић" САНУ, књ. 40/3, Београд, 1997.

Типологија се често меша са регионализацијом. Иако се обе базирају на сличним мисаоним процесима, ипак се драстично разликују. Иако су и тип и регион синтетички појмови, они припадају дијаметрално различитим категоријама, јер се тип, као системски или класификациони појам, базира на сличностима између различитих целина. Исти типови се могу наћи у различитим временским интервалима и на различитим просторима. Насупрот типу, регион је просторни или територијални садржај, који се више базира на основним разликама између простора, него на сличностима. Регион се може схватити као део земљине површине, просторни или територијални појам, пространство без јасно дефинисаних граница, коме одређене особине дају карактер и разликују га од остале територије (Тодоровић М., 1998: 42).

И типови и региони имају хијерархијски ниво. Типови нижег реда могу бити груписани у типове вишег реда, без обзира на њихово распрострањење, док су региони нижег реда увек територијално везани за регионе вишег реда, и може се рећи да хијерархија типова има вертикални карактер од нижег ка вишем, док регионализиација има хоризонтални карактер од мањег ка већем.

Проучавање постојеће, и доступне литературе, о проблематици регионализације указује на теоријско-методолошку неусклађеност принципа и критерија регионализације и, нажалост, веома је мали број радова који се баве проблематиком регионалног развоја пољопривредног становништва.

Када су у питању уже⁵ регионализације, каква је регионализиација пољопривредног становништва, у нашој литератури не постоје научни прилози на ту тему. Зато ћемо се, овом приликом, осврнути на врло детаљан преглед опште географских регионализиација које дао је К. Папић (Папић К., 1977: 23-39). Он је у свом раду анализирао 16 научних прилога и прилаза регионализиацији, на основу чега је извукао општи закључак да се у послератној југословенској географској школи могу запазити одређене еволутивне промене у схватању и примени принципа регионализације. Тако, К. Папић наводи, да код старијих географа преовладава природногеографски приступ (регионализиација), са већим или мањим уважавањима фактора друштвено-економског карактера (Р. Марек, А. Мелник). Код других је изражено настојање да се утврди комплексна географска регионализиација уз примену различитих критерија (Т. Канаат, Р. Петровић, Ј. Марковић), док су трећи заступници става - да је илузорна једна општа географска регионализиација и да је реално и потребно

⁵ Појмом уже регионализације М. Васовић објашњава као покушај регионализације појединих елемената простора (Васовић М., 1997: 9)

вршити двојну регионализацију: једну географску или физиономску и другу економску или функционалну (С. Илешкић, В. Роговић). Детаљне основе физиономске регионализације Србије дао је М. Васовић (Васовић М., 1965: 111-130), док прве кораке регионализације Србије на основу односа утицајних подручја урбагравитацијске или нодално-функционалне регионализације дао је В. Ђурић (Ђурић В., 1959).

Основни проблеми, при анализи пољопривредног становништва у функцији регионализације Србије, настају у домену утврђивања квалитетно мерљивих критеријума који би послужили као основа за издвајање макро, мезо и микрорегионалних целина.

Да би се пољопривредно становништво, као објекат деловања природних и антропогених географских подсистема, довело у функцију опште регионализације морају, се у току истраживачког процеса, поштовати неки опште прихваћени принципи регионализација: *Природни принцип*⁶ среће се у свим општегеографским регионализиацијама и подразумева и примарно издвајања регија према њиховим природним условима и потенцијалима за развој. *Принцип хомогености* према коме се издвајају простори исте или сличне производне оријентације. Тај принцип користи се у већини аграрно-географских регионализиација, јер врло поуздано омогућава издвајање хомогености производње на основу релевантних и одређујућих природних услова за развој пољопривреде. *Економско развојни принцип* издвојене регије ставља у оптимални територијално, аналитичко, плански оквир на основу утврђивања и решавања заједничких проблема, инетераса и потреба развоја. *Функционални принцип* полази од функције као карактеристичне територијалне комбинације различитих производних активности у њиховој међусобној циркулационој и гравитационој повезаности. Према Ј. Динићу, понекад се проблем регионализације везује и за дуге принципе, као што су на пример: комплексност, међузависност, специјализација и слично, зависно од задатка који се њоме треба остварити (Динић Ј., 1992: 315).

Груписање ових основних принципа у синтетске категорије, према А. Богнару (Bognar A., 1973: 67), "логичан је пут" код решавања проблема регионализације неког простора. На тај начин А. Богнар прихвата основне постулате регионализације В. Роговића (Rogić V., 1964: 115), да је примена принципа хомогености рељефне структуре, хомогености еколошке средине и хомогености порцеса историјско-географског развоја полазна основа сваког регионалног разматрања. Решавање правилног регионалног, па самим тим и руралног развоја, у новије време постају стратешка питања сваке државе, у циљу што складнијег размештаја производних снага, од-

⁶ Неки аутори их још називају и еколошки или потенцијални принципи.

носно, друштвене поделе рада и што рационалније организације простора. Регионализација се у том смислу јавља као основа за боље познавање појединих делова и рационалнију валоризацију постојећих ресурса.⁷

Полазећи од наведених теоријских поставки, у даљем делу рада осврнућемо се на основне одлике развоја пољопривредног становништва Србије и његову регионалну диференцијацију. За потребе овог истраживања као полазна основа разматрани су подаци који се односе на целокупну територију Републике Србије, њене макро целине и територије општина. Када су у питању временске упоредне анализе на нивоу општина, мора се имати на уму да није реч о идентичним просторним јединицама, те да извесне разлике у подацима постоје (због нејаднаког територијалног обухвата) мада се, где год је то било могуће, покушало довести на упоредни ниво.

Основне карактеристике пољопривредног и активног пољопривредног становништва

Свеукупни развој становништва, па самим тим и пољопривредног становништва⁸, процес је који се одвија у веома сложеној, међузависној и узајамној условљености различитих фактора природне и социјалне средине, под утицајем еколошких, културолошких, цивилизацијских, економских, демографских, политичких и других датости географског система (његове логике и законитости). Утицај појединих детерминанти врло је променљив, како у времену тако и у простору, сходно томе, у оквирима овог поглавља, упознаћемо се са основним одликама становништва које, преваходно, утичу на размештај и структуру пољопривредног становништва, па самим тим и пољопривредне производње.

⁷ Основе оваквих ставова налазе се у сватањима В.А. Анучина "Уколико се усаглашење одвија живот друштва са законима природе, утолико живот постаје бољи и у крајњој линији и човекова производност рада постаје све боља. И обрнуто, уколико је човекова делатност мање усаглашена са законима природе, утолико је производност његовог рада нижа...." Анучин В.А., *Друштво, природа и економика*, Економска мисао, св. 23, Београд, 1977.

⁸ Овом приликом нећемо улазити, мада за то постоји одређена теоријско-апликативно методолошка потреба, у садржинске (не)подудатности основних дефиниција категорија у пописима (нпр. Пољопривредни становник, домаћица, пољопривредно газдинство, радна снага на газдинству итд.) и потребе евентуалних редефинисања неких појмова. Наиме, интензивне техно-технолошке промене у пољопривреди уз интензивне промене броја и структура пољопривредног становништва, доводе до потребе преиспитивања постојећих дефиниција и класификација.

Пољопривреда је некада била једина област ангажовања сеоског становништва. Извесно је, међутим, да савременим техничко-технолошким прогресом, значајно се смањују потребе за радном снагом у пољопривреди, што је у последњим деценијама нашег века резултирало одливом радне снаге из пољопривреде и са села⁹.

Према резултатима истраживања П. Марковића у периоду после Другог светског рата само 20 села (од 4.027) у Србији имало је раст становништва већи од оног који настаје природним прираштајем. Повећање броја, али испод нивоа природног прираштаја бележи 1.811 села, док се у 3.097 села број становника смањило више од 50%¹⁰. Према резултатима пописа становништва 1991. године Србија је, по први пут у историји, имала више становника у граду него у осталим насељима. Ако се овај однос посматра регионално - уочава се да Централна Србија и Војводина имају сличне карактеристике, док на Косову и Метохији, и даље, више становника (67,5%) живи у неградским него у градским насељима. Емпиријски је, кроз многа истраживања, доказано да у пољопривреди остаје онолико радне снаге колико остале привредне делатности не могу да прихвате. Истовремено, опадање пољопривредног становништва веће је у неразвијеним, него у привредно развијенијим областима. У том контексту, З. Аничих (*Aničić Z.*, 1972-1973: 88) истиче, уколико на неком подручју има релативно више пољопривредног становништва, сматра се да је оно неразвијено и обрнуто. Према неким проценама корелација између националног дохотка и удела пољопривредног становништва у укупном становништву је $R = 0,99$. С. Мирић (*Mirić S.*, 1973: 27) напомиње, да се процес деаграризације завршава при привредној развијености израженој висином 1250-1650 USA \$ националног дохотка по становнику, наиме удео пољопривредног у укупном при таквој развијености долази на 15-10%.

Тако неравномеран размештај становништва, велике демографске концентрације и потпуне дисперзије, доводи до великих, понекад и нерешивих проблема, уколико се не уважавају основни принципи регионалног и руралног развоја. Наиме, према неким теоретским

⁹ Село је део реалног географског простора и на тај начин уско је повезано са пољопривредним становништвом и пољопривредном производњом. Према поставкама М. Радовановића "Атрибути сеоског насеља подразумевају, дакле, не само географски, тј. територијални моменат, већ одређену друштвено-економску организованост, која на појединим етапама развитка друштва задобија адекватне облике и доживљава промене." (*Радовановић М.*, 1965).

¹⁰ Детаљније о овоме видети у: П. Марковић, *Пољопривредни атлас Србије*. том I, II, Одбор САНУ за проучавање села, Београд, 1994.

проценама¹¹ на просторима Србије би могло да се прехрани 26.508.300 становника (то, јест популација 2,7 пута већа од садашње), али насупротив томе, анализа прехранбене сигурности¹² указује на значајне регионалне разлике. Карактеристике прехранбене несигурности или изузетно ниске прехранбене сигурности имају све општине на Косову и Метохији и већи градски центри у целој Србији (Ниш, Београд, Нови Сад). Насупрот њима брдско-планинске пределе и већину пограничних општина (осим на Косову и Метохији) карактерише натпросечно позитивни услови за прехранбену сигурност (Карта 1).

Основна обележја насељености Србије релативно су позната. У последњим деценијама овог века две макро целине у Србији - Војводина и Косово и Метохија представљају дијаметрано различите типове развоја становништва. Наиме, док се, на просторно мањем, Косову и Метохији становништво рапидно повећава, дотле Војводина бележи умерен раст, а у новијем периоду популационо опадање. Просторна поларизација у динамици становништва Србије битно се одражава и на краткања пољопривредног становништва.

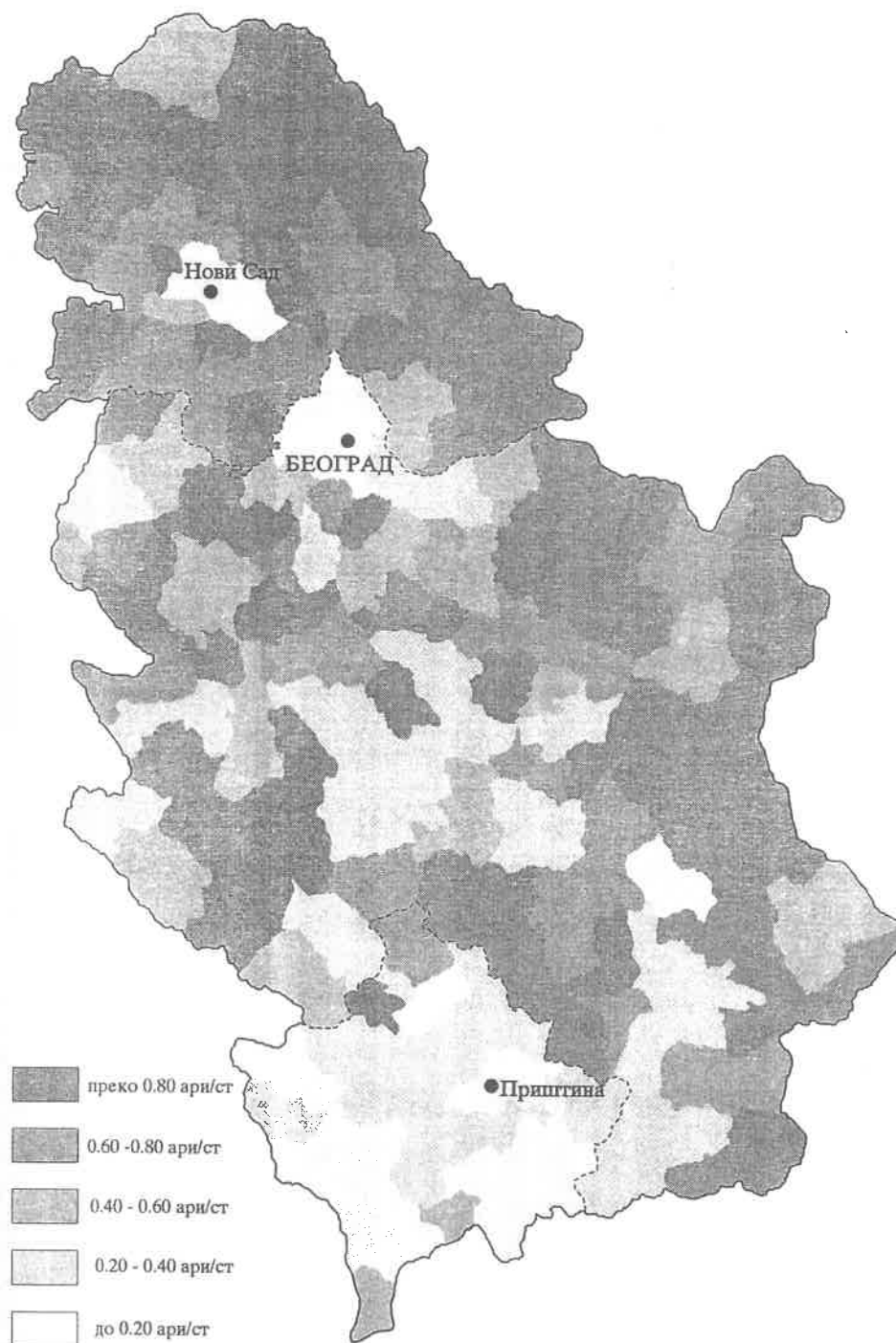
У Србији, у периоду 1953-1991. година, пољопривредно становништво опало је са 4.7 милиона (66,7%) на 1.7 милиона (17,6%)¹³. Такво смањење се у Јапану одиграло за 73 године, у САД¹⁴ за 90, а у Данској за 120 година (Маџура М., 1958: 14). Иако се удео активних пољопривредника правилно смањује у земљама у развоју, са 68,4% у 1975. години на 59,6% у 1990., он је још увек већи него у развијеним земљама, где је 1975. године износио 15,5%, а 1990. - 8,3% (FAO, 1991: 34).

¹¹ Грема В. Михалићу са једаног km², уз примену агротехничких мера, може се прехранити 300 становника (Mihalić V., 1985: 12). У проценама треба бити обазрив, и имати на уму, да је за последњих 10 миленијума човечанство уништило око 2 милијарде ha плодног земљишта (Динић Ј., 1992: 212). Такође, индикативан је и забрињавајући, податак да је у периоду 1960-1985. у Србији нестао сваки 18-ти ha ораничних површина. Уколико би се овака тренд наставио Србија би остала без ораница за 429 година, а неки делови чак и за време садашње генерације - Јужноморавски простор за 45 година (Шеварлић М., 1988: 26).

¹² Према проценама прехранбена сигурност становништва једне земље ообезбђена је ако по једном становнику има више од 20 ари пољопривредног земљишта. Детаљније о томе: Тодоровић М., *Географске основе штиологије пољопривреде Србије*, докторска дисертација, стр. 116, Београд, 1998.

¹³ Ове промене одговарај светској тенденцији смањења пољопривредног становништва. Учешће пољопривредног у укупном становништву у свету смањено се са 51,4 у 1975. години на 45,1 у 1990, а у Европи са 15,4 на 8,5. (FAO, 1991: 31)

¹⁴ Prema podacima koji su dati u ediciji The World Almanac, SAD su 1940. godine imale 17,4% пољопривредног становништва, а 1994. године 2,5%; то је просек који се усталио у последње две деценије овог века (The World Almanac, 1998: 134).

Карта 1. - Диференцираност простора Србије према елементу прехранбене сигурности у 1991. години
Differentiation of space of Serbia by the food safety element in 1991

У анализираном периоду пољопривредно становништво у Србији опада у апсолутном, и у релативном смислу. Подаци о променама структуре пољопривредног становништва указују на темпо привредног развоја земље као и на друштвено-економске односе. Пољопривреду напуштају млађи и радно способни пољопривредници, а на газдинствима остају старији, радно мање способни чланови. По правилу трансвер становништва из пољопривреде одвијао се по селективном принципу - одлазили су већином млађи становници, претежно мушкарци, што се значајно одразило на свеукупну полно старосну структуру становништва.

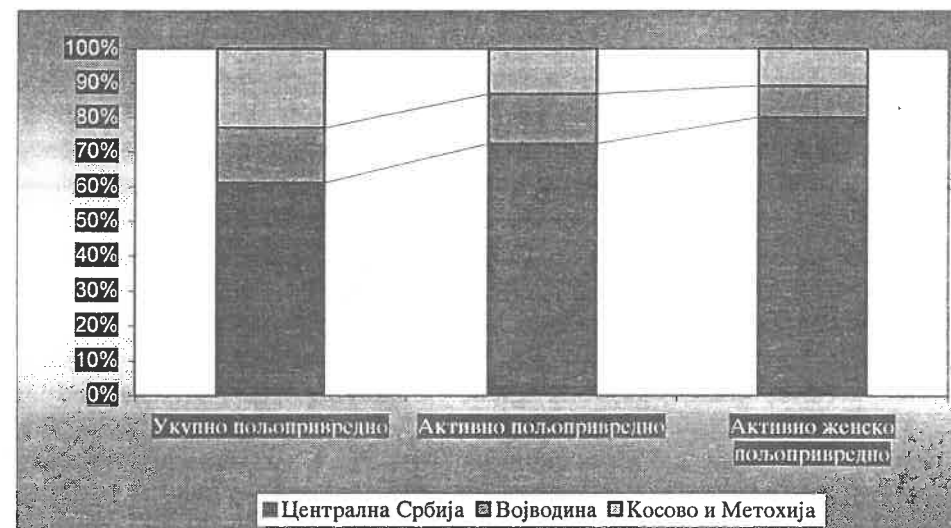
Таб. 1 - Кретање укупног и активног пољопривредног становништва
Change of overall and active agricultural population

	Број пољопривредних становника	% од укупног становништва	Активно пољопривредно		% од укупно активног
			број	%	
1953.					
Србија	4656608	66,7	2485489	53,3	73,5
Централна Србија	2993822	68,2	1745415	58,3	74,8
Војводина	1077983	62,9	534493	49,6	68,7
Косово и Метохија	584803	72,4	205581	35,1	76,6
1991.					
Србија	1666186	17,6	1028115	61,7	24,6
Централна Србија	1008129	18,0	741960	73,6	27,0
Војводина	269438	13,7	149583	55,5	17,1
Косово и Метохија	388619	20,5	136572	35,1	24,9

Извор: Група аутора, Становништво и домаћинства Републике Србије према попису 1991. године., стр. 273., Београд, 1995

Промене су се најбрже одвијале у Војводини, у којој, по попису 1991, већина општина има мање од 20% пољопривредног у укупном становништву, а поједине општине са вишим степеном урбанизације (Нови Сад, Зрењанин, Кикинда), или пак, са повољним саобраћајно-географским положајем (Ипђија, Стара Пазова), имају и испод 10% пољопривредног становништва. У тој макроцелини у групи општина са 20-40% пољопривредног у укупном становништву има 11 општина, и то су, углавном, неразвијене и изразито депопулационе општине (Опово, Ковачица, Алибунар, Житиште, Нова Црња, итд). Уједно, већину општина у Војводини карактерише и ниско учешће активног пољопривредног становништва, што је узроковано снажним запошљавањем у непољопривредним делатностима, већом применом агротехнологија, израженим, демографским променама (посебно при-

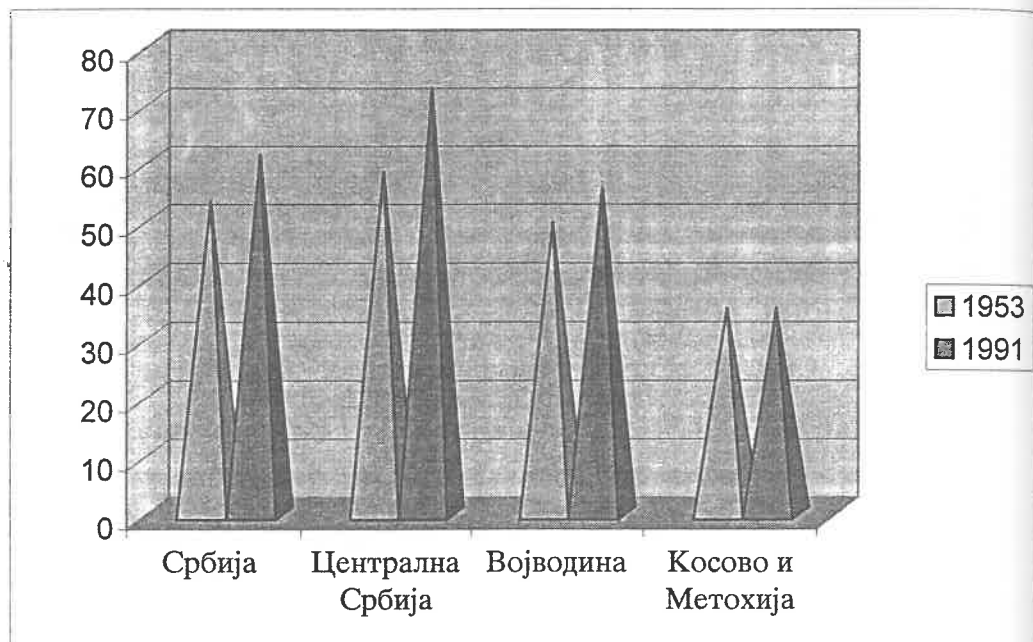
хватањем контроле рађања међу руралном популацијом), емиграцијом и другим факторима. Сви наведени демогеографски фактори значајно су ослабили репродукцију и обнављање радне снаге у аграру и појачали активирање жена и старца.

Ск. 1 - Структурне одлике основних категорија пољопривредног становништва у Србији 1991. године
Structural characteristics of agricultural population basic categories in Serbia

Док Војводину карактерише хомогеност, општине у Централној Србији веома су хетерогене по степену привредног развоја па и деаграризације. Највеће учешће пољопривредног становништва у укупном становништву имају традиционално пољопривредни простори Западне Србије (Осечина 59,9%, Коцељева 58,5%, Богатић 55,8%, Владимирци 54,3, Мионица 53,8, итд.) и општине Поморавља. Ниже учешће аграрног у укупном становништву, и смањење у односу на послетратни период имају општине у којим је успостављен бржи индустријски процес, оне које су ближе значајним комуникацијама, и општине из ширег градског подручја и у непосредној близини Београда. У многим неразвијеним општинама још је изражена доминација активних у примарном сектору (Мало Црнуће, Жабари, Владимирци итд). На другој страни су општине са вишим степеном урбанизације и развијенијим секундарним и терцијарним делатностима, (Ниш, Крагујевац, Бор, итд.) које су привукле младо, радно активно и за репродукцију способно становништво.

Смањење пољопривредног становништва карактеристично је и за Косово и Метохију; оно настаје као резултат промена привредне структуре, односно повећаног значаја индустрије и рударства, у северозападном делу покрајине, и смањеног значаја сточарства и повећане емиграције у јужним деловима (на просторима Шарпланинских жупа). Најмање промене код учешћа пољопривредног у укупном становништву имају традиционално аграрне метохијске општине (Карта 1).

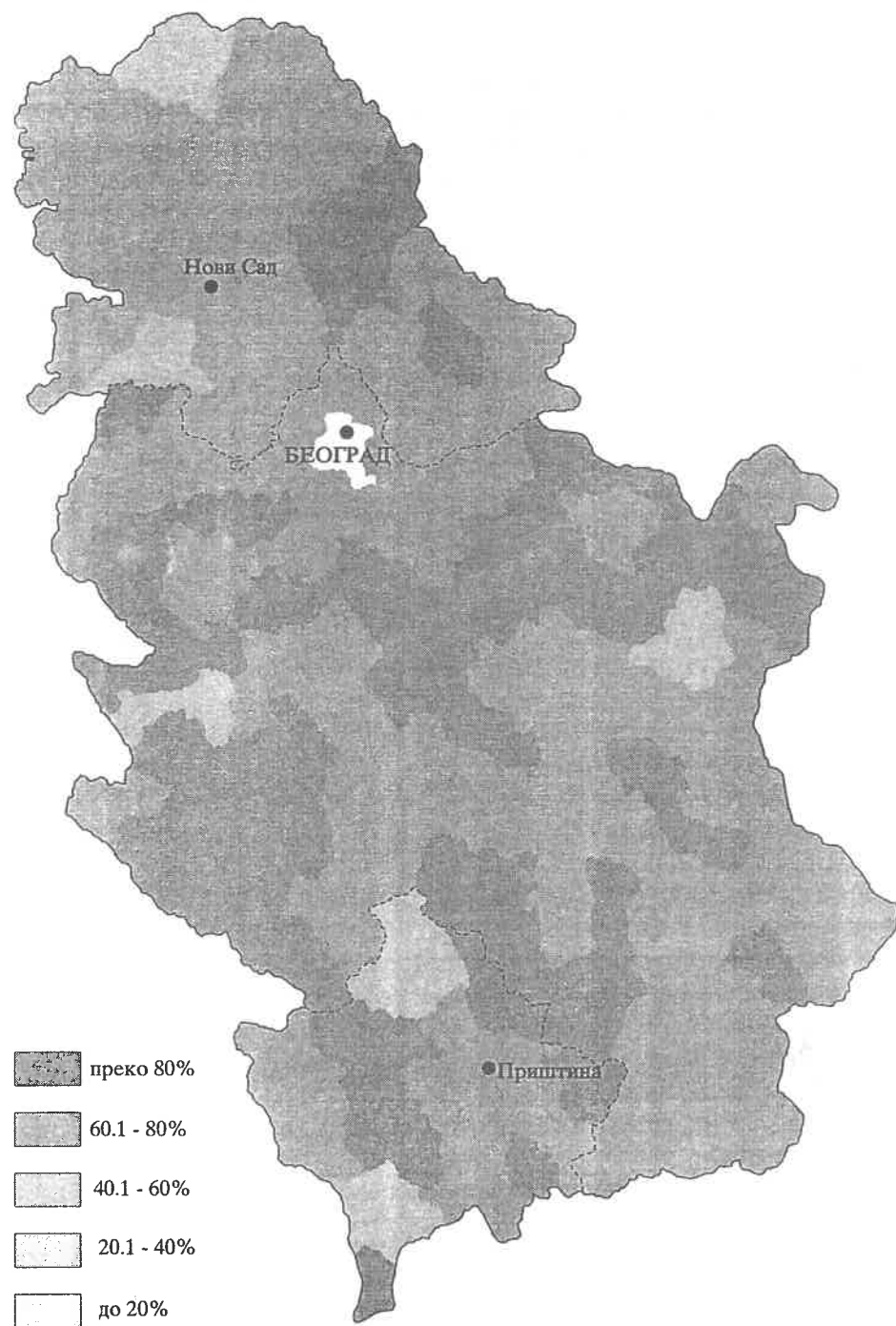

Ск. 2 - Учешћа активног пољопривредног у укупном пољопривредном становништву
Participation of active agricultural population within overall population

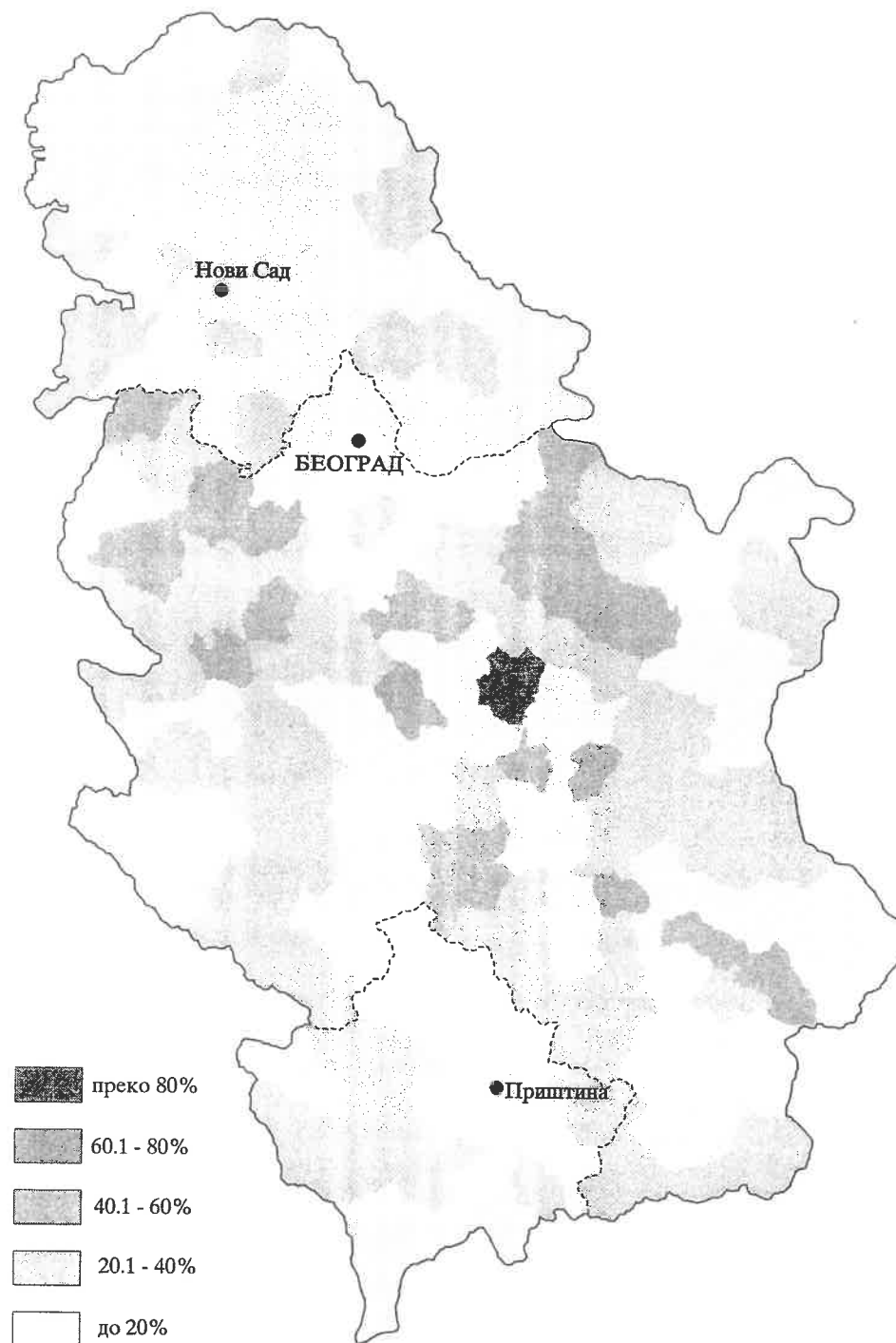
Учешће активног пољопривредног становништва у укупном пољопривредном становништву у другој половини овог века повећало се у свим макрорегијама Србије осим, на Косову и Метохији, где је остало на истом нивоу. Тако је, године 1953. стопа активности пољопривредних становника за ниво целе Републике била је 53,4%, док је у 1991. години повећана на 61,7%. Повећање стопе активности бележи Централна Србија - са 58,3% 1953. година, на 73,6% у 1991, и Војводина са 49,6% на 55,5% у 1991. години. Непромењени ниво

стопе активности пољопривредника на Косову и Метохији може се довести у питање због свеукупне нерегуларности пописа 1991. године у овој макрорегији и због методолошких нејасноћа при тумачењу упутства код активности жена. На основу овог елемента на просторима Србије врло су јасно издиференцирани простори нижих и виших стопа активности пољопривредног становништва.

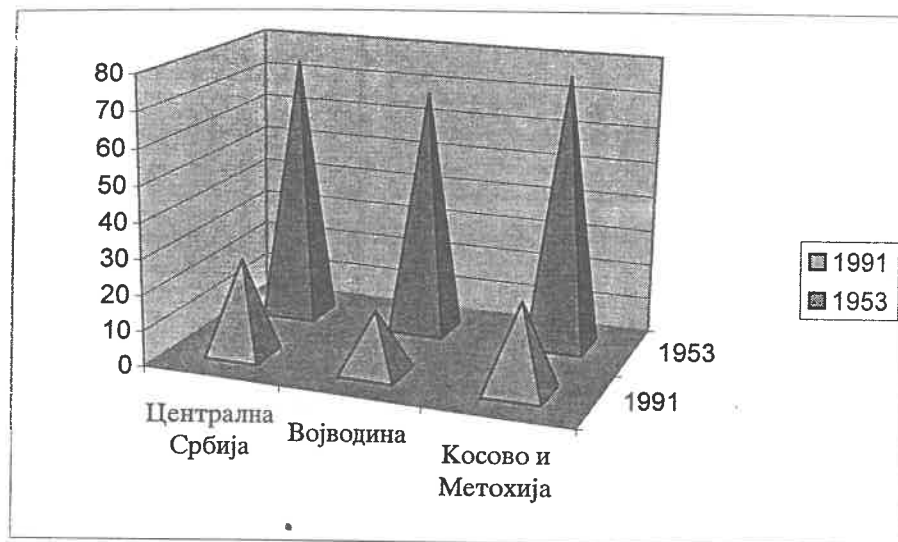
Најниже стопе активности пољопривредног становништва, према резултатима пописа 1991. године, забележене су на простору Косова и Метохије, а апсолутно најнижу стопу активности пољопривредника у Србији има општина Србица са 30,3%. Остале општине на Косову и Метохији налазе се у групи до 40% - у општинама са претежно албанским становништвом и нешто веће стопе активности забележене су у општинама са претежно српским становништвом (на пример, Штрпце 49,4%, Зубин Поток 58,2%, Звечан 61,2% и Лепосавић 80,2%). Простори Централне Србија јасно су издиференцирани на оне са изразитим учешћем активних пољопривредника у укупном пољопривредном становништву, дакле на оне општине које имају преко 80% активних пољопривредних становника и оне у групи од 60-80%. Надпросечно учешће активних пољопривредника имају депопулациони простори Источне Србије, даље, општине у долинама Велике, Западне Мораве, горњег тока Јужне Мораве и планинске општине у југозападном делу Републике (старовлашко-рашка област и копаоничко-јастребачки крај). У Централној Србији најнижу стопу активности пољопривредног становништва имају општине Бујановац 50,5%, Медвеђа 51,8% и Прешево 55,0%; а те су општине и по другим демографским елементима сличне општинама на Косову и Метохији. У групу општина са највећом стопом активности пољопривредног становништва, преко 90%, спада шест општина Источне Србије - Пирот 91,5, Бела Паланка 91,0%, Сврљиг 90,8%, Књажевац 90,7% и Зајечар 90,1%, што се може довести у везу са бржим старењем становништва. Војводину карактерише релативна стабилност стопе активности пољопривредника (смањење за само 6 индексних поена у другој половини овог века). Нешто веће стопе активности (од 60-80%) карактеристичне су за север Војводине и делове под непосредним утицајем Београда и Новог Сада, док целокупни простор Баната, средишње Бачке и Срема (осим општина Шид и Пећинци) карактерише стопа активности од 40-60% (Карта 3).

Карта 2. - Учешће пољопривредног у укупном становништву Србије у 1953.
 Participation of agricultural population within overall population of Serbia in 1953

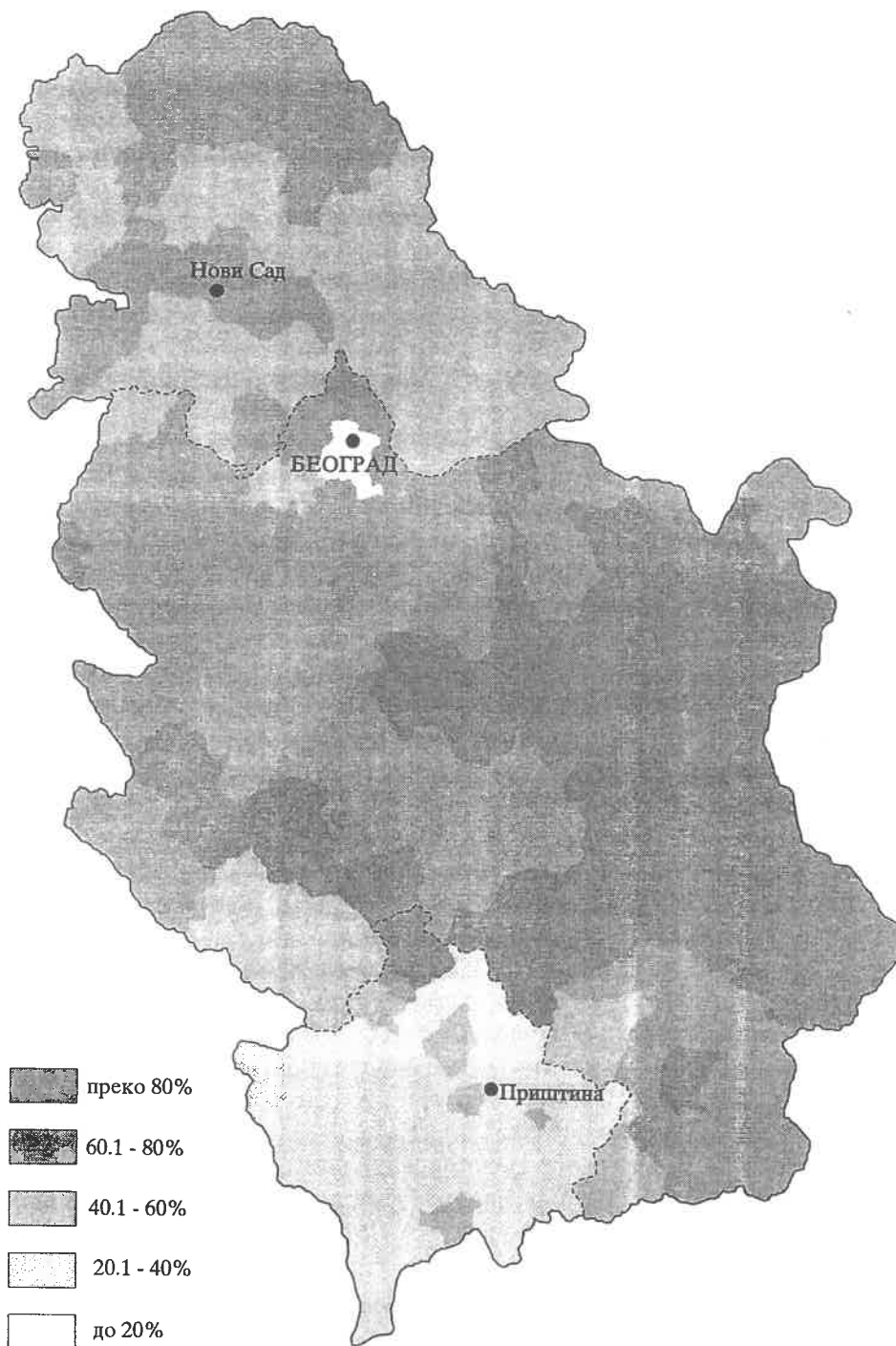
Карта 3. - Учешће пољопривредног у укупном становништву Србије у 1991.
 Participation of agricultural population within overall population of Serbia in 1991

Ск. 3 - Учешће активних пољопривредника у укупно активном становништву Србије у периоду 1953-1991. године

Participation of agricultural population within overall active population of Serbia

Треба посебно нагласити да опадање броја пољопривредног и активног пољопривредног становништва у Србији, није проузроковано повећањем продуктивности и структурним промена у пољопривредној производњи, јер њу и даље карактерише ситан и раштркан сељачки посед, са претежно аутархичном или ниском робном пољопривредном оријентацијом. Смањење пољопривредног становништва више је одраз руралног егзодуса, који је пре свега, резултат ниско развијене пољопривреде која, у већини случајева не обезбеђује адекватан животни стандард, а у многим случајевима нити елементарну животну егзистенцију. На основу свега можемо закључити да се укупно пољопривредно становништво у Србији, у периоду после Другог светског рата, као и онај његов сегмент који представља радну снагу у пољопривреди, изузетно брзо смањивало, уз евидентну просторну издиференцираност процеса деаграризације. Због ограничених потенцијала природне средине брдско-планинских крајева и њихове недовољне укључености у друштвене и привредне токове, стопа развоја неаграрних делатности заостаје за стопом преструктурирања пољопривредног становништва, па напуштањем пољопривреде као делатности, становништво у знатној мери напушта и те просторе.

Карта 4. - Учешће активног пољопривредног у укупно пољопривредном становништву Србије у 1991.

Participation of active agricultural population within agricultural population of Serbia in 1991

Важан елемент у функцији реонизације је и удео активног пољопривредног у укупно активном становништву, који је у Србији 1953. године износио 73,5%; у Централној Србији 74,8%, Војводини 68,7% и Косову и Метохији 76,6%, што говори о тада преовлађујућој аграрној структури у Републици (*Spasovski M. i sar.*, 1992: 227). Захваљујући развоју непољопривредних делатности он се у 1991. години знатно смањило и то, у Србији на 24,6%, Централној Србији на 27,0%, Војводини на 17,1% и Косову и Метохији на 24,9%.

Типови концентрација пољопривредног становништва

Савремена територијална дистрибуција становништва, па самим тим и пољопривредног становништва, је један од значајних елемената планирања регионалног и руралног развоја. Анализа просторног груписања релевантних категорија пољопривредног становништва, за потребе овог рада, урађена је преко индекса концентрације¹⁵, који указује на однос површина и становника неког простора. Издвојено је пет типова концентрације пољопривредног становништва:

I *Тип изразио ниске концентрације* – обухвата општине нивоа концентрације од 0,00 до 0,50; том типу, према попису 1991. године, припало је 49 општина (26,5% укупног броја у Србији¹⁶). На низак ниво концентрације указују подаци да те општине обухватају 29,9% укупних пољопривредних површина у којима је настањено 10,9% пољопривредног становништва Србије. Према активности пољопривредног становништва, типу изразито ниске концентрације припада 51 (27,6%) општина у Србији, са 28,6% пољопривредних површина и 10,0% активних пољопривредника. У ову групу спада: већина општина Војводине (осим Сремских, најсевернијих Бачких и дела јужно банатских општина), београдске општине јаче аграрне усмерености (Земун и Палилула), три брдско планинске општине западне Србије (Чајетина, Нова Варош и Рашка), пет општина са простора Косова и Метохије (четири са већинским српским становништвом и општина Гора) и већина депопулационих, пограничних брдско-планинских општина југоисточне Србије.

$$I_k = \frac{V_0}{P_0} : \frac{V_r}{P_r}$$

где је V_0 и V_r становништво општине и Републике, а P_0 и P_r пољопривредне површине општина и Републике (*Спасовски М.*, 1988: 196).

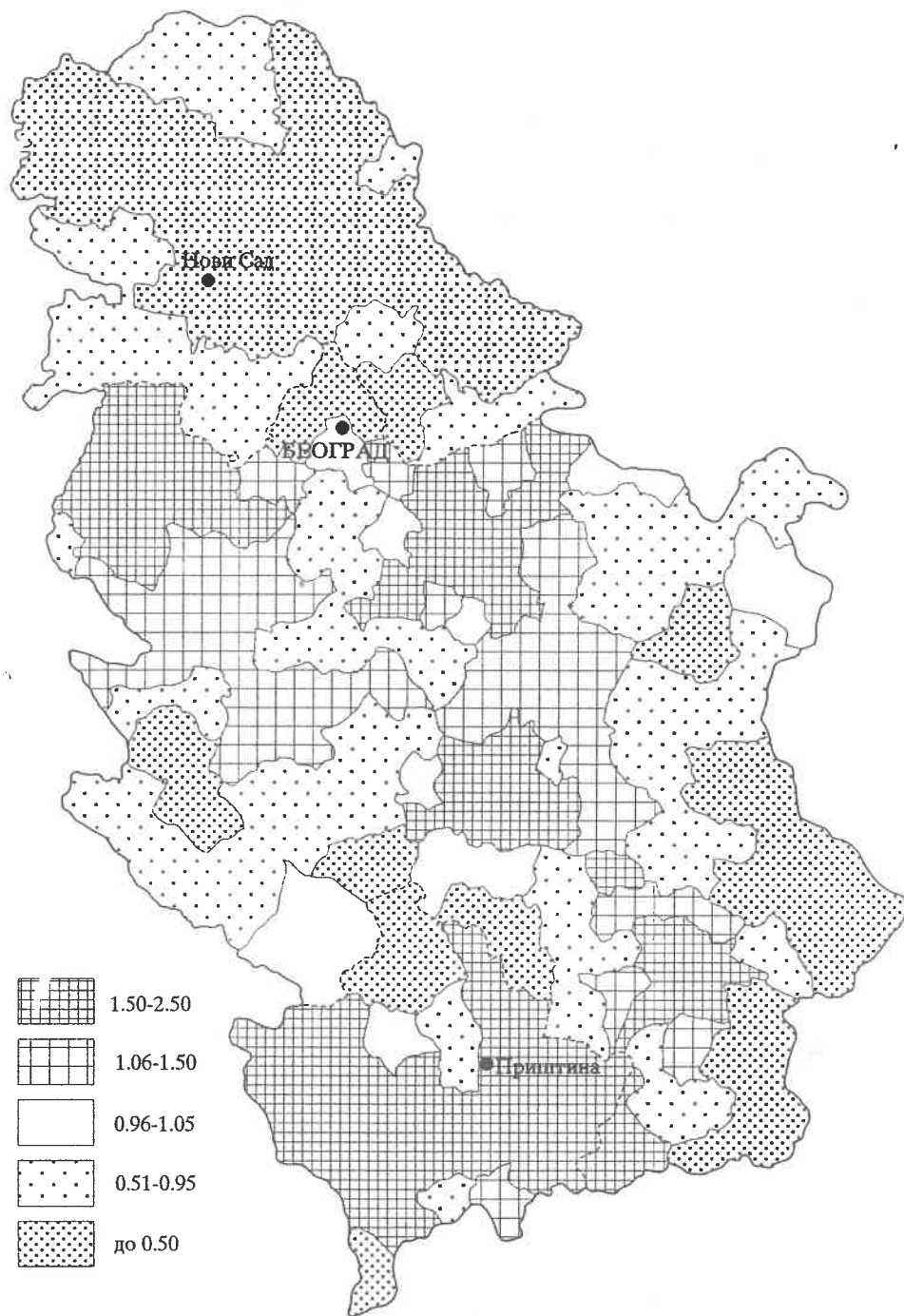
¹⁶ У ово истраживање нису урачунате централне београдске општине.

II *Тип ниске концентрације* – овом типу припадају општине са нивоом концентрације 0,51-0,95; заступљен је у 53 (28,6) општине према елементу пољопривредног становништва и 43 према нивоу концентрације активног пољопривредног становништва (23,1%). Према нивоу концентрације пољопривредног становништва простире се на 30,3% укупне пољопривредне површине, на којима је насељено 20,6% укупног пољопривредног становништва. Да је ниво активности становништва овог типа низак указује податак да се овај тип простире на 25,8% пољопривредних површина и ангажује 17,6% укупно активних пољопривредника. Распрострањеност овог типа је у већини општина источне Србије, југозападним и северним општинама Војводине, београдским општинама са простора Космаја, и у југозападној Србији (Рашка област и копаонички крај).

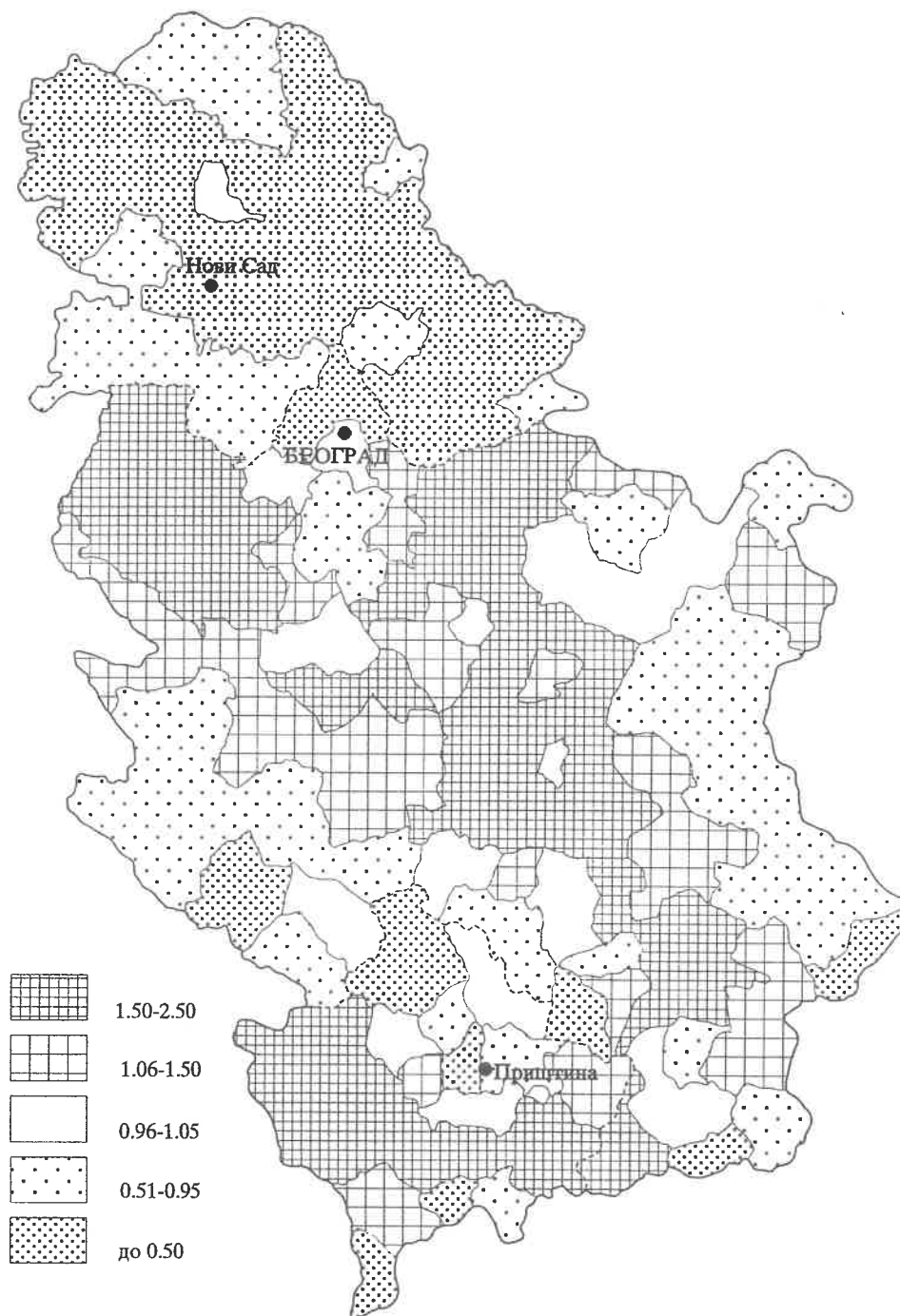
III *Тип просечне концентрације* – са нивоом концентрације 0,96-1,05 има најмању заступљеност и просторно није груписан. Заступљен је у 9 општина према елементу концентрације пољопривредног становништва и у 14 општина према активности пољопривредног становништва.

IV *Тип високе концентрације становништва* – ниво концентрације од 1,06 до 1,50, заступљен је у 31 (16,8% укупног броја) општини у Србији, на 14,3% укупне пољопривредне површине, где живи 18,3% укупног пољопривредног становништва. Према елементу активности у пољопривреди овај тип је заступљен у 30 општина; простире се на 14,6% пољопривредних површина на којима је ангажовано 19,1% активних пољопривредника Србије. Просторно је представљен као коридор између појаса изразито високе концентрације и ниске концентрације, и углавном је заступљен у централним деловима Србије, у Војводини се не појављује, а на Косову и Метохији само у по једној општини (у Качанику према елементу пољопривредног становништва и Призрену према нивоу активности пољопривредника).

V *Тип изразио високе концентрације* – ниво концентрације изнад 1,51, заступљен је у 43 (23,2%), односно 49 (26,3%) општина. По нивоу концентрације пољопривредног становништва простире се на 20,7% пољопривредне површине, која концентрише 45,1% укупног пољопривредног становништва Србије. Када је у питању активност пољопривредника, овај тип среће се на 24,1% укупних пољопривредних површина и ангажује 46,1 укупно активног пољопривредног становништва Србије. Распрострањен је, углавном, у традиционално пољопривредним реонима: Северо-западна Србија, (Посавина, Мачва, Тамнава, Колубара), Поморавље, Стиг и Браничево, Западно и Јужно Поморавље, делови Власине и Крајишта, и на Косову и Метохији.

Карта 5. - Ниво концентрације пољопривредног становништва Србије, 1991.
 Concentration degree of agricultural population in Serbia, 1991

Карта 6. - Ниво концентрације активног пољопривредног становништва Србије, 1991.
 Concentration degree of active agricultural population in Serbia, 1991

У циљу што квалитетније анализе пољопривредног становништва у функцији реонизације, чини нам се да је методолошки оправдано, у елементе реонизације увести и неке атрибутне производне показатеље. У том смислу одлучили смо се на *ниво производности активног пољопривредника*¹⁷, који је изражен укупном пољопривредном производњом (у житним јединицама¹⁸) на једном активног пољопривредника. Добијене вредности по општинама стављене су у однос са просеком Србије, и на тај начин изведени су простори са већом/мањом производњом по активног пољопривреднику. Резултат су изражене макрорегионалне резлике у односу на просек Србије и хомогеност просторне дистрибуције према овом елементу:

I *Изразито низак ниво продуктивности активног пољопривредника* – са коефицијентом 0,00-0,50, има чак 63 (34% укупног броја општина у Србији) општине у Србији, од чега је 55 у Централној Србији, а 9 на Косову и Метохији. На овим просторима пољопривредом се активно бави 40,7% укупно активног пољопривредника¹⁹ Србије, а они производе само 14,2% укупних житних јединица. Разлози за то налазе се како у физичкогеографским, тако и демогеографским факторима развоја пољопривредне производње. Низак степен валоризације природних услова брдско-планинских простора за пољопривредну производњу, низак степен коришћења агротехнолошких иновација, изузетно неповољна старосна (осим на Косову и Метохији) и образовна структура ових пољопривредника свакако су одлучујући фактори. Уважавујући резултате нивоа производности и познавајући природне потенцијале тих простора, сигурни

¹⁷ Продуктивност рада активног пољопривредника - $P_a = U:R$
 где је U - укупна пољопривредна производња изражена у житним јединицама
 R - број активног пољопривредника

¹⁸ Житна јединица је условна јединица производње (конверзивни коефицијент), прихваћена од стране ФАО, где је вредност пољопривредног производа сведена на вредност пшенице (на основу садржине беланчевина и скроба). Укупна пољопривредна производња на територији Србије 1991. године износила је 214.570.962 житне јединице. Детаљније о начину прерачунавања: Тодоровић М., *Географске основе историје пољопривреде Србије*, докторска дисертација, стр. 56, Београд, 1998.

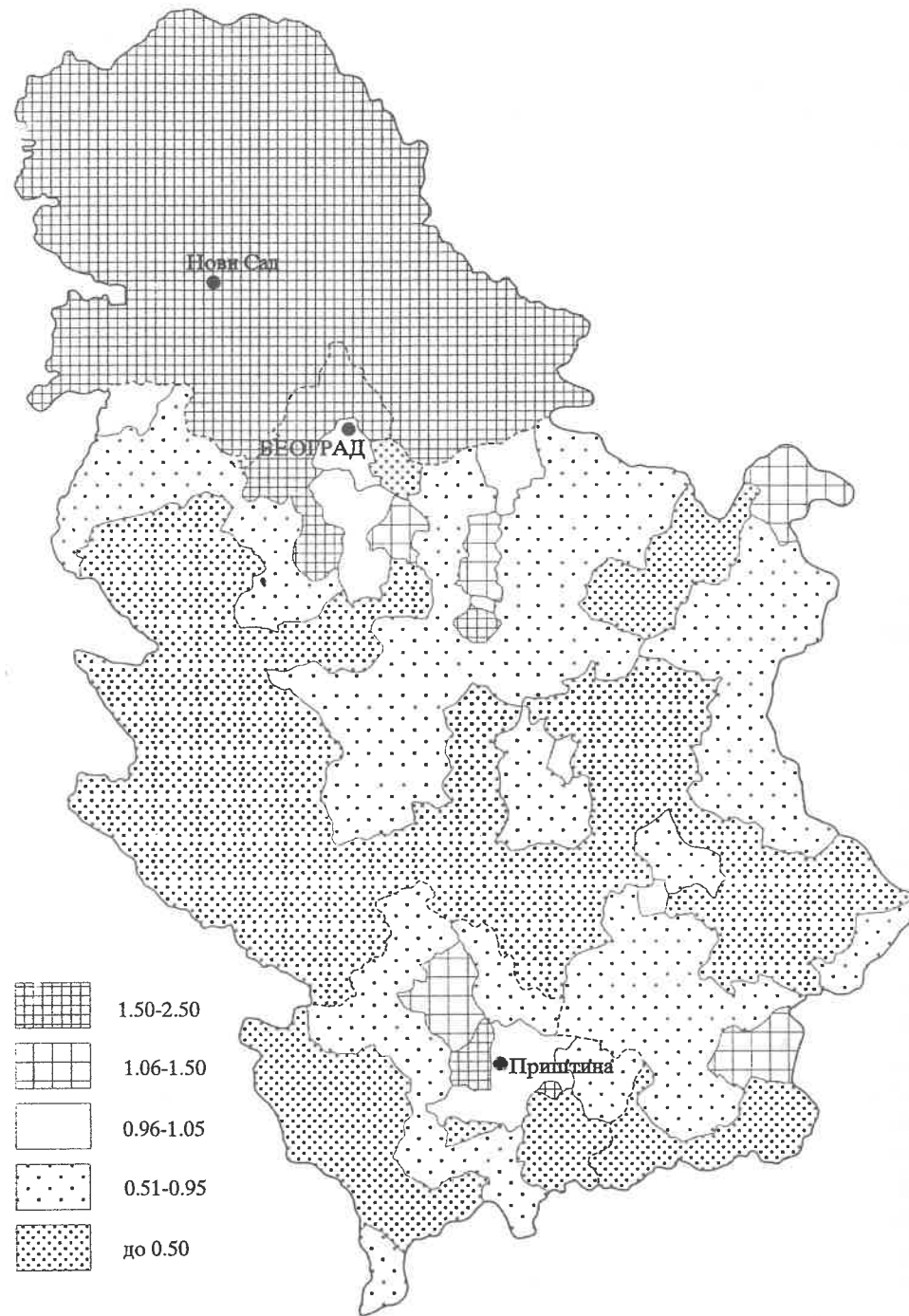
¹⁹ Мишљења смо да је овај проценат активног пољопривредника у групи изразито ниске продуктивности још већи. Наиме, базични подаци из пописа, када је у питању активност пољопривредника на Косову и Метохији, услед различитог схватања дефиниције и грешака приликом примене дефиниције активности код женске албанске популације могу се довести у питање. Искуства са терена указују на чињеницу да се Албанке више баве пољопривредом, него што се то на попису изјашњавају, тако да према нашим проценама и све остале општине са Косова и Метохије које се налазе у групи од 0,50-0,60 (а то су све остале општине осим Липљана и Приштине) могу се сврстати у ову групу нивоа производности активног становништва

смо, да би скоро све општине овог типа, које се налазе у Подунављу, Поморављу и плодним деловима Косова и Метохије, неким променама социо-економског карактера, могле имати далеко боље производне резултате од постојећих.

II *Низак ниво продуктивности активног пољопривредника* – са коефицијентом од 0,51-0,95, имају 53 (28,6%) општине у Србији. Том типу општина припада 38,1% активног пољопривредника, који произведу 23,4% укупне пољопривредне производње. Дакле, 116 или 62,8% општина спада у групу продуктивности испод просека Републике. Та два типа ангажују укупно 78,8% активног пољопривредника, који произведу 37,6% укупне пољопривредне производње. Бољим усмеравањем регионалног и руралног развоја, свакако да би се производни значај и капацитет ових простора могао значајно побољшати.

III и IV *Тип просечног и високог нивоа производности* - коефицијент 0,96 до 1,05 и 1,06 до 1,50) припада само 16 општина у Србији и њихово заједничко учешће и код активног становништва и производње не прелази 7%.

V *Изразито висок ниво продуктивности активног пољопривредника* - коефицијент већи од 1,51, имају 53 (28,6%) општине у Србији. Тај тип просторно је врло хомогено распоређен и обухвата све општине у макроцелини Војводина, затим Лазаревац, Баточину, Косово Поље и Обилић. Припадност Лазаревца, Баточине, Косова Поља и Обилића овој групи, управо указују на чињеницу да нису само природни потенцијали услов високог нивоа производности пољопривредне производње, и да би се измењеним односом према пољопривреди и селу, и на многим другим просторима у Србији, могли постићи бољи резултати, посебно у деловима Мачве, Посавине, Стига, Браничева и целокупног Поморавља. Тип изразито високог нивоа продуктивности концентрише 14,7% укупно активног пољопривредника, који произведу више од половине укупне пољопривредне производње у Србији (55,6% укупних житних јединица). Колико су изразите разлике у обиму пољопривредне производње најбоље показује податак да, на пример, општина Сомбор годишње укупно произведе пољопривредних производа у вредности од 7.199.755 житних јединица, што је равно укупној пољопривредној производњи 27 општина из групе изразито ниске продуктивности активног пољопривредних становника Наиме, исту продуктивност има 5839 активног пољопривредника општине Сомбор као и 146.031 пољопривредника из групе изразито ниске продуктивности (Карта 6).

Карта 7. - Ниво пољопривредне продуктивности активних пољопривредника Србије, 1991.

Agricultural productivity degree of active agricultural population in Serbia, 1991

Многа истраживања процеса напуштања села и преласка у ван пољопривредне делатности указују да у Србији њихове узроке, пре свега, треба тражити у предностима сталног радног односа, из чега произилази социјално и пензионо осигурање, дечији додатак, те други облици социјално-економске сигурности. Један од главних узрока бежања са села налази се у диспаритету дохотка у пољопривреди у односу на ванпољопривредне делатности. Треба напоменути да су често по среди очекиване, а не реалне разлике. Осим тога, услови за задовољење савремених цивилизацијских захтева живота²⁰ далеко су бољи у граду него у селу.

За период после Другог светског рата карактеристичан је и други вид миграција сеоског становништва према градовима, али он има дневни карактер. Реч је о запошљавању у ванпољопривредним делатностима, уз становање на селу. На овај начин створен је велики број тзв. мешовитих газдинстава. И у овом случају економски моменат је био одлучујући. Наиме, запошљавањем ван газдинства, а остајањем на њему, омогућено је стварање допунског дохотка (од пољопривреде, у овом случају), уз већ постојећу сигурност сталног радног односа. У великом броју случајева, емпиријски је доказано, да поред економског фактора, на такво опредељење утиче и психолошки моменат, који се објашњава јаком жељом да се имање не продаје, не отуђује, не губе корени итд.

При општој оцени покретљивости становништва у Србији могу се издвојити три основна правца. *Први*, општа покретљивост према Београду - центру политичког, културног, образовног и управног живота Републике, и *други* ка регионалним центрима, и *шрећи* од села ка општинском центру. У овој покретљивости највише учествује пољопривредно становништво. Овакав тренд видно се одражава на пољопривреду уопште, а посебно на процесе у области сточарства. Анализа стања јасно указује да се гашењем пољопривредних домаћинстава смањује број стоке, што видно утиче на резултате укупне стаочарске производње.

Када се говори о појму изумирања села, као сегмента локацијски везаног за проблематику развоја и кретања пољопривредног становништва, треба поменути и процес који је констатовао М. Стојанов (*Стојанов М.*, 1991: 25), да села која имају мање од 500 становника брже нестају, или су већ ишчезла. По том аутору, у

²⁰ На пример, од укупног броја лекара у Србији у 1991. години, око 1/3 било је запослено у Београду (од 24.509 у Београду је 6.781), када би постојали подаци за градске и сеоске просторе то би било далеко поразније. Извор: Општине у Србији 1993, РЗС, Београд, 1994.

општем демографском слому сеоске популације велика села успевају да се донекле обнављају, а мала нестају. Још је непозната та *критична маса* која је неопходна за обнављање села. Сличан је став и Р. Борелија (*Борели Р.*, 1985: 9), који сматра да брже нестају мала планинска села састављена претежно од чистих пољопривредника, док већа заступљеност мешовитих домаћинстава чини села виталнијим. Интензиван процес изумирања села очигледно је карактеристичан за шире светске просторе. Према наводима А. Хагурова (*Хагуров А.*, 1997: 126), у Русији, на Кубану села „умиру, отприлике, по једано село за месец дана. Сада је на путу да нестане још 240 сеоских насеља, у којима живи од 1 до 50 становника”. Сигурни смо да оваква теоријско-емпиријска сазнања треба имати на уму при детаљнијем програмирању руралног и регионалног развоја.

Према неким аграрногеографским истраживањима, последњих година овог века у развијеним земљама примећен је тренд смањења депопулације руралних простора и њихова постепена репопулација. Како А. Гилг (*Гилг А.*, 1985: 70), у својој књизи, каже ”многи истраживачи нису били спремни да брзо препознају овај феномен”. Дин,²¹ примећује да су повратници углавном старији људи, вишег социјалног статуса, из развијених региона. Гилг наглашава да ширење овог тренда, на који је указао попис из 1980, није карактеристично само за САД већ и за Европу²². Овај феномена, не може се једноставно објаснити и много је комплексније него што изгледа у првом тренутку. У том смислу, Филдинг издваја три основна елемента која утичу на овај феномен: жеља да се живи у сеоским насељима; могућности запослења у новим индустријама у сеоским просторима и регионално планирање влада, које су прихватиле прва два фактора у развоју постиндустријских друштава, повећавајући ниво услуга и запослења у услужним делатностима.

Многи аутори предвиђају да ће крајем овог миленијума процес репопулације сеоских простора бити још бржи и такав тренд приписују неумитном расту, развоју и примени електронских, телекомуникационих и компјутерских технологија. Ј. Нилс (*Nilles J.*, 1991: 202). види реалне изгледе да село преживи, уз темељни преображај, у могућностима најмодернијих информационих и телекомуникационих технологија, које омогућују деконцентрацију радне снаге - *рад код*

²¹ Dean et al., *Counterurbanisation and the Characteristics of the Persons Migrating to West Cornwall*, Geoforum 15, преузето из Andrew Gilg., *An Introduction to Rural Geography*, Edward Arnold, str. 70, London, 1985.

²² Шоу наводи податак да се чак 22,4% миграната на Европском континенту могу дефинисати као повратници, а у Норвешкој чак 30-40%. Shaw D., *A Tide that's Turning in the Rural West*, Town and Country Planning 51, преузето из A Gilg, *An Introduction to Rural Geography*, Edward Arnold, str. 70, London, 1985.

куће (Teleworking from Home). Наиме, очекује се раст броја оних који ће бити заинтересовани да живе у руралним просторима, а да везу са својим радним местом одржавају преко компјутерско-електронских веза. То наравно, неће директно утицати на услове за развој пољопривреде и села, али индиректне везе се већ у овом тренутку називу, посебно у области подизања нивоа социо-културолтурних и економских услова живљења у руралним просторима. Према већини аутора, процес репопулације руралних простора прати и повратак млађе генерације селу, пре свега, младих из вишег социјалног слоја, вишег обаразовања, који у животу на селу виде могућност добре зараде, увећања капитала и здравог живота. Њихово деловање оријентисано је на интензивне облике производње и специјализацију у пољопривреди. По правилу, реч је о руралним просторима који су ближи градским центрима, који, у исти мах, нуде привилегије живота и на селу и у граду (*Тодоровић М., Милетић Р.*, 1997: 101-102).

У југословенској научној пракси овај феномен још није дошао до изражаја, мада га Просторни план предвиђа. Може се претпоставити да ће следећи попис становништва указати и на благе реверзибилне процесе. У нашим условима, то није резултат привлачности села, већ погоршања опште економске ситуације и некавалитетних услова живота у граду (незапосленост, економска несигурност, немогућност решавања стамбеног питања, свеопшти пад квалитета живота, итд.). У том смислу, аграрна политика Републике требало би да буде усмерена и на побољшање квалитета живљења у руралним просторима.

Густине пољопривредне насељености Србије

Просторни размештај пољопривредног становништва и његова улога и значај не могу се поједностављено посматрати и анализирати, пре свега због чињенице да управо земље са малим уделом пољопривредног становништва постижу велику пољопривредну производњу и обрнуто, земље са великим учешћем пољопривредног становништва имају малу, или незнатну пољопривредну производњу. Значај пољопривредног становништва долази до изражаја тек када се доведе у везу са осталим важним компонентама развоја пољопривреде. Познато је да се већим улагањем капитала, рационализацијом производње, применом нових технологија постижу високи приноси уз улагање мање радне снаге, и обрнуто.

У једном претходном истраживању аутор ове рада довео је у везу пољопривредне површине са бројем становника у неколико различитих модификационих група при чему су издвојени различити облици густина насељености на простору Србије²³:

1. *Општа густина насељености* - Услед повећања укупног броја становника у периоду 1961-1981²⁴ дошло је до повећања општих густина насељености и то у Централној Србији и Војводини у блажој форми (са индексима 122 и 117), док Косово и Метохија бележи изузетно брз пораст становништва (са индексом 165). У регионалном смислу, највеће повећање имају Београд (са 535 на 903 ст/км²) и Косово и Метохија (од 88 на 143 ст/км²). Насупрот њима, пограничне општине (осим на Косову и Метохији) бележе смањење густина насељености (Неготин са 85 на 59, Књажевац са 87 на 40 ст/км². Општине са најнижом густином насељености у Србији су Болевац - 26, Босилеград 25, Црна Трава - 20 ст/км².

2. *Општа густина пољопривредне насељености* - Код свих општина примећује се осетно повећање ових густина насељености.

3. *Специфична пољопривредна густина насељености* - Насупрот претходним густинама насељености, специфичне пољопривредне

²³ Резултати су објављени у раду Марина Тодоровић, *Гуштине насељености пољопривредног становништва у СР Србији*, Зборник радова Географског института „Јован Цвијић”, бр. 40., стр. 221, Београд, 1988. Облици густина насељености су следећи: 1. *Општа густина насељености* - где је дат однос укупног броја становника и укупне реалне површине; 2. *Општа густина пољопривредне насељености* - даје однос укупног становништва и укупне реалне пољопривредне површине. 3. *Специфична пољопривредна густина насељености* - као однос укупног пољопривредног становништва и реалне пољопривредне површине; 4. *Пољопривредно-производна густина насељености* - приказује однос активног пољопривредног становништва и реалне пољопривредне површине; 5. *Општа редукована густина насељености* - где је дат однос укупног становништва и укупне редуковане површине (под појмом *редукована* сматра се свођење свих површина на заједничку јединицу мере, а то је њива, чиме су се добили пољопривредно производни потенцијали по јединих простора); 6. *Општа редукована густина пољопривредне насељености* - приказује однос укупног становништва и укупне редуковане пољопривредне површине; 7. *Специфична редукована пољопривредна густина насељености* - однос укупног пољопривредног становништва и редуковане пољопривредне површине; 8. *Редукована пољопривредно-производна густина насељености* приказује однос активног пољопривредног становништва и редуковане пољопривредне површине.

²⁴ Упоредном методом дошли смо до закључка да у периоду 1981-1991. није било значајних промена у густини становника, па смо се, за потребе овог рада, задржали на анализи резултата из претходног периода. На простору Србије густина се повећала са 105 на 111, ст/км² Централне Србије са 101 на 109, у Војводини се смањила са 95 на 94, и на Косову и Метохији бележи највећи раст са 145 на 189 ст/км². С обзиром да су за Косово и Метохију подаци на нивоу процена, сматрамо да је анализа стања 1981. године у овом случају сасвим довољна.

густине насељености у посматраном периоду осетно се мањују. Индекс смањења за Србију је 54. Ово је одраз смањења природног прираштаја (осим на Косову и Метохији) и неповољних трендова у старосној структури пољопривредног становништва, као и веома изражених миграционих кретања из села у градове. Регионално посматрано, уочавају се велике разлике: док Војводина бележи натпросечан пад ових густина (рецимо, Кањига са 42 на 18 ст./км², Кикинда (са 50 на 17) догле је на Косову и Метохији тај пад готово неосетан, па чак има и општина (нпр. Сува Река, Ораховац и Клина) које остају у истој категорији. Само општине Косовска Митровица и Приштина, које је последњих деценија захватио процес индустријализације бележе смањење специфичних пољопривредних густина насељености. Неосетно смањење тих густина имају и традиционално пољопривредни региони - околина Шапца, Краљева и Лесковца, дакле предели алувијалних равни Саве, Колубаре, Западне Мораве и Јужне Мораве.

4. *Пољопривредно-производна густина насељености* - Анализа ових густина насељености указује на њихово осетно смањење у анализираном периоду. Ово се може сматрати негативним процесом, јер смањење није надокнађивано модернизацијом у пољопривредној производњи.

5. *Општа редукована густина насељености* - Овај модификовани вид густине насељености становништва бележи сличне тенденције као и општа густина насељености, али су њене вредности у поменутој већини општина веће од опште густине насељености. Највеће повећање, и у овом случају, бележе београдске општине Косова и Метохије.

6. *Општа редукована густина пољопривредне насељености* - И код овог типа густине, као и код опште пољопривредне густине, бележи се значајан пораст, чак и нешто већи, с обзиром на изражен процес смањења укупних пољопривредних површина и узурпирања ових површина од стране непољопривредних делатности.

7. *Специфична редукована пољопривредна густина насељености* - Анализа ових густина води другачијим закључцима од оних које добијамо кад анализирамо само специфичне густине насељености. У Војводини се уочавају слични процеси код обе врсте густина; то је разумљиво с обзиром да су разлике између реалних и редукованих површина незнатне (у структури површина преовлађују њиве). Тако, на пример, општина Сомбор има специфичну густину насељености 19 ст/км², а редуковану 18, Србобран 22-22, Рума 26-27 ст/км², итд. Планинске области Србије имају веће разлике између реалних и редукованих површина, па самим тим бележе и веће редуковане од

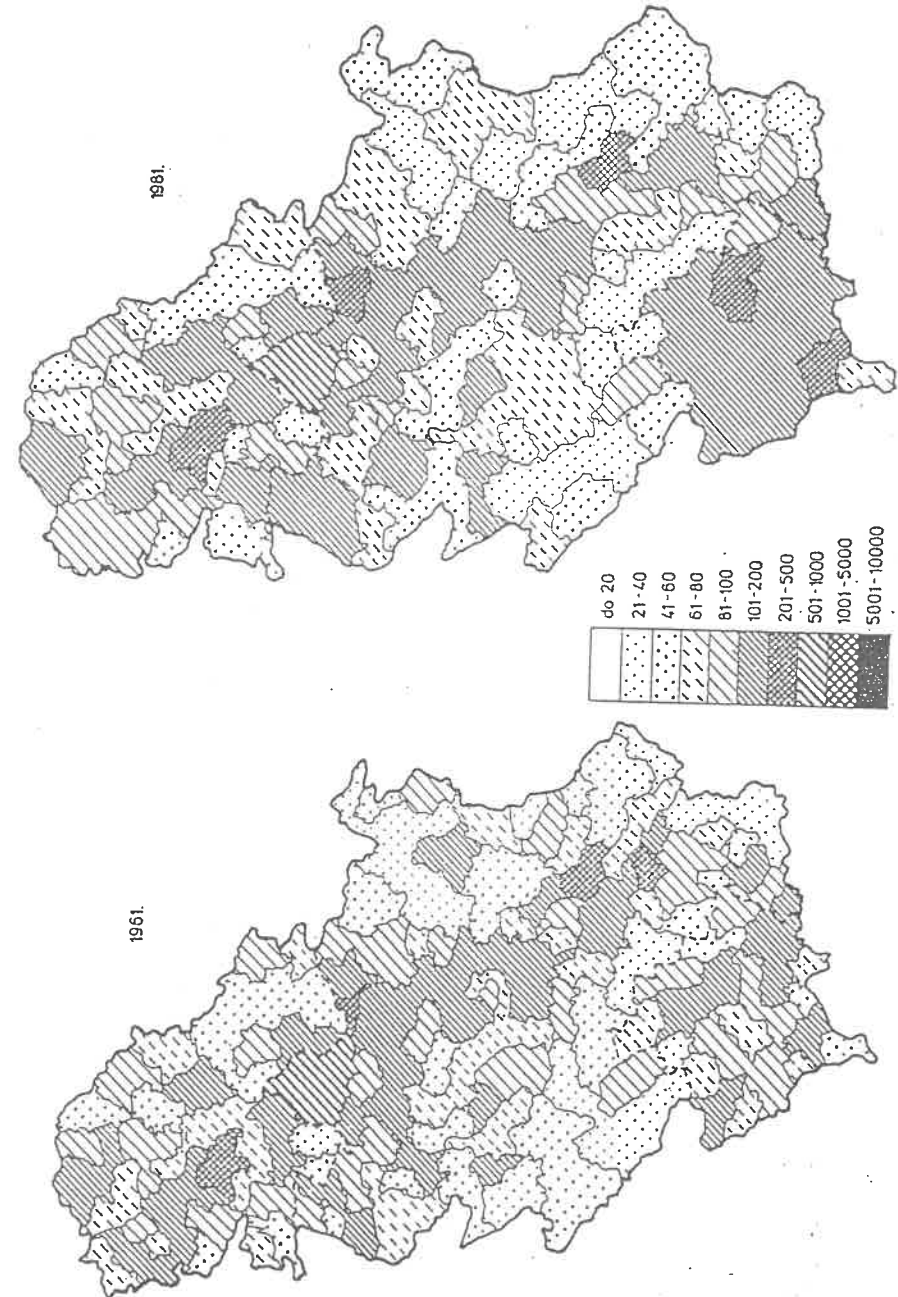
реалних густина насељености (на пример, Ивањица: 35 ст./km² реална, 61 редукована, итд).

8. Редукована пољопривредно-производна густина насељености - И код те густине, као и код реалне, бележи се смањење густина насељености, и значајне регионалне разлике. Тако се макрорегиони Војводина и Косово и Метохија издвајају као простори са малим пољопривредно-производним густинама (испод 20 ст./km²). У случају Војводине, то је резултат веће специјализације и механизације пољопривреде, док на Косову и Метохији заправо немамо реалан показатељ, услед неприказивања жена као активних пољопривредника. Централна Србија налази се у групи од 20 до 40 ст./km², са највећим густинама општина у долинама Велике и Јужне Мораве, Мачве, Чачанско-краљевачке котлине, итд.

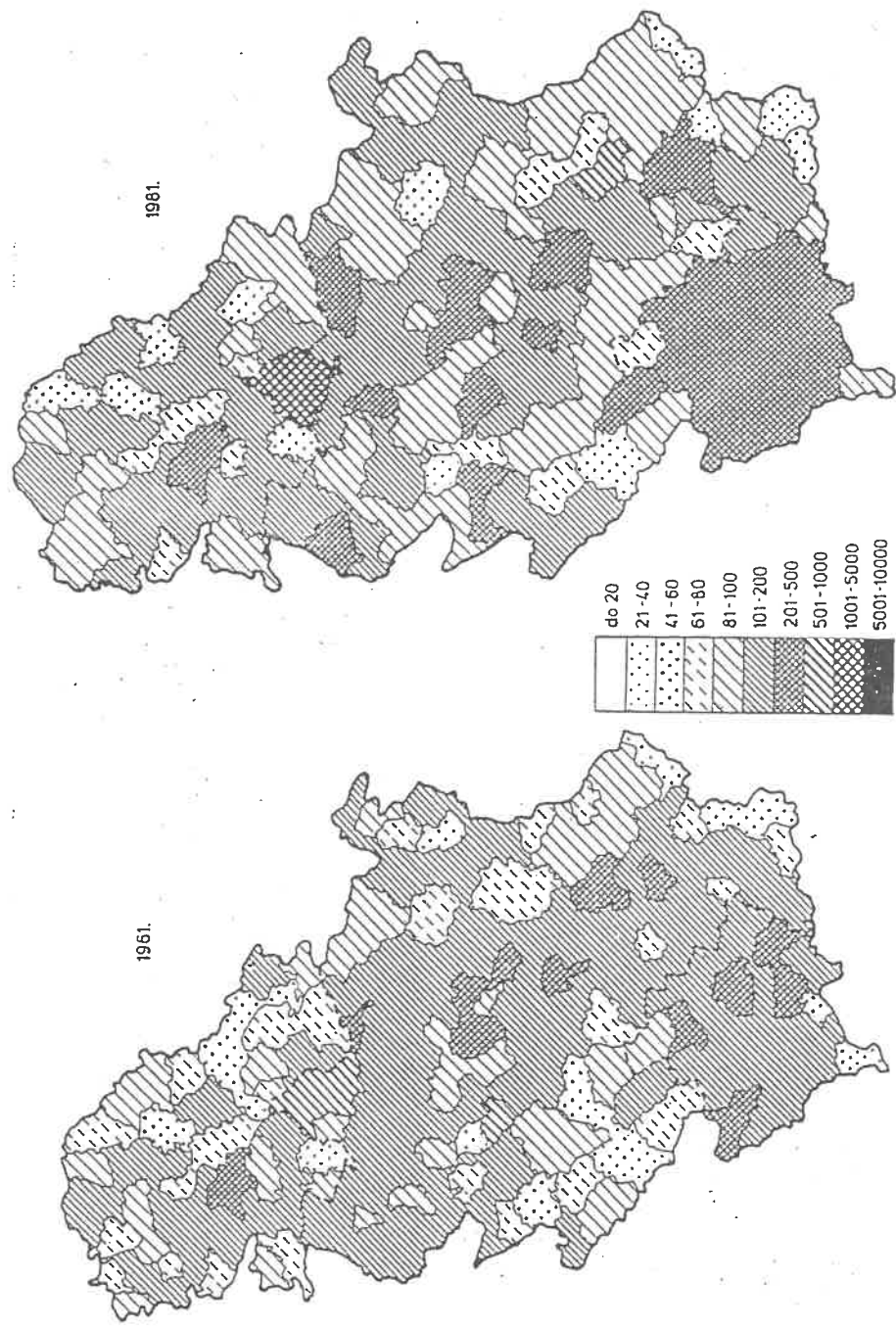
Таб. 2 - Густине насељености
Population densities

Густина	Србија		Централна Србија		Војводина		Косово и Метохија	
	1961.	1981.	1961.	1981.	1961.	1981.	1961.	1981.
Општа густина	86	105	86	101	86	95	88	145
Општа пољопривредна	129	161	138	168	100	113	167	271
Специфична пољопривредна	72	39	77	44	52	21	107	65
Производно пољопривредна	38	23	42	32	23	11	41	14
Општа редукована	143	182	154	191	105	120	213	331
Општа пољопривредна редукована	150	192	164	205	107	121	289	389
Специфична пољопривредна редукована	84	47	92	54	55	23	153	93
Производно пољопривредна редукована	44	28	46	39	24	12	59	20

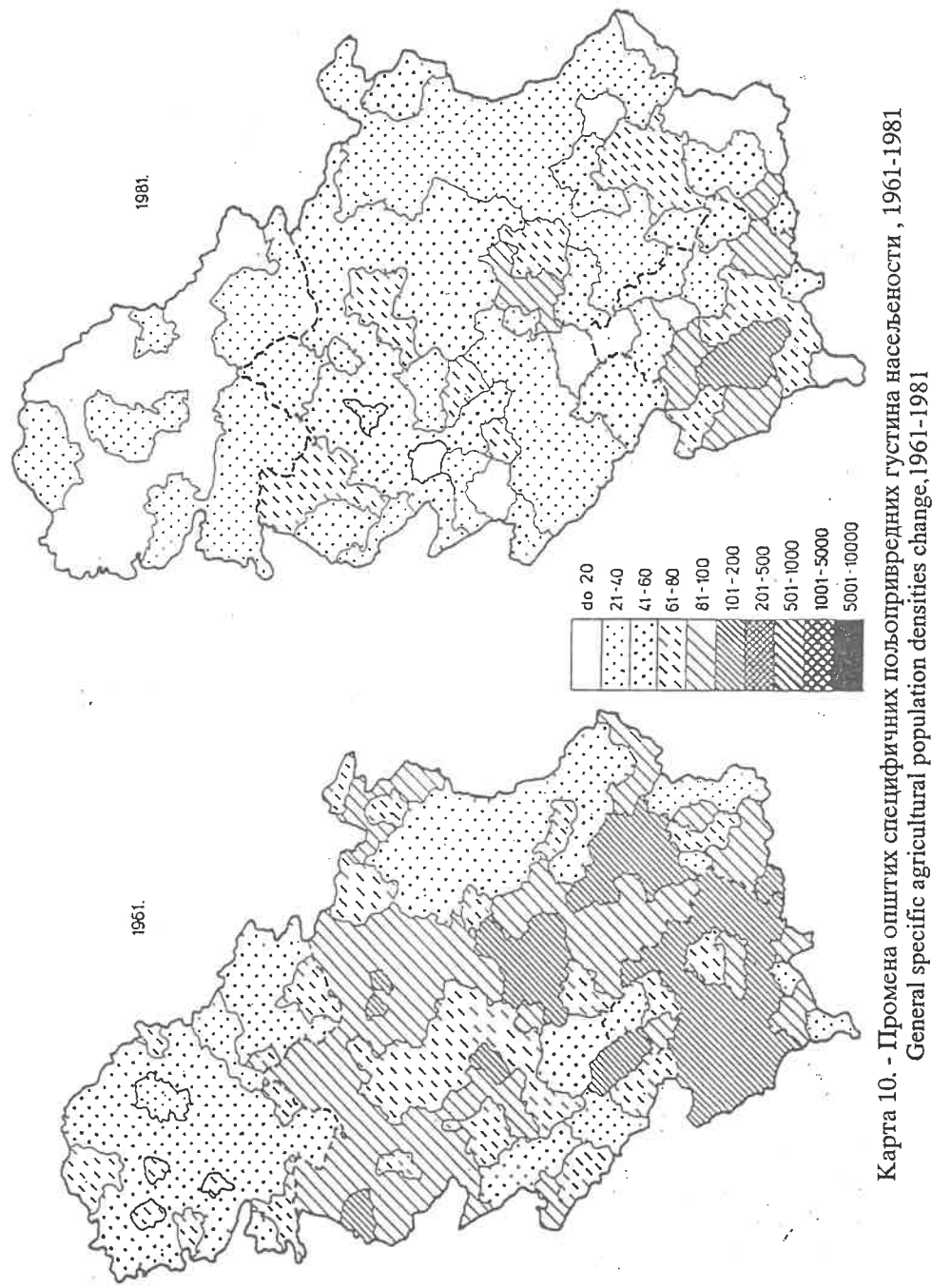
Извор: М. Тодоровић, *Густине насељености пољопривредног стиповништва у СР Србији*, Зборник радова Географског института „Јован Цвијић”, бр. 40., стр. 221, Београд, 1988

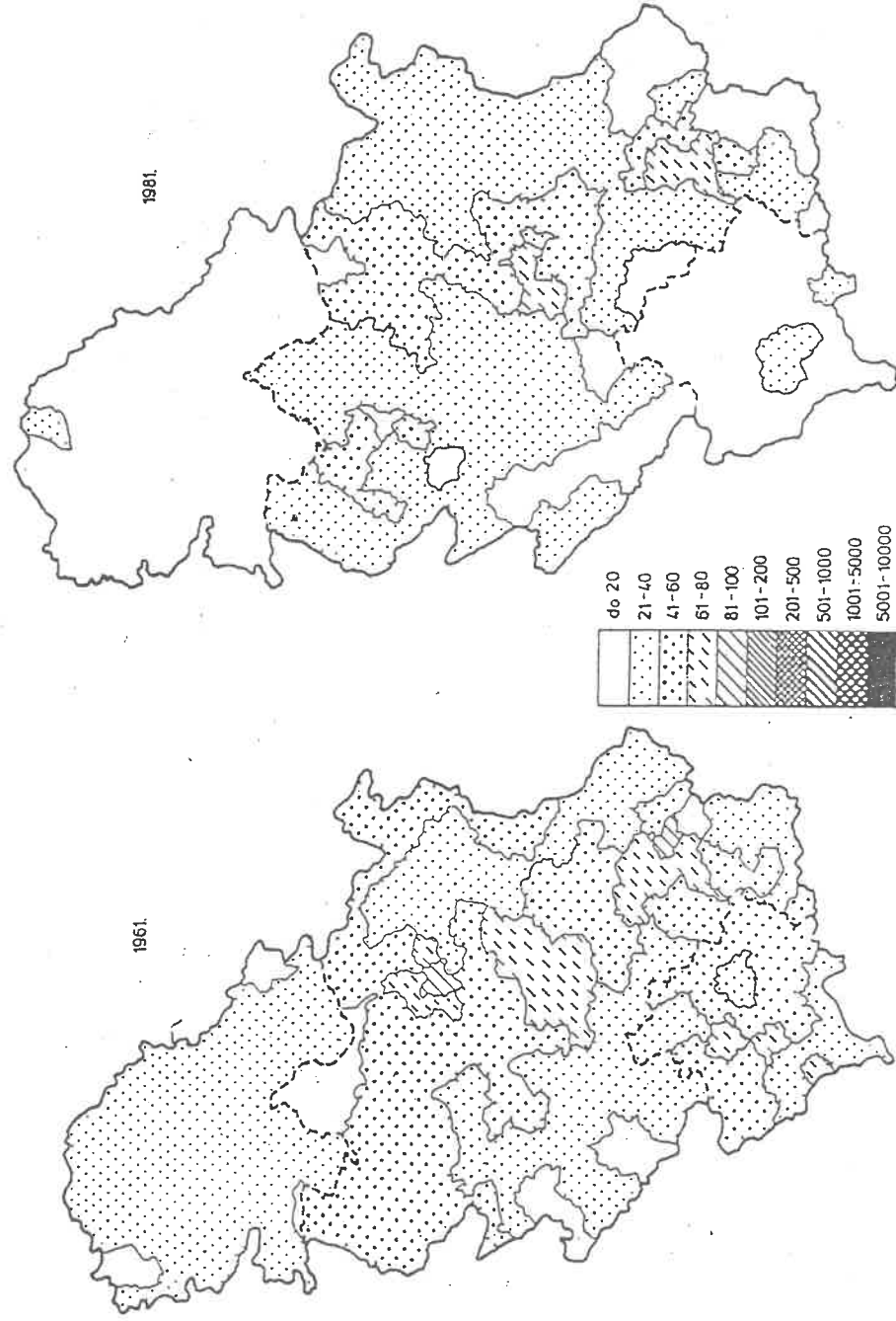
Карта 8. - Промена опште густине насељености у Србији, 1961-1981
General population density change in Serbia, 1961-1981

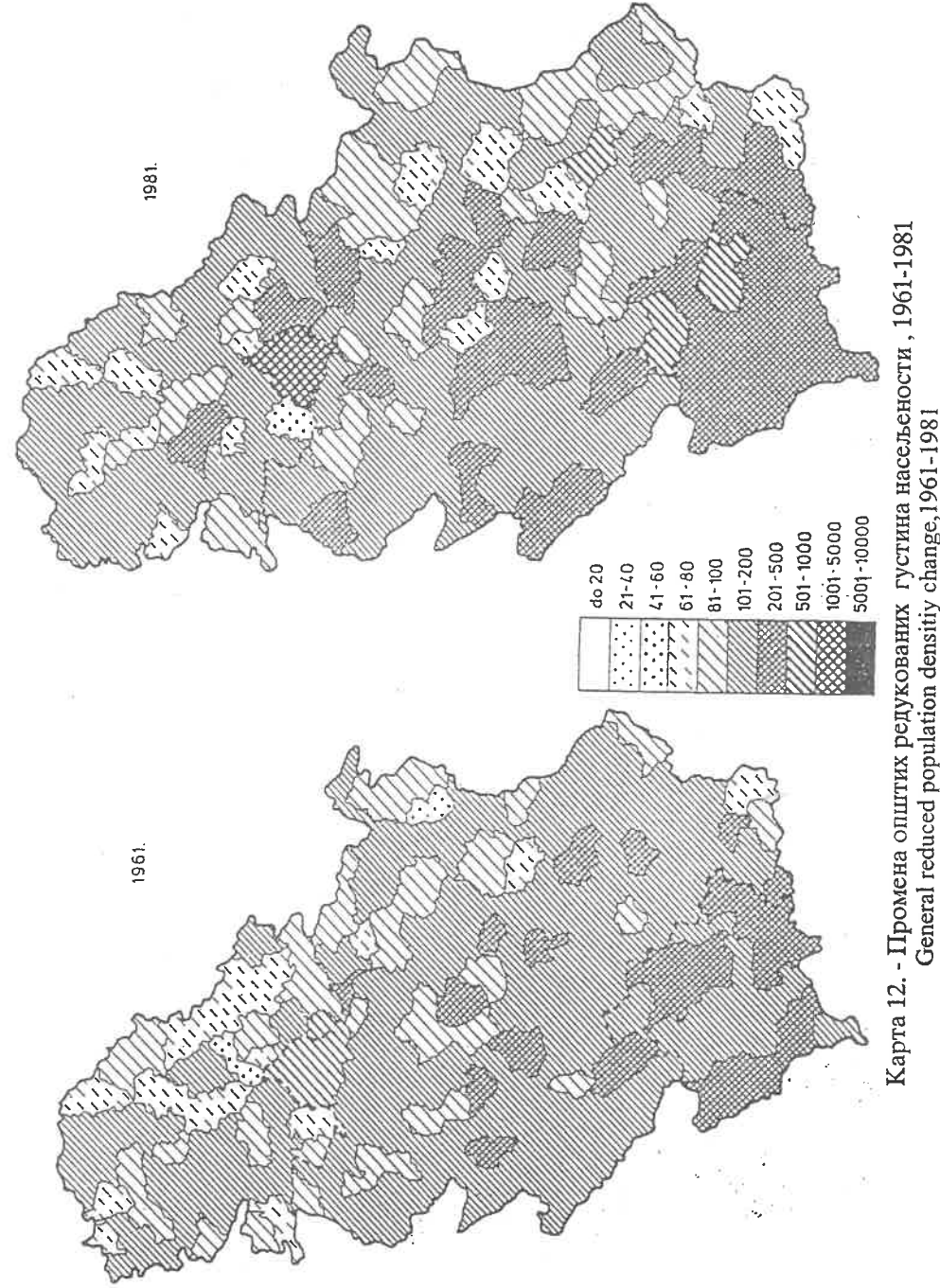
Карта 9. - Промена пољопривредних густина насељености, 1961-1981
General agricultural population densities change, 1961-1981

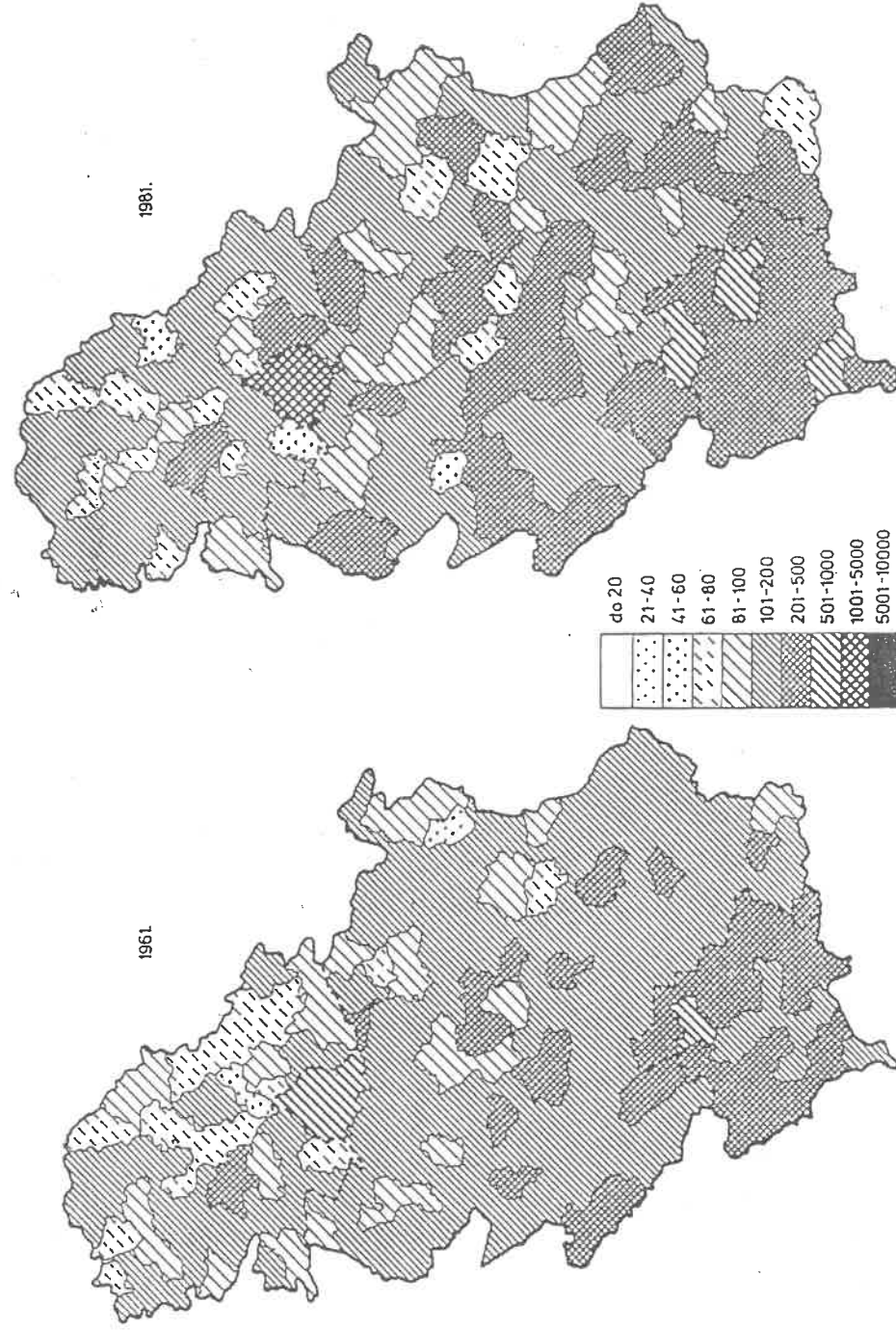
Карта 10. - Промена опшних специфичних пољопривредних густина насељености, 1961-1981
General specific agricultural population densities change, 1961-1981

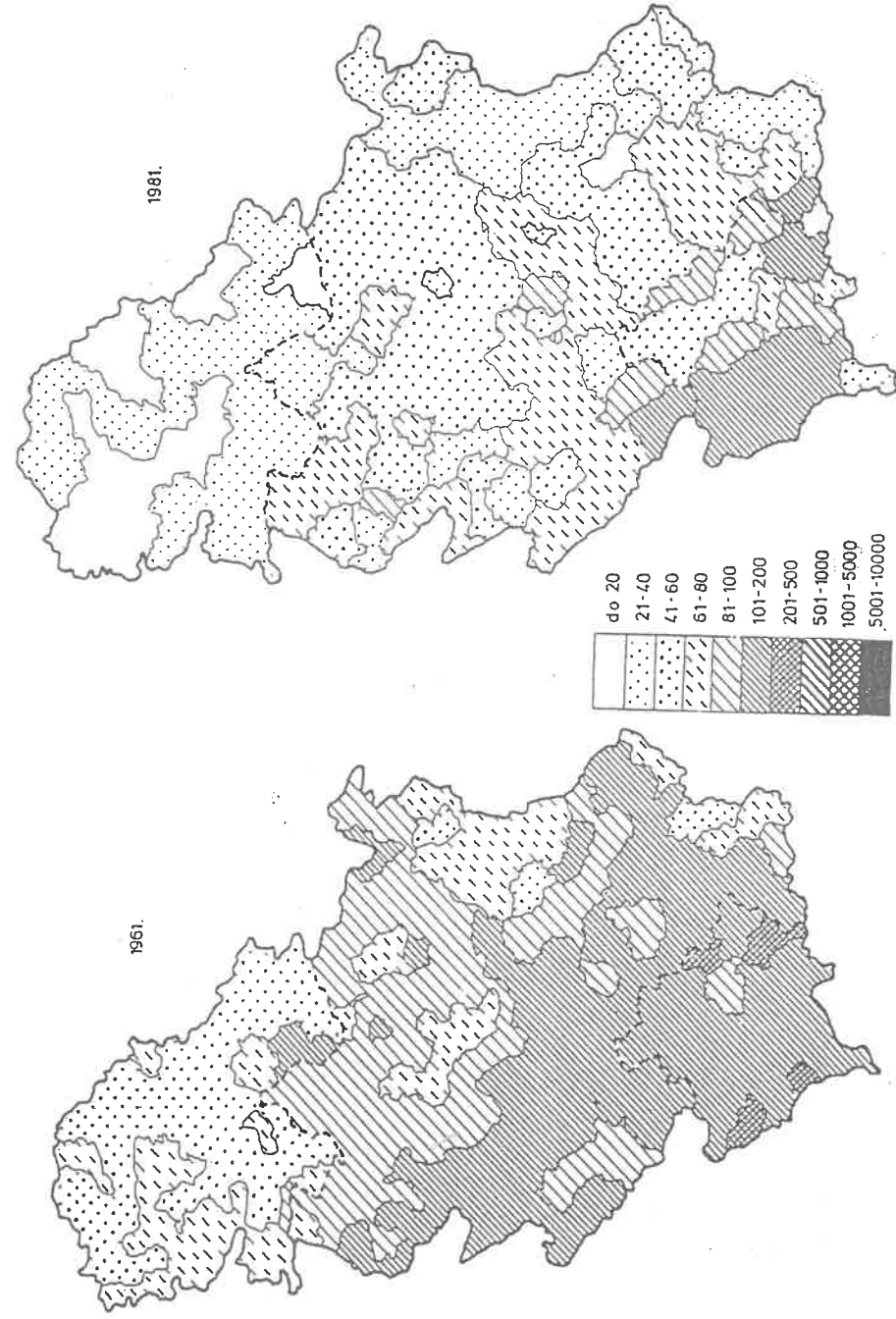
Карта 11. - Промена опшћих пољопривредно-производних густина, 1961-1981
 General agricultural-production population density change, 1961-1981

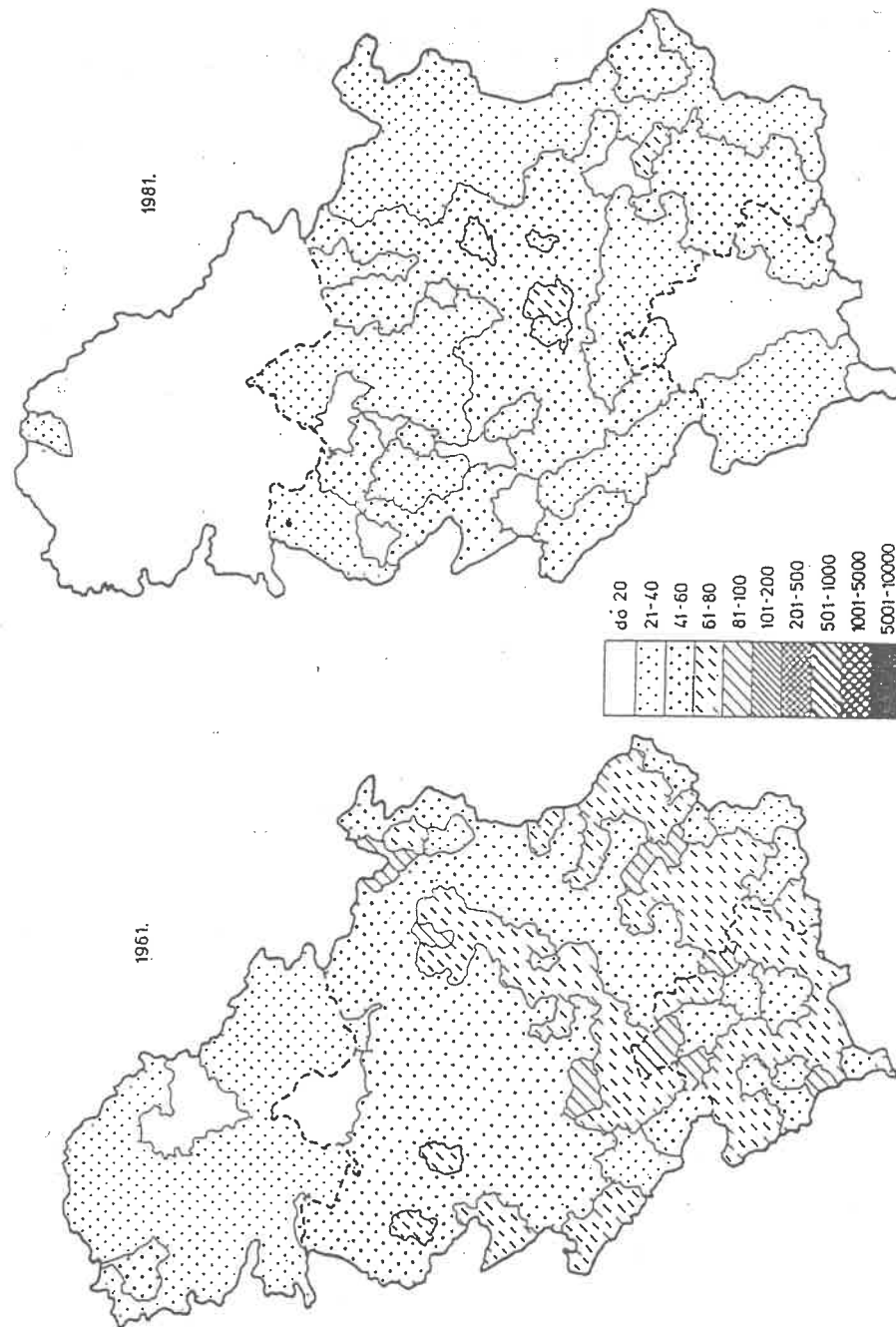
Карта 12. - Промена опшћих редукованих густина насељености, 1961-1981
 General reduced population density change, 1961-1981

Карта 13. - Промена опшћих редукованих пољопривредних густина, 1961-1981
General reduced agricultural population densities change, 1961-1981

Карта 14. - Промена специфичних редукованих пољопривредних густина, 1961-1981
Specific reduced agricultural population densities change, 1961-1981

Карта 15. - Промена редукованих пољопривредно-производних густина, 1961-1981
Reduced agricultural-production population densities change, 1961-1981

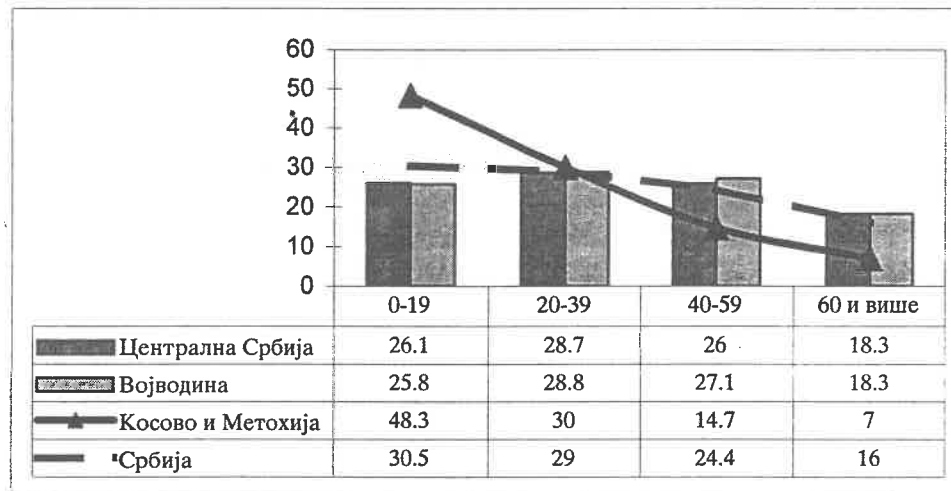
Из анализе густина насељености становништва може се закључити да је у другој половини овог века у већини општина Војводине и Централне Србије дошло до значајног умањења популационог потенцијала ангажованог у пољопривреди, при чему је тај процес знатно бржи у Војводини, југоисточној Србији и планинским пределима Републике. Такође, евидентно је да општине Јужне Србије (оне које се граниче са Косовом и Метохијом) по многим показатељима попримају одлике косовских општина, што је резултат досељавања становништва са Косова и Метохије.

Старосна и полна структура пољопривредног становништва и положај жене у пољопривреди

Старосна структура пољопривредног становништва Србије врло је специфичана и, такође, одраз је мултидимензионих, вишезначних социоекономских процеса и промена. Опште је позната чињеница да пољопривредну напушта махом младо становништво, како ради школовања, тако и запошљавања ван пољопривреде, или ступања у брак са лицем које живи и ради ван руралних простора, што је махом случај са женама, и то оним које се налазе у најфертилнијем добу. Према резултатима истраживања *Н. Радушки (Raduški N., 1990: 45)* удео пољопривредника старих од 20-39 година у укупном пољопривредном становништву СФР Југославије опао је са 30,1% у 1961. години на 20,4% у 1981. години. Старосна структура становништва је од посебног значаја за аграрногеографска истраживања, посебно у сегменту формирања контингента радне снаге у пољопривреди, јер детерминише, како садашњи, тако и будући обим радне снаге у пољопривреди. Промена старосне структуре пољопривредног становништва резултат је, пре свега, одласка младих генерација са села и битно утиче на постепено старење села. Старосна структура укупног становништва Србије одликује се перманентним приближавањем самом прагу демографске старости, уз изразито наглашене регионалне разлике. Економска импликација демографског старења долази, пре свега, до изражаја преко процеса његовог деловања на обим прилива младог нараштаја у радни контингент и обима одлива из радног контингента; што битно утиче на процес старења активног пољопривредног становништва.

Једно од најзначајнијих обележја старосне структуре Србији, последњих деценија овог века, је непрестано смањивање младог становништва (до 19 година старости), уз повећање удела старих (преко 60 година). Тако је удео младих опао са 41,6% на 30,5%, а старих се

повећао од 8,8% на 16,0%. Према пројекцијама Г. Пенева (Пенев Г., 1991: 19), такав тренд ће се и наставити, па се у Централној Србији очекује смањење пољопривредног становништва до 2011. године на 9,4%, од чега ће бар 50% лица бити старије од 60 година, док ће млађих од 20 година бити само 11,5% (мање од 62.000)²⁵. Како не постоје детаљнији подаци о узроцима напуштања пољопривреде, може се претпоставити, на основу старосне структуре да је општа смртност пољопривредника важан фактор његовог бројног смањења.²⁶ Према подацима за период 1981-1985. година у СФР Југославији је годишње на сваких 1000 мушкараца, старих 60-64 године умрло 23,5%, а у доби 65-69 година 34,9%, што што упозорава на прогресиван одлив радне снаге из пољопривреде.

Ск. 4 - Укупно становништво по великим старосним групама у Србији 1991.
Overall population by large age groups in Serbia in 1991

Просторна поларизација демографског развоја у Србији постаје све изражајнија, што се огледа и код старосног састава пољопривредника појединих макрорегиона, уз евидентну диференцијацију Косова и Метохије у односу на Централну Србију и Војводину. Становништво Косова и Метохије се налази у стадијуму демографске младости, док су Војводина и Централна Србија у стадијуму демографске старости.

²⁵ Према неким проценама, удео старог становништва у већини европских земаља је у сталном порасту и предвиђа се пораст на 20% почетком следећег века (Kirk M., 1981)

²⁶ Према неким истраживањима у Великој Британији 3% пољопривредног становништва умире годишње (Hill B, Ray D., 1987: 183).

Подаци о старосној структури пољопривредног становништва указују на изразито одмакао процес старења пољопривредника у Србији. Стара домаћинства не користе предности савремене механизације, и технологије, што се, негативно одражава на резултате и структуру пољопривредне производње. Неповољна старосна структура посебно је значајна са становишта резултата неких истраживања која су показала да су власници земље млађи од 45 година у већој мери склони прихватању изазова новог, да теже максимирају профита и проширењу обима посла²⁷.

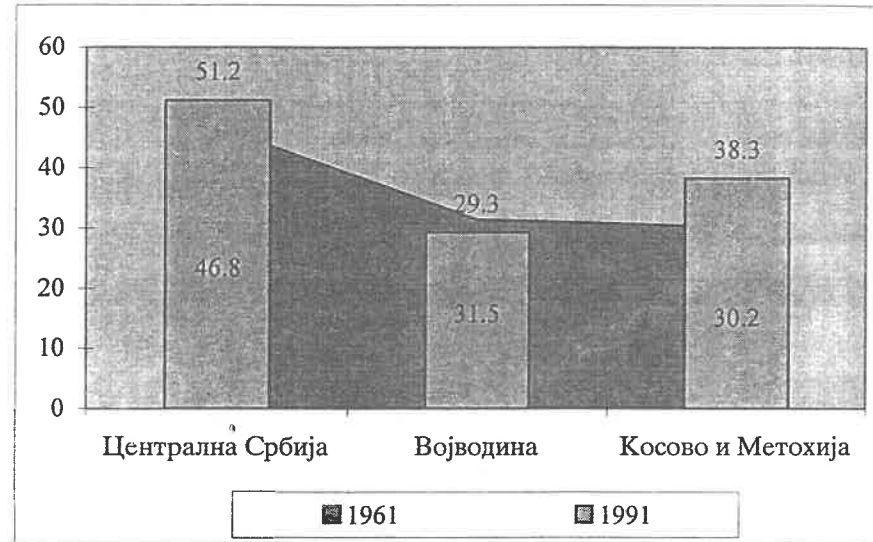
Према резултатима неких истраживања код нас (Тошић В., 1997: 32), удео омладине у доношењу важних одлука има традиционалан карактер и веома је скроман. Тек око 1/5 младих учествује у доношењу одлука о производној оријентацији газдинства, а око 1/4 учествује у доношењу одлука о потрошњи на газдинству. Ово је у диспропорцији са резултатима истраживања радне оптерећености сеоске омладине, који указују да више од 2/3 мушке и 1/3 женске сеоске омладине ради на имању дневно и више од 8 часова. Када се томе дода и време проведено у раду у домаћинству, радни дан сеоске омладине у сезони пољопривредних радова траје до 14 до 16 сати дневно. Дакле, свеопшти процес старења пољопривредног становништва, емпиријски је доказано, за собом повлачи конзервативније ставове, теже прилагођавање променама које настају као резултат техничко-технолошког напретка (иновацијама у пољопривреди), недовољну иницијативу, неадекватно образовање, повећане издатке за здравствено осигурање, итд.

Полна, поред старосне структуре, важан је чинилац економске активности становништва неког простора. Послератни процес изразите индустријализације и деаграризације довео је до повећања броја мешовитих домаћинстава, што је неминовно условило повећано ангажовање жена у пољопривреди, јер се, по правилу, мушкарци запошљавају ван пољопривреде, а жене остају на имању.

Од 1961. до 1991. године учешће активних жена у пољопривреди Србије повећало се за четири процентна поена (од 42,0 на 46,4%). Почев од осамдесетих година на просторима Централне Србије женска радна снага у пољопривреди представља више од половине (51,2) активних пољопривредника. Смањење активности жена у анализираном периоду забележено је само у Војводини, и може се објаснити јачом оријентацијом пољопривредне производње на ратарску производњу, у којој мање места има женској радној снази.

²⁷ Ibery B.W. *Goals and Values of Hop Farmers*, преузето од Д. Ђорђевић, *Методе одређивања намене иовришна у просторним плановима*, Географски факултет, Посебна издања књ. 5, стр. 26, Београд, 1995.

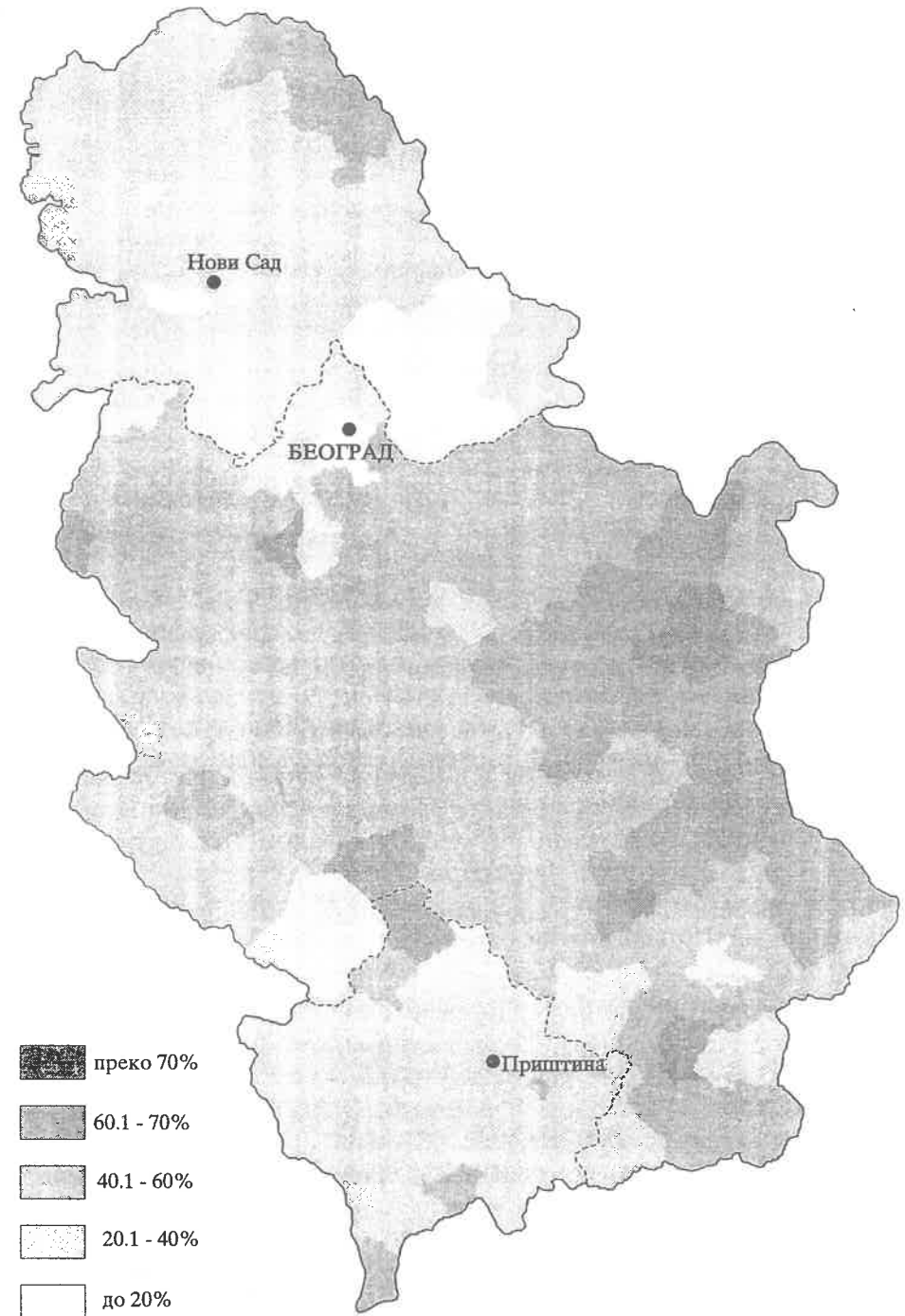
Просечно нижа активност жена на Косову и Метохији доказује правило светских размера да се најниже стопе економске активности жена сусрећу на просторима настањеним муслиманским становништвом²⁸.

Ск. 5 - Активне пољопривреднице у активном пољопривредном становништву
Active female farmers within active agricultural population

Изражене регионалне разлике, али и просторну хомогеност полне структуре пољопривредног становништва Србије, јасно илуструју подаци о учешћу женске радне снаге у активном пољопривредном становништву. Најниже учешће активних жена имају Војводина и Косово и Метохија. У Војводини се са, нижом од просечне активности за Војводину, одликују општине југозападне Војводине (Планиште 13,1%, Ковачица 15,5%, Опово 16,7%, Панчево 16,9% и Ковин 18,3%), а вишом северозападне (Чока 46,6, Кикинда 42,5, Нови Књажевац 42,0, Кањижа 38,6). На Косову и Метохији учешће веће од његовог просека имају општине са већинским српским становништвом (Лепосавић 67,4, Штрпце 57,1, Звечан 58,7, Зубин Поток 48,8, Ново Брдо 40,8). У Централној Србији већу активност ативност жена, од прсека, има већина општина источне

²⁸ Најнижу стопу активности жена има Кувајт 0,4%, затим ниска је и у Јордану 2,6%, Либији 4,2% (Wertheimer-Baletić A., 1982: 267).

Карта 16. - Просторна дистрибуција активности жена у пољопривреди Србије, 1991.
Spatial distribution of women activity in agriculture in Serbia, 1991

Србије. Већу активност жена у пољопривредни од 70% имају општине Бор и Дољевац. (Карта 15).

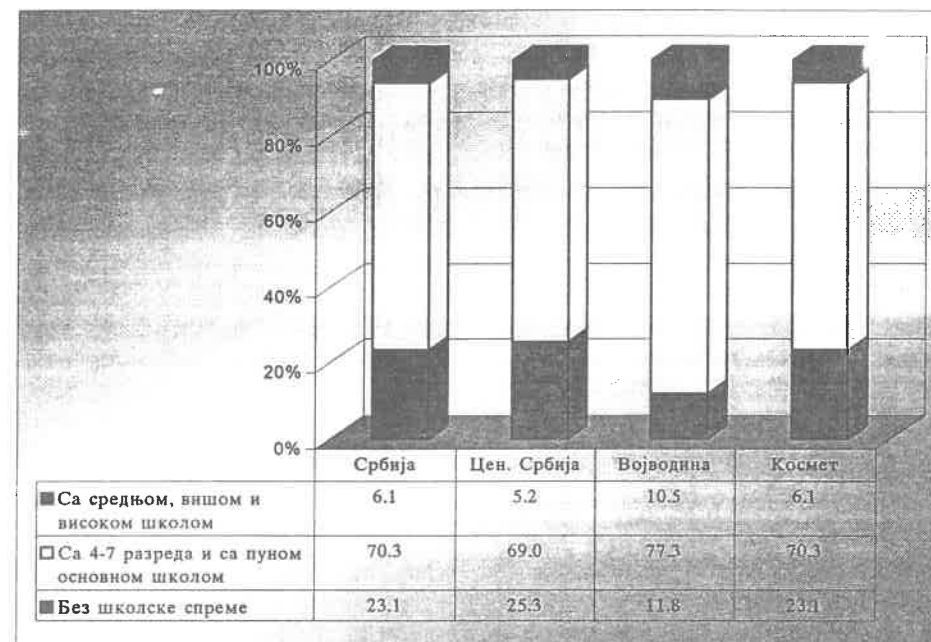
Емпиријска сазнања потврђују статистичке податке, али указују г на то да главне, теже послове у пољопривреди и даље раде мушкарци (током викенда, годишњег одмора итд). Разлоге повећане активности жена у пољопривреди треба тражити у економској нужности, а не у њеној слободној вољи. Овакви правци, све већег радног ангажовања жене у пољопривреди (нужног, а не добровољног), разлог су и све веће жеље жена да напусте село. На женама остаје оно што мушкарци не стижу (нарочито рад око стоке, а понекад и сви послови), вођење домаћинства и одгајање деце.

Интензивирање женске радне снаге у пољопривреди врло често утиче и на структурне промене у производњи. Како смо у току теренских истраживања запазили, жена је најчешће и пољопривредни произвођач и домаћица. Она због тога напушта оне видове пољопривредне производње који је дуго у току године одвајају од домаћинства и оријентише се ка оној производњи која се може организовати у дворишту и његовој близини (нпр. сточарство и башта.)

Према резултатима истраживања код женске радне снаге у пољопривреди има више неписмених, без школске спреме или са нижом школском спремом, него код мушког пољопривредног становништва. Према томе, растући ангажман жена у пољопривреди успорава техничко-технолошки напредак у пољопривреди и њен даљи развој.

Образовна структура пољопривредног становништва

У оквирима глобалне анализе пољопривредног становништва Србије и његових радних потенцијала веома је значајна и образовна структура тог становништва. У савременим условима пољопривредне производње, коју одликује брз развој науке и технологије, намеће се потреба за вишим степеном образовања пољопривредника. Пољопривредницима данас су доступне најсавременије агротехнологије агрохемијске мере којима се повећавају приноси и производња, али и олакшава рад. Управо стога, образовање пољопривредног становништва представља несумњив допринос свеукупном развоју, јер је оно свакако повезано са продуктивношћу и способношћу убрзаног адаптирања новим условима

Ск. 6 - Образовна структура активног пољопривредног становништва
Education structure of active agriculture population

Низак ниво образованости после Другог светског рата представљао је општу карактеристику становништва Србије, с тим што је то изразитије код пољопривредног становништва. Последњих деценија је побољшана образовна структура овог контингента становништва, али је и даље изразито ниска и далеко испод европског просека.²⁹ Године 1991. ниво образованости активног пољопривредног становника у Републици приближава се нивоу основне школе, док је у макроцелини Војводини стање нешто повољније, на Косову и Метохији неповољније.³⁰

Регионалне разлике у погледу нивоа образованости активног пољопривредног становништва прилично су велике и углавном се поклапају са степеном економске развијености, наиме, нешто виши ниво образовања има пољопривредно становништво развијених општина, већих градова и приградских насеља.

²⁹ Просек образованости активног пољопривредника у Европи је на нивоу средње школе, а преко 20% је оних који су завршили високе школе (Трнавчевић З. 1988).

³⁰ Детаљније о томе видети: М. Тодоровић, С. Михајловић, *Образовне карактеристике активног пољопривредног становништва Србије*, Географски годишњак, СГД - подружница Крагујевац, стр. 31-40, Крагујевац, 1995.

Таб. 3 – Активно пољопривредно становништво према образовању (у %)
 Active agricultural population by education (in %)

Територија Година	Без школске спреме	Са 4-7 разреда и са пуном основном школом	Са средњом, вишом и високом школом
Србија			
1953.	45.64	54.30	0.06
1981.	31.07	66.87	1.86
1991.	23.12	70.26	6.09
Централна Србија			
1953.	47.07	52.86	0.06
1981.	33.05	65.73	1.20
1991.	25.26	69.00	5.20
Војводина			
1953.	29.92	69.69	0.10
1981.	17.34	76.44	5.00
1991.	11.77	77.31	10.46
Космет			
1953.	72.45	27.49	0.05
1981.	40.68	56.83	2.38
1991.	23.12	70.26	6.09

Напомена: разлика до 100% чине лица са непознатом школском спремом;

Извор: М. Тодоровић, С. Михајловић, *Образовне карактеристике активног пољопривредног становништва Србије*, Географски годишњак, СГД -подружница Крагујевац, стр. 31-40, Крагујевац, 1995.

У Србији, у периоду 1953-1991. година, видно је смањен број активних пољопривредника без школске спреме (са 1 119 746 у 1953. години на 209.254 у 1991). Њихов удео у укупном активном пољопривредном становништву смањено се са 45,6% (1953) на 23,12% (1991). Кад категорије активног пољопривредног становништва са основном школом³¹ евидентно је смањење у апсолутном износу са 1. 332.222 у 1953. години на 635.881 у 1991., али се бележи и релативно повећање од 54,3% у 1953. на 70,2 у 1991. години (Тодоровић М., Михајловић С, 1995: 34). Тај податак указује на један нови социо-економски процес, то јест, да се у Србији јавља опадање укупног броја оних који се баве пољопривредом, али да се, побољшава њихова образовна структура. Важно је да је тај процес повећања нивоа образовности

³¹ Индикативни су и резултати истраживања Републичког завода за тржиште рада, према којима је типичан профил ученика који се определио за пољопривредно занимање-мушкарац, дете пољопривредног произвођача, који и сам има незавршену основну школу, живи на селу и по правилу је лош ђак. Према резултатима истраживања корелација са школским успехом је висока, а смер је јасан: професионално опредељење корелира са неуспехом у школи. (Ницић Ј., 1997: 50).

карактеристичан и у сегменту пољопривредника који имају завршену средњу, вишу или високу школу. Тако је у Србији 1991. године било 21.132 активна пољопривредника са високом или вишом школом. На жалост, званична статистика не даје образовну структуру тог сегмента, па се не зна колико њих има високо образовање аграрног профила. Иако је видно побољшање образовности активних пољопривредника, и даље је велики број становника (чак 25,26%, или сваки четврти) без школске спреме, а сваки седми је неписмен. Код ове констатације морамо нагласити да највећи број неписмених припада категорији старог становништва.

Колико је заостајање наших пољопривредника у нивоу образовања за пољопривредницима развијених земаља може се закључити и из податка да је 1970. године у Великој Британији око 1/5 (18,1%) пољопривредника имало завршену средњу школу и да се један од десет фармера опредељивао за студирање које даје специфичну пољопривредну квалификацију. Према истраживања *Комитет за економски развој пољопривреде* (Economic Development Committee of Agriculture) Велике Британије постоји јасна веза између образовања и величине поседа. Наиме, фармери са мањих поседа се ређе опредељују за школовања специфичног пољопривредног образовања. Насупрот њима, фармери са поседима преко 200 ha одлучују се за студија пољопривредног усмерења (Hill B, Ray, D. 1987: 178).

Такође, интересантни су и резултати истраживања Д. Аврамов (Avramov D. 1985: 92), према којима, када ниво образовања становништва достигне универзални обухват основним образовањем, онда се на првом образовном нивоу заустављају претежно жене, док мушкарци у далеко већем броју настављају школовање.

Развијене земље посебну пажњу посвећују образовању пољопривредних становника. Тако је, на пример, у Холандији ниво образовности један од најважнијих услова за добијање кредита за побољшање материјалне основе рада у пољопривреди. Кредит може добити само онај пољопривредник који има завршену најмање основну школу. У оквирима наведених истраживања рађена је и анализа повезаности степена образовања са просечним приносима по хектару, и ту је утврђено да су продукционе разлике резултат, између осталог, и разлика у образовној структури становништва (Трнавчевић З., 1988).

Србију, у послератном периоду, карактерише значајан напредак у образовању жена на селу. Како М. Кораћ (Кораћ М., 1991: 122) примећује жена је данас образованија него јуче. Ипак, истраживања

друштвених промена³² на селу указују да још делује веома јак дискриминациони механизам. Како се из литературе може видети, то је карактеристично само за Србију, М. Хардиман³³ наводи да се „чак и у развијеним земљама, где у теорији дечаки и девојчице имају исте образовне могућности, јављају се изгледа суптилни фактори који раде против интереса жена”. Коментаришући прилике у Великој Британији она указује да су проблеми везани за положај жена у друштву дубоко укоренени у британско друштво и споро се мењају.

Постојећи систем образовања у Србији Р. Лукић (*Лукић Р.* 1987: 97) види као један од узрока одласка младих са села и из пољопривреде. „За задржавање потребног броја сељака на селу, један од битних чинилаца је систем школовања. Данашњи систем је у том погледу сасвим противан том циљу. Он школује децу за град...” Сличан је став и А. Палошевића (*Палошевић А.*, 1985: 97) који каже: „Прелазак омладине из пољопривреде у непољопривредне делатности одвијао се најпре директно, а касније све више путем редовног школовања” У том смислу М. Мацура истиче да „школски канали, готово без изузетка, формирају код омладине склоност ка напуштању земље... Деца у сеоским основним школама једва да се упознају са проблемима и перспективама пољопривреде... Како Б. Крстић (*Крстић Б.* 1997: 98) наводи, „многи аутори истичу озбиљне резерве на предлог да се то ограничи увођењем посебних програма ради школовања потребног броја деце за село. У образложењу се истиче да би се тиме кроз школски систем увела неравноправност између деце која потичу из разних социјалних категорија.” Резимирајући и уважавајући и једне и друге ставове, мишљења смо да је истина негде у средини, и да више пажње треба посветити овој комплексној и важној проблематици. Извесно је да ће будућој пољопривреди уместо неписменог-полуписменог сељака, бити потребан *сељак-сйручњак*, који ће бити кадар да прихвата и усваја резултате савременог техничко-технолошког развоја.

³² Дилић, Е, Ливада С., Пуљиз В., 1974 преузето из: Маја Кораћ, *Интегрални развој села и домаћи образовања сеоских жена*, Зборник матице српске за друштвене науке, стр. 123, Нови Сад, 1991.

³³ Margaret Hardiman, 1988, преузето из Маја Кораћ, *Интегрални развој села и домаћи образовања сеоских жена*, Зборник матице српске за друштвене науке, стр. 122, Нови Сад, 1991.

ДЕМОЕКОНОМСКЕ КОМПОНЕНТЕ РЕГИОНАЛИЗАЦИЈЕ И УРБАНИЗАЦИЈЕ*

Увод

Регионализација Србије, која се заснива на процесима просторне развојне диференцијације условљене токовима урбанизације, је актуелно, али и широко отворено поље разноврсних и разнородних научних истраживања, нарочито након доношења и усвајања Просторног плана Републике Србије, развојног документа стратешког дугорочног карактера, којим су ова истраживања и покренута. Оваква истраживања присутна су широм света, привлаче посебну пажњу и опредељујућег су значаја усмеравања будућих укупних, регионалних и урбаних развојних процеса, првенствено развијеног света и његове тежње ка остваривању процеса глобализације, постфордистичког, односно пост-модернистичког друштва. Најбоље то, можда, илуструје синтагма „Европа заједница региона” као својеврсног индикатора ургентног развојног проблема са којим се Европска Унија суочава и кроз његово разрешавање настоји да оствари поставке и циљеве глобалне европске интегрисаности.

Савремено научно истраживање, стручно разматрање и практично примењивање регионалног и урбаног планирања, тиме и регионализације Европе, све мање се заснива на до сада примењиваном начину и методу: а) утврђивања статичког *пресека сјања* - одређивања, индикаторима и критеријумима, величине и граница региона на основу структурних карактеристика и међурегионалних од-

* Аутори: др Бранислав Дерић, ванредни професор, др Јелка Адамовић, доцент, мр Драгутин Тошић, асистент Географског факултета.

носа нивоом развијености или стопом незапослености, б) типолошке идентификације региона, нпр., критичних подручја (проблем ареа), в) утврђивање мреже регионалних полова, односно центара развоја и раста и г) формулисања државне политике регионалног развоја и њене финансијске подршке. Извршен је радикалан, прагматични заокрет у приступу овој сложеној и контрадикторној развојној материји, оријентисаној ка плански осмишљеном усмеравању, остваривању и интервентном праћењу процеса регионалних интеграционих, структурно-развојних промена, системом економски оправданих, финансијски подобних, еколошки прихватљивих и од надлежних регионалних институција одобрених програма и пројеката (Дерић Б., Перишић Д., 1996).

Коренито су преиспитана научна тумачења и критички оцењена досадашња пракса регионализације засноване на постулатима равномерности територијалног развоја и његовог регионалног и урбаног планирања у светлу савремених развојних преображаја и нових доктринарних приступа у којима су наглашено унете концепције одрживог развоја. Измењене су научне поставке и приступи спознавања и утврђивања приоритетних регионално развојних проблема увођењем пет ранжираних циљних подручја (*Objective 1, 2, 3, 4, 5*) са захтевом уважавања интерактивног деловања економских, социјалних (културолошких) и еколошких вредности, норми и циљева. Занемарени су и одбачени до недавно важећи елементи солидарности, компензација и изолованих инвестиционих улагања (*isolated islands*). Улога држава чланица је у регионалном развоју, односно политици, сведена на мању меру и успостављена директнија комуникација између надлежних институција Европске Уније и регионално-локалних заједница и њихових развојно-саветодавних служби (Waples U., 1995).

Регионалне разлике међу земљама чланицама Европске Уније размерно представљају крупна ограничења хармоничног развоја и интеграционих процеса у времену и простору. Надлежна Комисија Уније сталним праћењем и реформисањем, посвећује посебну пажњу регионалној развојној проблематици селективно вршећи избор и примену одговарајућих механизма усмерених на структурне промене и трансформације. Регионална политика са елементима планског приступа остварује се преко три узајамно координиране компоненте: Регионални фонд као кључна развојно-финансијска институција, механизми-фондови са уграђеним регионалним ефектима (Европски инвестициони фонд и Кохезиони фонд) и систем координационих политика.

Са регионално развојног становишта, најважнији су структурни фондови: Европски фонд за регионални развој (ERDF), Европски социјални фонд (ESF) и Европска пољопривредна политика и гарантни фонд (EAGGF). Намењени су да на основу заједнички утврђених општих принципа врше концентрацију капитала, програмирање и партнерство јавног и приватног сектора. Координирано са осталим развојим полугама и механизмима остварују четири циља регионалне политике: (циљ 1) привредни развој региона у заостајању, (циљ 2) структурно прилагођавање региона погођених падом индустријске активности, (циљ 5Б) прилагођавање структуре руралних подручја, и (циљ 6) активирање ретко насељених предела. Широм Уније примењују се још три циља без просторних, географских ограничења: (циљ 3) дугорочно запошљавање радника, (циљ 4) адаптирање радника индустријским променама и (циљ 5) прилагођавања у пољопривреди и рибарству. Суштина деловања ових механизма и постављених циљева је инвестиционо подржавање изградње инфраструктуре (транспорт, телекомуникације, енергетика, водоснабдевање и заштита животне средине), хуманог развоја и производње. Део инвестиција усмерава се на усавршавање система образовања и професионалне обуке и подстицаја тржишта рада. Навођење карактеристика регионалног развојног комплекса Европске Уније је индикативног карактера са становишта наше праксе, али и трасирања неких будућих праваца, тим пре, што ће временом доћи до процеса интегрисања Југославије у Европу. Неопходно је извршити благовремене припреме и прилагођавања водећи рачуна о нашим конкретним развојним могућностима али и тренутним спољним и унутрашњим ограничењима и економско-политичким баријерама. На такво понашање упућују и иновирани приступи регионалном планирању у земљама Централне и Источне Европе, посебно у онима које су потенцијални кандидати придруживању Унији, а пролазе кроз фазу транзиције након колапса некад владајућег социјалистичког друштвено-економског система и уређења.

Приступи регионализацији Србије

Србија, придаје посебну, али не и довољну пажњу проблематици регионализације свога простора. Сплет спољних и унутрашњих околности утиче на такву ситуацију, између осталог: а) ненаклоно и интересно пристрасно (*biased*) међународно окружење, б) наметнута и неоправдана економска блокада и политичка изолација, преточене у последње време у „спољне зидове” ц) намерно (реално неоствари-

во) мултимодуларно инфраструктурно (коридорно) заобилажење Србије, односно Југославије у стратегији будуће економске и просторне интеграције Западне са Југоисточном Европом (Дерић Б., Ајшанацковић Б., 1998). Простор Србије се третира, у садашњој констелацији светских односа и стварању новог поретка по узусима САД, као сива мрља Европе и њеног југо-источног дела.

Проблематика регионализације Србије повезана са трендовима урбанизације, на унутрашњем плану, је спорадично присутна више у научно-истраживачким круговима и њиховим расправама и разматрањима, него у стручним и институционалним оквирима, посебно у оним вишег нивоа у којима се доносе стратешко осмишљене развојне одлуке. Нажалост, такве одлуке су стицајем околности оперативнопалијативног карактера и „кратког даха” због неизвесности започетих, па прекинутих дугорочнијих процеса друштвено-економског преображаја и структурног прилагођавања. Регионализација посматрана у ширем склопу усмеравања развојних процеса у простору је стратешка акција остварива у дужем временском периоду уз неопходну подршку одговарајућих стратешко-интегративно оријентисаних система просторног, регионалног и урбаног планирања, остваривих стабилно заснованим и успостављеним институцијама на свим нивоима одлучивања и управљања. Без поменутих предуслова и неопходних врста подршке (законодавне, информационе, организационе, планерско истраживачке, саветодавне и финансијске) што Србију карактерише, регионализација као стратешка акција је теже остварива, али незаобилазна.

Обим разноврсних научних радова посвећених проблематици регионализације и, као предуслов урбанизацији Србије је у последње време у успону. Строжија оцена указује да се више ради о квантитету објављених радова који не прате савременија научна тумачења и достигнућа. Нема ни квалитативнијих помака нити критички интонираних осврта. Делом је то последица изузетне сложености и контрадикторности истраживане материје, а делом недовољно уложених и разједињених напора. Присутни су и опречни ставови, посебно у сфери међудисциплинарног научног комуницирања и стварања свима разумљивог и прихватљивог категоријалног језика који се обогаћује новим изразима и појмовима у међународним оквирима.

Непосредно научно истраживање регионализације Србије суочава се са непотребним супростављањима, међусобним удаљавањима све до безразложног академског искључивања, уместо узајамног прожимања теоријских мисли и ставова и њиховог проверавања кроз праксу. Разлог таквог стања проистиче из чињенице да се материјом регионализације баве научници и

стручњаци различитог истраживачког искуства, образовног профила али и осећања тежине и важности проблема. Сваки од њих тежи да наметне ригидније интрадисциплинарне (једностране) вредноснонаучне судове и да ову контрадикторну материју мултидисциплинарног карактера сведе и уведе у уже оквире и приступе лишене другачије аргументације. Није то, међутим, карактеристично само за Србију, него и за развијени свет, укључујући и Европску Унију.

Под притиском праксе и ургентности решавања испољених регионалних проблема дошло је, у оквирима Европске Уније, до дубљих заокрета у приступима и примењивањима нових тумачења и ставова са прагматичном конотацијом следећи одређену филозофију која није лишена идеолошких примеса, обојености и пристрасности. Измењени приступи, који уважавају нека научна знања и стечена искуства из претходног периода и праксе регионалног и урбаног развоја и његовог планирања, суочени су са бројним дилемама и отпорима, нпр., утврђивања економских а у последње време и трансграничних региона.

Претходне констатације нису хипотеза већ потврда тежине и сложености истраживања материје регионализације која је са научног и практичног становишта изазовна у условима убрзаних промена које се дешавају у свету последњих година. Промене у приступу регионалном развоју поред осталог, имају и демо-економски набој произашао из компликованих и често неухватљивих узрочно-последичних веза и односа који су у фокусу планског усмеравања сваког развојног процеса без обзира на ниво посматрања. Истовремено, то указује и на тешкоће стварања јединственије и опште прихватљивије теоријске и методолошке основе регионализације која би у пракси регионално-урбаним планирањем и његовим остваривањем одговарајућом управљачком и контролном политиком, имала универзалнији карактер примене и провере као повратне спреге.

Демоекономски кључ разумевања

Мотив овог рада је да у контексту регионализације Србије, посматране динамички као процес са импликацијама на начин коришћења и организовања простора и његовог развојног диференцирања, али не строгог раздвајања већ развојног преклапања и интегрисања, размотри демо-економске компоненте у узајамно узрочно-последичној и повратној интеракцији. Наиме, интенција је да се

сучељавањем демографских промена и токова економског развоја у времену и простору, респектујући условљеност развоја савременим технолошким иновативним процесима, укаже на њихове просторне, регионалне и урбане димензије и карактеристике испољавања. Посебног су значаја испитивања да ли су демографске промене, као и преображаји пратили економско-технолошке и обратно и како су последично утицале на начин коришћења, организовања и интегрисања, односно развојног диференцирања простора Србије. Кључна питања су: да ли су ове промене временом текле усклађено или неусклађено, односно регионално равномерно или неравномерно, због чега и како се вршила трансформација мреже градова обзиром на формирање градова различите величине, снаге и моћи утицаја и какви су проблеми, односно развојни процеси из таквих интеракција произлазили. Такав мотив, па и интенција рада није лишена неизбежних ограничења и незаобилазних дилема које су објективно присутне, али не и несавладиве.

Покушаји разумевања, а посебно објашњавања регионализације Србије као сложеног процеса са одређеним научним аналитичким приступом, где је у жижи стављен демоекономски комплекс, узрочно-последичног карактера, захтевају да се савремени регионални развојни феномени неравномерности и испољена ограничења ставе у историјски контекст. То је начин лакшег схватања и утврђивања узрока и последица савремених догађања непосредно везаних за примењивање регионализације у пракси која је била мање позната у блиској прошлости, изузму ли се парцијални и спорадични случајеви. Изузетак представљају регионална и урбана географија које су биле и остале њен родоначелник али и условно, због инертности, садашњи губитник препуштајући иницијативу па и власство новонасталим научним дисциплинама, регионалној науци те регионалној и урбаној економији. Нове регионалне дисциплине проблематици регионализације дају иновирани теоријско-методолошке димензије, тежину и значај непосредно их повезујући и проверавајући кроз текућу праксу којој је иначе и намењена.

Регионална наука, као и регионална и урбана економија нису развијене и научно афирмисане у Србији. Тек су у повоју и иницијалној фази развоја. Сводиле су се углавном на решавање проблема подстицаја бржег развоја недовољно развијених подручја. Прагматичној политици подстицаја претходило је утврђивање нивоа развијености општина и њихово разврставање у развијене и неразвијене да би се утврдио круг интервенција и финансијских потпора. Индикативно је да се временом број неразвијених повећавао захватајући

веће просторе, истовремено указујући на неефикасност примењиване политике.

Демоекономске карактеристике садашње Србије вуку корене из даље прошлости када се формирала као централна балканска држава. Рецидиви и трагови те прошлости смештени у окриље прошлог века су и данас присутни и утицајни. То настоји да покаже и следећа аналитичка скица заснована на историјским процесима и крупнијим дешавањима, односно догађањима. Дубље враћање у прошлост демографских, а посебно економско-развојних процеса, који су дуго времена били условно спори па и инертни можда и нема оправданости. Управо ту и настаје незаобилазна дилема будући да процеси који су се дешавали у прошлости и дешавају се у садашњости нису настали сами по себи. Њихови корени имају историјску дубину и временско раније настајање, сазревање и мењање. Природа те дилеме се може свести на питање узрока и последица интеракционог односа коришћења простора и начина прилагођавања и понашања становништва, односно довести у везу са економским а тиме и социјалним и културолошким процесима и преображајима који су нарочито присутни у Србији последњих деценија. Регионализација се тада и наметнула као отворен развојни проблем са сложеним поступцима трагања за адекватним и у пракси примењивим, односно остваривим решењима.

Приступ демо-економском комплексу Србије у овом раду, са историјског становишта, наслања се на респективном истраживачком опусу обављеном и објављеном далеке 1953. године под насловом „Производне снаге НР Србије“, у ондашњем Економском институту НР Србије. Захваљујући аргументованим и свестрано осветљеним налазима о демо-економским карактеристикама и процесима који су се дешавали у даљој прошлости на тлу Србије, омогућено је лакше праћење садашњих процеса и утврђивање узрока испољених проблема у њеном регионалном и урбаном развоју, без обзира на радикално измењене политичке, социјалне, економске и друге спољне и унутрашње околности.

Демоекономске карактеристике Србије прошлог века

Након Првог и Другог српског устанка када су прилике стабилизације и када је нестала општа друштвено-политичка нестабилност карактеристична по збеговима становништва због ратних збивања и турског терора, Србија је привукла велики број

досељеника из суседних земаља. Насељавали су се на недовољно запоседнуте и коришћене пољопривредне површине. Главнину досељеника сачињавали су Срби из неослобођених крајева од Турака. Досељавању становништва и његовом збрињавању, Србија је посвећивала велику пажњу па су издата и законска упутства за смештај и размештај досељеника додељујући им довољно обрадиве земље за егзистенцију уз одговарајуће пореске олакшице у периоду прилагођавања. Отпор староседелачког становништва, мада ретко насељеног, према досељеницима није се прикривао због угрожених интереса. Од старина насељено становништво се бавило сточарством, а мање ратарством. Рецидиви такве врсте отпора, као облик понашања, присутни су и у савременим условима. Испољавали су се, у разним формама, према расељеним лицима и избеглицама ратом насилно протераним недавно са својих дуговековних огњишта из бивших југославенских република.

Досељеници су се, у почетку, насељавали на великим површинама необрађеног пољопривредног земљишта. Касније, приступили су крчењу шумских комплекса, проширујући пољопривредне површине. На тај начин, започет је процес деградације природне, односно животне средине, чије су последице деловале кумулативно током времена. Представљају, у данашње време, сложен проблем враћања исцрпљеног пољопривредног земљишта првобитној функцији пошумљавањем.

Немогуће је утврдити колико је становништва живело на подручју Карађорђево Србије 1815. године. Постоји процена од 401.350 становника али је оцењена као нереална и условна. Процену је извршио Јакшић Владимир на основу спискова пореских глава. Спискови су поузданији након 1820. године у односу на претходне (*Гујаа аујора*, 1953: 4). Непознато је колико се становништва доселило у Србију од 1820. до првог пописа извршеног 1834. године. Процена се односи на 178.000 лица, али је укључен и природни прираштај. Према овом попису на ондашњој територији Србије од 37.840 km², живело је 678.192 становника. Србија је била ретко насељена свега 17,9 ст./km². Током следећих 40 година, према попису 1874. године, број становника се удвостручио. Износио је 1.353.890 житеља захваљујући природном прираштају и интензивнијем досељавању.

Знатан раст становништва последица је и значајне биолошке, регенеративне снаге коју потврђују високе просечне стопе рађања око 43 промила. Пратиле су их, међутим, и високе просечне стопе умирања 29 тако да је природни прираштај износио у просеку 14 промила. Претходна стопа природног прираштаја указује да је у по-

расту становништва било значајно учешће досељеног. Становништво је карактерисала: а) економска и културна заосталост, б) многочланост домаћинства, ц) потпуна зависност од пољопривредне производње природног типа привређивања, односно од укупних пољопривредних површина које су због популационог раста и потреба прошириване, д) борбе за егзистенцијални опстанак, и е) потреба за бројнијом радном снагом у пољопривредним радовима.

Током осме деценије прошлог века територија Србије је проширена новоослобођеним крајевима и захватала је 48.303 km² са укупним становништвом 1.901.736 и густином насељености од 39,4 ст./km². Период од 1834. до 1874. године карактеристичан је по великој регенеративној снази становништва. Србија је остваривала највећи природни прираштај у Европи, уз напомену да је био нешто мањи код досељеника из подручја под аустроугарском влашћу. Економску и културну заосталост становништва, односно изразито традиционални начин живота и природног привређивања илуструје однос пољопривредног и градског становништва. Градског становништва је у Србији према попису 1834. године било 41.347 или свега 6,5% у укупном. Поменуте 1874. године број градског становништва се утростручио али са малим 10,3% учешћем у укупном. Бавило се административно-управним пословима, школским образовањем, трговином и занатством, тако да је Србија у целини била привредно неразвијена, односно изразито аграрно заостала земља.

Пред Први светски рат, према попису 1910. године, на подручју Србије живео је 2.911.701 становник са просечном густином насељености 60,3 ст./km². Од укупног становништва, градског је било 382.434 или 13,1%. Београд као највеће градско насеље, 1905 године, имао је 77.816 становника, три пута више него Ниш (21.946), међутим, знатно мање него Суботица (94.610) у Војводини. Већина градова у ондашњој Србији имала је између 5.000 и 15.000 хиљада становника, а у Војводини под аустроугарском управом, између 13.000 (Сремска Митровица - 12.909) и 35.000 (Нови Сад - 33.590) са изузетком Суботице. Доминација пољопривредне производње уз значајно учешће природног типа - задовољавање властитих потреба, захватала је и захтевала велике пољопривредне површине са великим бројем сеоских насеља и релативно неразвијеном мрежом градова. Градска насеља у Војводини у односу на Србију разликовала су се у погледу величине и начина формирања и настајања, али су у функционалном смислу била слична будући да су обављала административно-управне, образовне и недовољно развијене непољопривредне активности.

Између два светска рата

Први светски рат нанео је огромне људске губитке и велика демографска страдања српском народу и становништву. Процењени губитак износио је 1.247.435 лица. Нестало је 28 % укупног становништва, или сваки четврти становник. Непосредно након рата по попису 1921. године на подручју Србије без Војводине и Косова и Метохије живело је 3.071.632 становника, 159.931 више него 1910. године. Није ли то индикација и губитака и демографских последица које су следиле. Београд је, пописом 1921. године имао 142.713 становника стекавши импулсивно-развојну снагу као главни град новостворене државе Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, касније Југославије. Формирањем нове државе настали су предуслови да на подручјима Србије дође до бржег, укупног посебно, демоекономског развоја. Међутим, у новонасталим условима нису покренути крупнији развојни процеси и структурне промене у друштву и привреди овог подручја. Задржана су обележја економске неразвијености и социјалне заосталости, са доминацијом пољопривредног становништва оптерећеног, поред осталог, и проблемом аграрне пренасељености.

Стварање нове државе, у којој су Срби уједињени као народ у заједници са јужнословенским народима, али и већим етничким групама носило је потенцијалне клице будућих међунационалних и међуетничких тензија. Српски народ у међуратној Југославији није, условно речено, доживео и остварио бржи економски и културно-социјални развој и процват, нити дубљи демо-економски преображај. На простору Србије, и поред смиревања природног прираштаја код српског становништва и мале територијалне покретљивости, настале су регионалне специфичности и разлике као латентни будући извори сукоба и тензија због вишеетничког састава са дубљим историјским коренима и незаобилазним етничко-религиозним набојима. Односи се то, пре свега, на економски и друштвено заостало Косово и Метохију у којем је у претходним вековима вршена популациона експанзија и пенетрација албанског живља са насилном исламизацијом и албанизацијом староседелачког српског становништва. Знатније развијенија Војводина са таквим проблемима мада мултинационална није се суочавала.

Развојно Србија у међуратној Југославији је заостајала у односу на Словенију и Хрватску у којима су процеси индустријализације раније пустили корене што је имало одговарајућих реперкусија у каснијим бурнијим процесима и догађањима на тлу Југославије. То је време када су историјске наслаге и рецидиви духовних разлика у иницијалним облицима наговештавали потенцијалне сукобе и сти-

цали регионалне специфичности и супростављања обојени националним и етничким набојима у предратној и послератној Југославији. Пред Други светски рат подручја Србије, уз присуство одређених разлика имала су заједничку карактеристику изразито аграрног неразвијеног друштва. Но, у културно-духовној сфери, а посебно етничкој слици унутар Србије, постојале су разлике па се може говорити о плуралитету настањених друштава и етничких група.

Уколико се може говорити о развојном помаку, онда се то условно односи на Београд. Становништво Београда се убрзано повећавало између два светска рата од 142.713 пописаних становника 1921. на 279.218. у 1931. години. Претпоставка је да се тенденција раста становника Београда задржала до почетка Другог светског рата, али попис 1941. године није због рата обављен. Током рата Београд је доживео велика разарања. Прекинут је његов развој са последицама које су у демоекономском смислу оставиле дубље трагове.

Почетак преображаја

Непосредно након Другог светског рата успостављањем социјалистичког друштвено-економског уређења отворен је процес коренитог али и бурног развоја Југославије и у оквиру ње Србије у чијем саставу су формиране и аутономне покрајине, прво Војводина а касније и Косово и Метохија. Након обнове разрушене земље и након милионских жртава рата са поремећеним демографским структурама, приступило се индустријализацији која је изазвала дубоке привредне и социјалне трансформације и преображаје. Процеси индустријализације, мада плански осмишљени и усмеравани, текли су изузетно бурно па и спонтано на подручјима Србије. Развојне, наслеђене, разлике између Војводине, Централне Србије и Косова и Метохије, како у погледу нивоа развијености тако и социјално-националног склопа, временом и преображајима нису нестајале него су, нажалост, добијале другачије конотације и начине испољавања. Произилазиле су из занемариваних негативних последица друштвено-политичких губања увођењем самоуправног система одлучивања који је оствариван уставним и административно-управним реформама, које су како је след догађања у сада бившој Југославији показао били штетни за Србију и њен развој.

Задржавајући се на теми рада, неопходно је констатовати да су се и поред корених промена, у сфери привређивања и демограф-

ских кретања, у Србији задржале неке историјом условљене и укоренене одлике. Примењивањем индустријализације као метода развоја укупног друштва и привреде покренути су процеси корених структурних промена, чија је иницијална фаза релативно кратко трајала током педесетих до почетка шездесетих година овог века. Током те фазе кључни догађаји са далекосежним последицама на економска а првенствено демографска кретања са одговарајућим просторним импликацијама у Србији били су: а) колонизација Војводине са становништвом из тзв., пасивних карајева (делова Хрватске, Босне и Херцеговине и Црне Горе), б) аграрна реформа којом су пољопривредна газдинства ограничена на 10 ha, ц) подстицање индустријске на рачун пољопривредне производње, д) форсирање развоја градова а занемаривање села, чиме је отворен процес демографске транзиције, е) разбијање традиционалног начина живота увођењем обавезног школовања и искорењивања неписмености, итд.

Непосредно након Другог светског рата на подручју Србије, по попису 1948. године живело је 6.527.996 становника са високим учешћем пољопривредног које је износило 74,5 процената. Учешће пољопривредног становништва у Косову и Метохији било је 88,8 а у Војводини 67,4 процента. Карактеристика овог становништва је његова пренасељеност која је према одговарајућим прорачунима односа пољопривредних површина и сеоског становништва указивала на присуство вишка од 1.885.583 лица. Овај вишак износио је у Централној Србији 1.492.813, а Косову и Метохији 329.770 али не и у Војводини коју је након рата напустио велики број насељених Немаца у Банату (*Група аутора*, 1953: 84).

Претходни подаци као снажан аргумент објашњавају нужност отварања процеса индустријализације, и развој градова као жаришних тачака којима се решавао и проблем аграрне пренасељености. Отварањем ових процеса мењала се и демографска слика становништва Србије. Праћење виталне статистике о становништву у том периоду показује да су се стопе прираштаја (природног и механичког), од подручја до подручја Србије разликовале. Стопе природног прираштаја су остале изузетно високе на Косову и Метохији, умерене у Војводини, доведене до нивоа прости репродукције, а у Централној Србији различите. У западним деловима Србије стопе су биле више а у источним посебно Неготинској крајини ниже. Источне делове Србије карактерисале су економске и демографске специфичности у погледу чувања имања, наследног права али и присуство заразних болести.

Градско становништво Србије 1948. године износило је 17,2 % укупног, или апсолутно 1.123.164 лица задржавајући карактеристике

активности из претходног међуратног периода. Половина градског становништва живела је у Београду (367.816) и Суботици (112.194). Остали градови посебно у Централној Србији и Косову и Метохији били су неразвијени задржавши претходне ограничене функције деловања, обично у заосталом окружењу. Релативно хомогено су својим распоредом покривали укупну територију. По величини и организационим формама, градови Војводине били су различити у односу на остала подручја Србије. Формирани су као и остала сеоска насеља у периоду Аустро-Угарске владавине систематским груписањем, подржавани оштрим административним мерама. Насеља су била прилагођена систему контроле и организацији производње на крупним газдинствима. Насеља у Србији била су мала и разбијена, самодовољна са изолованом природном привредом и доминацијом ситних поседа. Разбацаност ових насеља и њихова разбијеност на засеоке потиче из прве половине деветнаестог века досељавањем.

Претходно анализирано стање указује на потребу отварања процеса који су се индустријализацијом морали десити, пре свега, разрешавањем проблема аграрне пренасељености развојем градова као индустријских центара. То је захтевало прераспештај становништва у простору и његово концентрисање у развојно жаришним центрима. Регионална слика Србије, након рата, је била релативно хомогена ако се изузму већ назначене разлике између Војводине, Централне Србије и Косова и Метохије и посебно Београда као доминантног развојног центра примарног значаја.

Остваривањем процеса индустријализације и урбанизације, односно коренито измењене економске структуре, инициран је трансфер становништва из села у градове, чему је допринела и аграрна реформа а посебно увођење обавезног образовања и школовања, укључујући и искорењивање неписмености. То су били основни push фактори који су узајамно деловали на јачање миграторних кретања усмерених ка градовима, међу којима је Београд имао најјачу привлачну снагу.

Процеси демографских структурних промена, заједно са економским, а који представља суштину демографске транзиције, су се појачавали до почетка шесте деценије, а након тога добили својеврсно убрзање са карактеристикама спонтаности. Демографске промене заједно са социјалним текле су далеко брже и спонтаније од економских па је и транзиција током седме и осме деценије стекла атрибут антиципативне и тиме мање усклађене са привредним развојем који је био више екстензивно производан него интензивно продуктиван. Заостајао је временом за променама које су се дешавале у сфери социјалног живота и гибања. Нови услови живота

у највећој мери утицали су на јачање покретљивости становништва а тиме и на смањивање стопа наталитета, уз истовремено и смањивање стопа морталитета, због наглог развоја здравствене заштите и побољшања хигијенских услова живота, тако да су се стопе природног прираштаја одржавале изнад нивоа прости репродукције становништва.

Смањивањем пољопривредног становништва, релативно и апсолутно, а растом градског дошло је до смањивања просечног броја чланова по домаћинству што је пратио и процес фрагментације породица прихватањем нових облика и начина привређивања и живљења. Домаћинства са великим бројем чланова убрзано су потискивана у прошлост али не и на целокупном подручју Србије, посебно не на Косову и Метохији. Широко је отворен процес деаграризације и пражњена сеоских насеља поготову смештених у брдско-планинским подручјима Србије. Истовремено у мрежи насеља отворен је процес убрзанијег диференцираног раста градова и успостављања међу њима у простору функционалних и хијерархијских односа. Створени су и неопходни услови да се због решавања проблема у пракси у научним истраживањима дужна пажња посвети последицама неравномерног територијалног развоја, с једне стране концентрацији а са друге пражњењу становништва и активности, односно проблематици регионализације и на основу ње приступи регионалном планирању и друштвеним интервенцијама кроз адекватно формулисану регионалну политику.

Демографска транзиција и регионализација

Праћење шта се на просторима Србије дешавало у непосредној прошлости, под утицајем индустријализације која је изазвала спонтане процесе урбанизације мањих и деаграризације широк простора, и утврђивање реперкусија на њен регионални развој, захтева да се дефинише појам демографске транзиције који доминира савременом теоријом становништва. Развој становништва и мењање његове демографске структуре пролази кроз сукцесивне фазе које детерминишу етапе друштвено-економског развоја а тиме аутоматски и ефикасност примењивања тековина, односно иновација технолошког прогреса. Из таквог односа демографског и економског, историјски условљеног, развоја долази до промена: интензивира се просторна покретљивост становништва, јачају деловања push и pull фактора што се директно одражава на стопе наталитета, морталитета, те

природног прираштаја становништва, начин породичног живота, померања у старосним структурама, просечном веку трајања живота итд. Другим речима, демографска транзиција подразумева синхронизоване структурне промене у сферама демографског и економског живота, али и усклађење процеса размештаја и преразмештаја становништва у простору што захтева одређени временски период и етапност. Она се, међутим, у условима Србије није синхронизовано одвијала. Досадашњи процес транзиције, који је трајао кратко и бурно, посебно у односу на транзиције кроз које су прошле развијене европске земље, могуће је поделити у а) период интензивне и б) период антиципативне транзиције (Стефановић, 1997: 105).

Индустријализација, праћена спонтаном урбанизацијом и сти-хијном деаграризацијом што је изазвало бурне социјалне промене посебно је добила снагу деловања током шесте деценије. Демографска слика Србије се коренитије мењала. Дошло је до рапидног смањења сеоског становништва, и до коренитијег мењања социјалних услова живота тим пре што је становништво у релативно кратком временском периоду стекло виши ниво образовања па према томе и захтева у погледу потрошње и њене структуре. Социјални и демографски процеси, посебно миграциона кретања усмерени ка градовима, текли су брже од економског развоја стварајући одређену врсту јаза који је резултирао и непогодним последицама, обично изреченом синтагмом „рурализација града”. Наиме, навикавање на градски, модерни начин живота није остало без рецидива из традиционалног, а они су, нажалост, и данас присутни и видљивији у градским насељима Србије па и у Београду.

До шездесетих година овог века Србија је имала искључиво пољопривредни карактер, а по структури насељености је била рурална средина. Према попису становништва из 1953. године у градским насељима је живело тек нешто преко петине укупног становништва (22,5%), а око две трећине (67%) је било пољопривредно. Ипак и уз релативно низак степен урбанизованости, постојале су унутрашње регионалне разлике. Војводина је имала 29,5% урбаног становништва, Централна Србија 21,2%, а Косово и Метохија 14,6%.

Спор развој градова и споро увећање њиховог становништва се прекида шездесетих година, друштвеним опредељењем за промену привредне структуре земље, јачањем њене индустријске компоненте. Постепеним развојем индустрије мења се привредна ситуација у Републици што имплицира и промене у просторној дистрибуцији становништва и његовим биолошким, социјално-економским структурама и његовом свеукупном развоју. Интензивирани урбанизација на једној, и деаграризација на другој, условљене коренитим променама у

друштвеним односима су довеле до акселеративног пресељавања становништва, плански, а чешће спонтано и стихијски, на релацији село град, односно из мање развијених у више развијена подручја Србије, што је праћено и интензивним социоекономским, демографским и функцијским и физиономским променама насеља.

Индустрија лоцирана у складу са својим локацијским захтевима постаје главна градотворна функција чији се утицаји осећају како у апсолутном, тако и у релативном расту градског становништва. Иницијално дејство индустрије, по принципу кружне кумулативне каузалности, подстиче развој и концентрацију осталих функција у градове, чиме јача њихов функционални капацитет и подстиче свеукупни развој. У почетној транзиционој фази урбанизације иницираној индустријализацијом, урбане функције се концентришу у градовима, а у каснијим фазама које су синхроне са развојем терцијарно-квартарних делатности долази до јачања урбаног начина живота у насељима ширих и ближних градских околина, чиме отпочиње субурбанизација и постепено брисање просторнофункцијске дихотомије село - град (Đurić V., 1971). Утицаји већих градова на насеобинско-функцијску трансформацију околине су отпочели шездесетих година овог века, градова средње величине седамдесетих, а мањих тек осамдесетих година (Вељковић и сар., 1995). У свим фазама развоја урбанизација поспешује деаграризацију и дерурализацију које се манифестују демографским егзодусом и депопулацијом сеоских насеља на једној страни, и расту и развоју градских и више-мање урбанизованих на другој. То је довело до континуираног повећања градског становништва, функционалног, физиономског и демографског развоја већ постојећих градова, формирањем нових градских насеља (развитком нових градова или трансформацијом насеља сеоског и мешовитог типа у градска), затим постепеном урбанизацијом приградских села, али и смањивањем сеоског и пољопривредног становништва и функционалном слабљењу, па и гашењу, сеоских насеља.

Услед редистрибуције становништва која траје већ четрдесетак година један део приградских сеоских насеља се стапа са градовима, један део се постепено урбанизује, док се највећи део сеоских насеља одливом фертилног и радно способног становништва демографски смањује, па чак и гаси. Демографско смањење сеоског становништва је резултанта узајамног дејства дуготрајне емиграције и ниског natalитета. Истовремено градови бележе стални пораст становништва у коме су заступљене и природна и имиграцијска компонента, с тим што до осамдесетих година превагу има имиграција, а касније све више природни прираштај. Ранчић (1984-85) је утврдио висок степен

корелативности између урбанизације, просторне покретљивости и природног кретања становништва Југославије и Србије.

Иако се градско становништво непрекидно увећава, његов раст у појединим међупописним периодима није исти. Између 1953. и 1961. године уз просечну годишњу стопу од 4,8% се учешће градског становништва у укупном Србије увећава на 29,8% (Централне Србије 28,6%, Војводине 38,3%, Косова и Метохије 19,5%). Између 1961. и 1971. године стопа раста износи 4,17%, а учешће градског становништва 1971. износи 40,6% (Централна Србија 40,8%, Војводина 48,7%, Косово и Метохија 26,9%). У међупописном периоду 1971-1981. година просечна стопа раста се снижава на 2,38%, док се учешће градског становништва увећава на 46,6% (Централна Србија 47,8%, Војводина 54,1% и Косово и Метохија 32,5%). У последњем међупописном периоду стопа раста урбаног становништва је нижа и износи 1,36%, а степен урбанизованости се увећава на 50,7%, уз и даље велике регионалне разлике између Војводине (55,7%), Централне Србије (53,6%) и Косова и Метохије (37,5%). Истовремено учешће пољопривредног становништва у укупном се смањује са 73,5% на 28,2%. Диспропорција у односу урбаног, сеоског, пољопривредног и пољопривредног активног становништва указује и на постепено социоекономску трансформацију села, али и обзиром на размештај центара рада за запослене у непољопривредним делатностима и на појаву дневне миграције радника на релацији село - град.

Савремену мрежу градских насеља издвојених по методологији Републичког завода за статистику из 1983. године, чине 194 града од којих су 116 у Централној Србији, 52 у Војводини и 26 на Космету. Међутим, само 83 градска насеља имају више од 10.000 становника, 53 их броји 5-10.000 становника, а 58 их има мање од 5.000. Од 83 насеља са више од 10.000 становника истичу се Београд (градски део), Ниш, Нови Сад, Крагујевац, Приштина и Суботица са преко 100.000 становника. Иако на први поглед мрежу градова чине равномерно размештени центри, број њихових становника указује на поларизацијске ефекте урбанизације са доминантном улогом Београда у коме живи око 20% урбаног становништва Републике, односно 37,6% њеног централног дела. На високу концентрацију становништва у једном центру указује и индекс урбане примарности чија вредност износи 6,5 (однос између становништва Београда и Новог Сада). Битан индикатор ниског интензитета урбанизације Србије и њених поларизацијских ефеката је и учешће градског становништва у укупном појединих општина. Од укупно 190 општина Републике, 53 су без градских насеља, 23 имају до 20% урбаног становништва, 54 од 20% до 40%, 46 од 40% до 60%, док их је 24 са 60% и више.

Међутим, ако би се критички анализирила (не)оправданост правно-статистичког критеријума за издвајање градских насеља и применили комплекснији и научно оправданији критеријуми за које се залажу Ј. Илић (1985) и А. Вељковић (1991), степен урбанизованости Србије би био нижи, док би регионалне разлике биле још видљивије уз израженију урбану поларизацију.

Доминантност Београда и његове агломерације уз снажне поларизацијске ефекте урбанизације Републике потврђује и однос демографских величина десет највећих градова. Наведени индекси наводе на закључак да се друштвено прихваћен, социоекономски оправдан и научно образложен концепт децентрализоване урбанизације и уравнотеженог полицентричног привредног развоја Србије у пракси није остварио, а с обзиром на стање из 1991. године и на захтеве Просторног плана Републике, питање њене деметрополизације остаје отворено. Слични поларизацијски ефекти урбанизације, просторно манифестовани демографском и економско функцијском концентрацијом, су изражени и на нивоима Округа са доминацијом окружних центара.

Транзиционе фазе

У сложеном процесу социоекономског преображаја Србије заснованом на динамичним променама у просторној и социјалној покретљивости становништва из сеоских у градска насеља и из примарних у секундарне и терцијарне делатности, сукцесивно се смењују транзиционе фазе урбанизације, што се просторно-временски конкретизује демографским, функционалним и физиономским променама у градским насељима и то оним са дужим постојањем (примарна урбанизација), затим новонасталим индустријским центрима (секундарна урбанизација) и у последње две деценије постепеном и континуираном дифузијом урбаности у ванградски простор (терцијарна урбанизација) и стварањем градских регија различитог нивоа просторнофункционалне издиференцираности и повезаности. Како је геопростор Републике неравномерно насељен и економски развијен, сви видови, нивои и фазе урбанизованости њених насеља се сусрећу у појединим регионалним целинама и то:

Инсуларни урбани ареали у руралном окружењу, настали локалном концентрацијом становништва и функција у мањим општинским центрима који се лоцирањем индустрије трансформишу од ранијих занатско-трговинских и управних насеља у градска са ре-

лативно развијеном функцијом центара рада за сопствено и становништво уже околине. Зоне функцијског утицаја и домета су релативно мале. Снагом и диверзификованошћу функција не задржавају сво становништво околине које се иселава ка центрима снажнијег функцијског капацитета.

Мање и веће агломерације функционално повезаних већих градских насеља са њиховим индустријским субурбијима и мање-више урбанизованих периурбаних сеоских насеља. Карактеришу их градски центри велике нодалности и функцијски комплементарна и компатибилна насеља околине. Комплементарност и функцијска симбиоза су изражени стабилним дневним миграцијама. У првој развојној фази која траје до осамдесетих година овог века агломерацијска језгра имају улогу полова раста (концентрације становништва и функција), а у другој, центара развоја (дифузије иновација) који подстицајно делују на урбанизовање околине.

Сложени функционално-урбани региони сачињени од више насеља чија интегративност произилази из функцијских веза и интеракција које се одвијају између њихових структуралних елемената. Функционално-урбани региони Србије имају карактер система са успостављеном и релативно стабилном хијерархијом. Карактерише их високо учешће урбаног становништва које је запослено у неаграрним делатностима. У домаћој регионално-планерској литератури се дефинишу као агломерацијски системи.

Београдска агломерација, сложен систем градских насеља високог степена функцијске и морфолошке повезаности са јасно израженом вишеслојном хијерархијом и великим гравитационим утицајем и дометом који прелази границе републике и државе са Београдом као потенцијалним регионалним центром од прворазредног међународног значаја југоисточне Европе.

Иако су се у Србији издиференцирали бројни облици мање или више урбанизованих ареала и успоставило њихово просторно-функционално устројство, ипак се намеће закључак да је њен простор још увек недовољно урбанизован, те да су у погледу на континуитет трајања и просторну конкретизацију урбанизације јасно изражене регионалне разлике између релативно добро и полицентрично урбанизоване Војводине, нешто слабије урбанизоване Централне Србије са неправилном хијерархијском структуром у систему градова и великим распоном између функцијског капацитета Београда и центара нижег ранга централитета и ниско урбанизованог Косова и Метохије чија се насеобинска структура диференцира у условима високог природног прираштаја и екстензивне економије.

Императив даљег тока урбанизације Србије је децентрализација уз успостављање сложеног просторно и развојно кохерентног и функционално диверзификованог система градских насеља који ће подстицати равномерно развојне импулсе у цео њен геопростор.

Убрзани развој Југославије, а тиме и Србије, истина са неким специфичностима које су касније дошле до већег изражаја у њеном укупном али и регионалном развоју, радикално је захватио све сфере живота становништва и извршио дубоки друштвено-економски преображај. Тај преображај, међутим, покренут економским развојем био је темељ широких друштвених промена. Развој је у суштини више ишао у ширину него дубину, односно социјална и демографска кретања нису прилагођена економском и технолошком темпу развоја, већ су се дешавала стихично и бурно. Дошло је до обратне ситуације у Србији где је економски па тиме и технолошки просперитет био подређен социјалном и демографском преображају који је стекао изузетну интензивност.

Интензивност демографске транзиције захватила је биолошку, економску, социјалну, образовну и донекле културну структуру становништва. Последице су посебно испољене у значајном опадању стопа наталитета и морталитета и повећању старосног индекса, наравно са изузетком Косова и Метохије.

Демографске и социјалне промене у условима Србије текле су далеко брже и интензивније од економског развоја као основе па је дошло до специфичне ситуације која се испољила посебно у простору и његовој регионалној слици. Индикација су створена градска насеља, односно агломерације, и продубљивање разлика између развијенијих центара смештених на мањим просторима у односу на пространа неразвијена подручја са карактеристикама периферије и енклавама заосталости. Тај развијени центар, међутим није имао устаљену и уравнотежену тенденцију развоја већ је био изложен притиску интензивне деаграризације и пражњења стварајући тако и у самом центру, односно у градским агломерацијама, нове феномене и развојне проблеме посебно у своме периурбаном појасу. Но, створила се посебна мрежа градова различитих величина и функционалних односа како међу собом тако и у односу на суседна и удаљенија подручја. То и указује на потребу па и ургентност да се приступи не само истраживању и утврђивању регионалне слике

Србије него и поступку регионализације са циљем да се доведу у склад економски развојни процеси који су у заостаку у односу на извршене демографске и социјалне трансформације и преображаје.

Тежина проблематике регионализације посматране у оптици демографске транзиције уважавајући проблеме које је овај несклад са економским развојем изазвао и у простору тако упечатљиво оставио захтева да се посебно респектује. Чињеница да на петини простора Србије живи половина становништва што је само груба процена указује да се у регионалним оквирима јављају сложени развојни проблеми. Читавим овим простором доминира београдска агломерација, односно боље рећи београдско метрополитенско подручје које заједно по процени захвата само 3% територије а насељено трећином становништва. Буран развој Београда и разноврсност проблема са којим се суочава најбоља су илустрација последица демографске антиципативне транзиције. Но, овом подручју ваља додати и тзв., издвојене макро регионалне центре Србије, Нови Сад, Ниш, Крагујевац и Приштину. Детаљнија анализа укључујући ту и западноморавску али и деломично јужноморавску осовину развоја дала би далеко више увида у укупну регионалну слику Србије и указала на начине приступања њеној регионализацији.

На крају чини се оправданим истаћи још неколико важних момената. Остало је отворено питање улоге и значаја напуштене регионализације Србије из претходних деценија. Анализа деловања ових регионалних међуопштинских заједница никада није извршена. Могла би послужити као подлога за неопходна истраживања и проверавања наравно примењивањем нових знања и искустава како домаћих тако и иностраних. Други моменат везан за демоекономски комплекс односи се на период који је непосредно иза нас али није разрешен а односи се на присуство великог броја расељених лица и избеглица који се не могу вратити на своја огњишта већ их је потребно интегрисати у привреду и друштво Србије што још више утиче на продубљивање јаза између економских токова и социо-демографских промена уносећи у читав комплекс још више тежину неизвесности у ограниченим могућностима и очекивањима.

Литература и извори

- Aničić Z., *Neka metodološka pitanja poljoprivrednog stanovništva, s posebnim osvrtom na aktivno poljoprivredno stanovništvo*, Stanovništvo, 3-4, 1-2, CDI-IDN, Beograd, 1972-1973.
- Анучин В. А., *Друштво, природа и економика*, Економска мисао, св. 23, Београд, 1977.
- Baletić -Wertheimer A., *Stope ekonomske aktivnosti stanovništva SR Hrvatske i njihove determinante*, Stanovništvo 3-4 1-2, CDI-IDN, Beograd, 1974/75
- Baletić -Wertheimer A., *Ekonomska aktivnost stanovništva - demografski aspekti*, Školska knjiga, Zagreb, 1978.
- Baletić -Wertheimer A., *Demografija, stanovništvo i ekonomski razvitak*, Informator, Zagreb, 1982.
- Бобавац Т., *Становништво Београда, 1918-1991*, БИГЗ, Српска књижевна задруга, Музеј града Београда, Београд, 1991.
- Bognar A., *Nacrt homogene regionalizacije istočnohrvatske ravnice*, Geografski glasnik, br. 35, Zagreb, 1973.
- Борели Р., *Будућност малих њланинских села*, Научни скуп „Будућност села и сељака”, САНУ, Београд, 1985.
- Breznik D., *Regionalne razlike u stopi aktivnosti stanovništva Jugoslavije 1961.*, Stanovništvo br.3, CDI-IDN, Beograd, 1966.
- Breznik D., Radovanović M., *Demografski i ekonomski aspekti prostorne pokretljivosti stanovništva*, Savezni biro za poslove zapošljavanja, Beograd, 1968.
- Breznik D., sar. – *Fertilitet stanovništva u Jugoslaviji*, CDI-IDN, Beograd, 1972.
- Breznik D., *Demografija - analiza, metodi i modeli*, CDI-IDN, Beograd, 1977
- Breznik D., *Stanovništvo Jugoslavije*, CHRONOS, Titograd, 1991.
- Breznik D., *Demografske odlike stanovništva SR Jugoslavije po nacionalnosti*, Jugoslavenski pregled, god. XXXVII, Beograd, 1993:
- Бурсаћ М., *Развој мреже насеља и становништва општинe Петровац*, Просторни план општине Петровац (анализа и оцена стања), ЈУГИНУС, 1985.

- Васовић М., *Још један покушај географске регионализације СР Србије*, Зборник радова Географског института ПМФ, св. XII, Београд, 1965.
- Васовић М., *Регија и регионализација у Географији*, Географска структура и регионализација Србије, Посебна издања Географског института "Јован Цвијић" САНУ, књ. 51, Београд, 1997.
- Velat D., *Stanovništvo Jugoslavije u posleratnom periodu*, Studije, analize i prikazi, br. 123, SZS, Beograd, 1988.
- Вељковић А., *Градови - центри развоја у мрежи насеља средишње Србије*, Зборник радова Географског института "Јован Цвијић" САНУ, књ. 43, Београд, 1995.
- Вељковић А., Јовановић Р., Тошић Б., *Градови Србије - центри развоја у мрежи насеља*, Посебна издања, књ. 44, Географски институт "Јован Цвијић" САНУ, Београд, 1995.
- Војковић Г., Петовар К., *Промене у старосно-полној структури становништва*, Општина Штрпце (Сиринићка жупа) - Демографски развој и особености социјалног простора, Посебна издања, књ. 37/II, Географски институт "Јован Цвијић" САНУ, Београд, 1990.
- Војковић Г., *Смртност становништва Београда*, Посебна издања Географског института "Јован Цвијић, САНУ, књ. 38, Београд, 1992.
- Војковић Г., Деведић М., *Међузависност демографског старења и регионалног развоја у Србији*, Регионални развој и демографски токови у СРЈ, Економски факултет, Ниш, 1997.
- Gilg A., *An Introduction to Rural Geography*, Edward Arnold, London, 1985.
- Група аутора, *Производне снаге Н.Р. Србије*, Економски институт Н.Р. Србије, Београд, 1953.
- Grupa autora, *Demografski razvitak narodnosti u Srbiji*, Stanovništvo, br. 2, CDI-IDN, Beograd, 1967.
- Grupa autora, *Demografska kretanja i karakteristike stanovništva Jugoslavije prema nacionalnoj pripadnosti*, CDI-IDN, Beograd 1978.
- Група аутора, *Развићак становништва Југославије у послератном периоду*, ИДН-ЦДИ, Београд, 1974.
- Grupa autora, *Varijabile niskog fertiliteta stanovništva i namerni abortusi u SAP Vojvodini*, Klinika za ginekologiju i akušerstvo Novi Sad i IDN-CDI, Novi Sad, 1978.
- Grupa autora, *Problem obnavljanja stanovništva i populaciona politika*, Ekonomski institut, Beograd, 1982.
- Група аутора, *Социјалистичка Република Србија*, I том, НИПО "Књижевне новине", Београд, 1982
- Група аутора, *Природни прираштај у САП Војводини и фактори који на њега утичу*, Медицински факултет, Нови Сад, 1988.
- Група аутора, *Општина Штрпце - Сиринићка жупа*, Демографски развој и особености социјалног простора, Посебна издања Географског института "Јован Цвијић" САНУ, књ. 37/2, Београд, 1990

- Група аутора, *Просторни план СР Србије*, Републички завод за планирање, Институт за архитектуру и урбанизам Србије, Београд, 1990.
- Grupa autora, *Problemi demografskog razvoja Srbije*, IDN-CDI, Beograd, 1990.
- Група аутора, *Етнички састав становништва Србије и Црне Горе и Срби у СФР Југославији*, едиција *Етнички простор Срба*, књ. 1, Географски факултет, Београд, 1993.
- Група аутора, *Просторни план Републике Србије - радна верзија*, Република Србија - Министарство за урбанизам, стамбено-комуналне делатности и грађевинарство, ИАУС, Београд, 1994.
- Група аутора, *Становништво и домаћинство СР Југославије према попису 1991*, Становништво 47, СЗС и ЦДИ-ИДН, Београд, 1995.
- Група аутора, *Развићак становништва Србије 1950-1991*, ЦДИ-ИДН, Београд, 1995.
- Група аутора, *Становништво и домаћинство Републике Србије према попису 1991*, РЗС, Београд, 1995.
- Група аутора, *Жене и рађање на Косову и Метохији*, ИДН-ЦДИ, Београд, 1998.
- Динић Ј., *Економска географија*, Београд, 1992.
- Деведић М., Војковић Г., *Неки аспекти поларизације демографског развоја у Србији*, Зборник радова Географског института "Јован Цвијић" САНУ, књ. 44-45, Београд, 1993/94.
- Дерић Б., Перишић Д., *Критеријуми регионализације територије Србије*, Просторно планирање, регионални развој и заштита животне средине 2, Посебно издање, ИАУС, Београд, 1996.
- Дерић Б., Перишић Д., *(Не)оспостаривање пољопривредне регионалног развоја*, Просторно планирање, регионални развој и заштита животне средине 3, Посебно издање бр. 31, ИАУС, Београд, 1996
- Дерић Б., Тодоровић М., *Могућности, правци и ограничења развоја*, Шарпланинске жупе Гора, Опоље и Средска - друштвено-економски развој, Посебна издања Географског института "Јован Цвијић" САНУ, књ. 40/3, Београд, 1997.
- Ђорђевић Д., *Методe одређивања намене површина у просторним плановима*, Географски факултет, Посебна издања књ. 5, Београд, 1995.
- Ђурић В., *Проблематика географске регионализације Србије*, Зборник радова V конгреса географа Југославије, Цетиње, 1959.
- Ђурић V., *General approach to the functional classification of urban communities in Serbia*, Geographical papers, Institut za geografiju, Zagreb, 1971.
- Плић Ј., *Kvantitativno-dinamička klasifikacija teritorijalnih jedinica na primeru poratnog menjanja broja stanovnika u SR Srbiji*, Stanovništvo, br. 1-4., IDN-CDI, Beograd, 1982-1983.
- Илић Ј., *Број и размештај Срба на територији авнојске Хрватске*, едиција »Етнички простор Срба«, књ. 3, Географски факултет, Београд, 1993.

- Илић Ј., *Географски и геополитички положај Републике Српске Крајине*, монографија »Република Српска Крајина, СКД »Саво Мркаљ«, Топуско, и СКД »Зора«, Книн-Београд, 1996.
- Илић Ј., *Обим, структура и територијална раширеност демографског и демографског процеса у Србији, Основи демографско-политичке: циљеви, индустријације, мере*, Демографски зборник, књ. IV, Одељење друштвених наука САНУ, Београд, 1997.
- Jelonek A., *Regiony demograficzne Polski*, Krakow, 1971.
- Jelonek A., *Regony demograficzne i regionalizacja*, Prace Geograficzne 16, PAN, 117, Wrocław, 1977.
- Jelonek A., Application of the method of multifactor to demographic regionalization, XXIII International Geographical Congress, Moscow, 1976.
- Јовановић-Батут М., *Природни прираштај становништва Србије и његов биолошки значај*, Београд, 1932.
- Јовановић З., *Број, структура и размештај избеглица у Србији, 1991*, Студије и анализе, 65, РЗСС, Београд, 1992.
- Крстић В., *Геноцидом до велике Хрватске*, Матица српска, Нови Сад, Архив Србије, Београд, Нови Сад, 1998.
- Krstić V., *Kretanje, strukture i projekcije stanovništva regiona Niš*, Stanovništvo, br. 1-4., XX-XXI, IDN-CDI, Beograd, 1982-1983.
- Kostrowicki J., Szczesny R., *Rolnictwo, Struktura przestrzenna gospodarki i narodowej Polski*, Warszawa, 1969.
- Маријанац З., *Прошљерана, избегла и расељена лица, домаћинства и прихваћени центри*, Географско друштво Републике Српске, Бања Лука, 1998.
- Marković B., *Yugoslav Crisis and the World. Chronology of Events January 1990-December 1995*. Institute of International Politics and Economics, Belgrade, 1996.
- Марковић П., *Пољопривредни атлас Србије*. том I, II, Одбор САНУ за проучавање села, Београд, 1994.
- Matković G., Mulina T., Rašević M., *Stanovništvo, radna snaga i zaposlenost na području juga Srbije*, Stanovništvo 1-4 i 1-2, CDI-IDN, Beograd, 1992/93.
- Маџура М., *Становништво као чинилац привредног развоја Југославије*, Полит, Београд, 1958.
- Mirić S., *Uticaј savremene poljoprivredne proizvodnje na smanjenje poljoprivrednog stanovništva*, Jugoslovenski simpozijum o stanovništvu, Ohrid, 1973.
- Мирчић С., *Мogućности развоја пољопривреде шарпланинских жупа Гора, Опоље, и Средске, Шарпланинске жупе Гора, Опоље и Средска - друштвено-економски развој*, Посебна издања Географског института "Јован Цвијић" САНУ, књ. 40/3, Београд, 1997.
- Мисаиловић И., *Број добеглих српских породица у ужички крај за време Босанскохерцеговачког усипања 1875. године на примеру села Буара*, Београд, 1988 (рукопис предат у штампу).

- Михаиловић К., *Регионални аспекти привредног развоја и проблематика регионализације привредног развоја*, Економска библиотека, Београд, 1962;
- Михаиловић К., *Регионална стварност Југославије*, Економика, Београд, 1990;
- Mihalić V., *Opća proizvodnja bilja*, Školska knjiga, Zagreb, 1985.
- Митровић М., *Демографско-развојни проблеми српског села*, Балканско село у променама и регионални рурални развој, Зборник радова са Првог међународног научног скупа "Власински сусрети 95", Београд, 1997.
- Ницић Ј., *Опдељеност младих за рад у пољопривреди*, Трећи међународни научни скуп "Власински сусрети 97" - Млади и село, Власотинце, 1997.
- Недељковић М., *Срби граничари*, Београд, 1991.
- Nilles J., *Teleworking from Home*, Information Technology Revolution, New York, 1991.
- Noin D., *Geographic demographique de la France*, Paris, 1973.
- Nurković S., *Regionalne karakteristike u nivou ekonomske aktivnosti stanovništva SR Crne Gore u 1981. godini*, Stanovništvo 1-4, CDI-IDN, Beograd, 1982/83.
- Његић Р., *Демографски у Источној Србији*, Економски анали бр. 2, Београд, 1955.
- Pavlik Z., *Structure and development of demographic systems from the aspect of rank*, XXIII International Geographical Congress, Moscow, 1976.
- Рапић К., *Економскогеографске регије Босне и Херцеговине*, Географски преглед, sv.XXI, Sarajevo, 1977.
- Папалић С., *Старање Срба и српских насеља у бившој Босни и Херцеговини 1992-1995*, Бања Лука, 1997.
- Penev G., *Zaposlenost i zapošljavanje u SR Srbiji bez Pokrajina - problemi i perspektive (neki demografski aspekti)*, Statističar br. 10, Naučno društvo SR Srbije, Statističko društvo Srbije, CDI-IDN, Beograd, 1982.
- Penev G., *Osnovne determinante, karakteristike i posledice starenja stanovništva Jugoslavije* - магистарски рад, Универзитет у Београду, Економски факултет, Београд, 1987.
- Пенев Г., *Састав и обнављање пољопривредног становништва Србије*, Зборник радова са научног скупа Оживљавање села, Одбор за проучавање села САНУ, Београд, 1991.
- Penev G., *Stanovništvo po starosti i полу*, Stanovništvo i домаћинства SR Југославије према попису 1991., Stanovništvo, br. 47., SZS i IDN-CDI, Beograd, 1995.
- Пенев Г., *Демографска стварност села у Србији*, Геронтологија, год. 24, бр 1., Београд, 1996.
- Петовар К., Вујшевић М., *Размештај и крепање становништва као фактор одрживог (регионалног) развоја Србије*, Корисћење ресурса, одрживи развој и уређење простора, Посебна издања 30, ИАУС, Београд, 1996.
- Радовановић М., *Број и пораст становништва источне Србије, 1834-1953. год.* Зборник радова Географског института ПМФ-а, св. V, Београд, 1958.

- Радовановић М., *Методолошка и типолошка класификација сеоских насеља са посебним освртом на Србију*, Зборник радова ПМФ, св. XII, Београд, 1965.
- Радовановић М., *Антропогеографске и демографске основе развоја насељености у Србији – развој насељености до Другог светског рата*, Зборник радова Географског института "Јован Цвијић" САНУ, књ. 43, Београд, 1991.
- Радовановић М., *Регионализам као принцип и принцип и регионализација као постојање у функционалној организацији географског простора са неким аспектима примене на Републику Србију*, Зборник радова Географског института "Јован Цвијић" САНУ, књ. 44-45, Београд, 1993/4.
- Радовановић С., *Демографски раст и етнодемографске промене у Републици Србији, Етнички састав становништва Србије и Црне Горе и Срби у СФР Југославији*, едиција Етнички простор Срба, књ. 1, Географски факултет Универзитета у Београду, Београд 1993.
- Радовановић С., *Оцена обухвата и усвојености Појаса становништва 1991. године за Гору, Отоље и Средску*, Посебна издања књ 40/ II, Географски институт "Јован Цвијић" САНУ, Београд, 1995.
- Raduški N., *Neke determinante fertiliteta poljoprivrednog stanovništva Jugoslavije*, Stanovništvo, 1-2, CDI-IDN, Beograd, 1990.
- Raduški N., *Regionalne razlike u ekonomskoj aktivnosti stanovništva SR Jugoslavije*, Zbornik radova: Regionalni razvoj i demografski tokovi u SR Jugoslaviji, Ekonomski fakultet Univerziteta u Nišu, Niš, 1997.
- Rančić M., *Migracije, urbanizacija i prirodno kretanje stanovništva*, Stanovništvo, god. XXII-XXIII, br. 1-4., IDN-CDI, Beograd, 1984-1985.
- Rašević M., *Determinante fertiliteta u Jugoslaviji*, CDI-IDN, Beograd, 1971.
- Rogić V., *Geografski koncept regije*, Geografski glasnik 25, Zagreb, 1964.
- Rogić V., *Regionalizacija Jugoslavije*, Geografski glasnik, Zagreb, 1973.
- Sertić M., *Shema stalnih rejona za demografska istraživanja*, Stanovništvo, God. I, br. 2., IDN-CDI, Beograd, 1963.
- Sentić M., *Uticaj narodnosti i religije na fertilitet stanovništva SFRJ*, Stanovništvo, br. 3-4, Beograd, 1971;
- Симеуновић В., *Становништво Југославије и социјалистичке републике 1921-1961. Укупино становништво, полна и старосна структура*, Студије, анализе и прикази, бр. 22, СЗС, Београд, 1964.
- Спасовски М., *Крећње и концентрација пољопривредног становништва у СР Србији*, Зборник радова Географског института "Јован Цвијић" САНУ, књ. 40, Београд, 1988.
- Spasovski M., Todorović M., Tyszkiewicz W., *Przemiany przestrzenne i struktura ludności rolniczej Serbii w latach 1953-1981*, Przegląd Geograficzny, T. LXIV, z. 3-4, Warszawa, 1992.
- Спасовски М., Живковић Д., Степић М., *Етнички састав становништва Босне и Херцеговине*, едиција »Етнички простор Срба«, Књига 2, Географски факултет, Београд, 1992.

- Спасовски М., *Демографска вишталност српског народа*, Геополитичка стварност Срба, Институт за геополитичке студије, Београд, 1997.
- Стефановић В., *Становништво и регионални развој – теоријска и практична мушловљеност*, Регионални развој и демографски токови у СР Југославији, бр. 2, Економски факултет, Ниш, 1997
- Stojanović B., *Prostorno-demografske karakteristike stanovništva Kosova*. Demografski problemi i populaciona politika Kosova i Metohije, IDN-CDI, Beograd, 1992.
- Stojanović B., Stevanović R., *Model demogeografskog razvoja: na primeru prostornog plana Srbije*, Stanovništvo, godina XXXIII, br. 1-4., IDN-CDI, Beograd, 1995.
- Стојановић Б., Пенев Г., Стевановић Р., *Динамика становништва и просторно-демографске карактеристике*, у: Дугорочни развој, организација и коришћење простора Србије, Посебна издања 27, ИАУС, Београд, 1995.
- Stojanović B., Mihajlović S., *Osnovni elementi za demogeografsku regionalizaciju*, Stanovništvo, br. 3-4., IDN-CDI, Beograd, 1996.
- Стојанов М., *Можљивости интегралног развоја села*, Зборник Матице српске за друштвене науке, Нови Сад, 1991.
- Stokowski F., *Metody taksonometryczne w analizie przestrzennego zronicowania procesow demograficznych*, Studia Demograficzne, 25, Warszawa, 1971.
- Тодоровић М., *Густина насељености пољопривредног становништва у СР Србији*, Зборник радова Географског института „Јован Цвијић“, САНУ, бр. 40., Београд, 1988.
- Тодоровић М., Михајловић С., *Образовне карактеристике активног пољопривредног становништва Србије*, Географски годишњак, СГД - подружница Крагујевац, Крагујевац, 1995.
- Тодоровић М., Милетић Р., *Састав младих према животи у селу и граду - уредна анализа*, Трећи међународни научни скуп Власински сусрети 97 - резимеи реферата, Завод за социологију развоја села и Југословенско удружење за социологију села и пољопривреде, Власотинце, 1997.
- Тодоровић М., *Географске основе типологије пољопривреде Србије*, докторска дисертација, Географски факултет, Београд, 1998.
- Томić D., Breznik D., *Međusobni odnosi stanovništva, hrane i razvoja poljoprivrede u Jugoslaviji*, Stanovništvo, No. 3-4, 1-2, Beograd 1974-1975.
- Тошић В., *Радна оштећеност сеоске омладине*, Трећи међународни научни скуп "Власински сусрети 97" - Млади и село, Власотинце, 1997.
- Трнавчевић З., *Особености развоја руралног простора у Србији*, Научни скуп СГД-а (рад у рукопису), Београд, 1988.
- Хагуров А., *Аграрна реформа и социо-културна средина*, Балканско село у променама и регионални рурални развој, Зборник радова са Првог међународног научног скупа "Власински сусрети 95", Београд, 1997.
- Hill B., Ray D., *Economics for Agriculture*, Macmillan Education, London, 1987.
- Цветковић В., *Страх и понижење*, Југословенски рат и избеглице у Србији: 1991-1997, Београд, 1998.

- Цвијић Ј., *Балканско полуострво*. Сабрана дела, књ. 2., издавачи: САНУ, Београд, НИРО »Књижевне новине«, Београд, и Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1987.
- Чобелић Н., Росић И., *Привредни развој и привредни систем Југославије*, Савремена администрација, Београд, 1989;
- Шеварлић М., *Друштвено-економске потребе смањења необрађене ораничне површине у СР Србији ван територије САП*, докторска дисертација, Пољопривредни факултет, Београд, 1988.
- Šterc S., *O savremenom geografskom objektu istraživanja s posebnim osvrtom na demografiju*, Geografski glasnik, Savez geografskih društava Hrvatske, Zagreb, 1986.
- *Production*, Vol. 44, FAO Yearbook, str. 34., Rome, 1991.
- *Општинe у Србији 1983.г.*, РЗС, Београд, 1984.
- *Општинe у Републици Србији 1991. - статистички подаци*, РЗС Србије, Београд, 1992.
- *Општинe у Републици Србији 1997. - статистички подаци*, РЗС Србије, Београд, 1998.
- *The World Almanac - and Book of Facts 1998.*, K-III Reference Corporation, New Jersey, 1998.
- *Становништво Народне републике Србије од 1934-1983*. Завод за статистику и евиденцију Н.Р. Србије, Серија 5, св.1, Београд, 1953.
- *Попис становништва 1953, Делатности и пољопривредно становништво*, књ. 5, СЗС, Београд, 1960.
- *Попис становништва 1961.г., Школска спрема и писмености*, књ. 13 СЗС, Београд, 1965.
- *Попис становништва и становна 1971.г., - Становништво - етничка, просветна и економска обележја становништва и домаћинства према броју чланова*, књ. 6 СЗС, Београд, 1974.
- *Попис 1991 - Домаћинства, пољопривредно становништво и пољопривредни фондови домаћинства*, књ. 8, СЗС, Београд, 1994.
- *Попис 1991, Становништво - пол и старост, подаци по насељима и општинама*, књ. 4., СЗС, Београд, 1993.
- *Попис 91 – ујоредни преглед броја становника и домаћинства 1948, 1953, 1961, 1971, 1981. и 1991. године и становна 1971, 1981. и 1991. године, по насељима и општинама*, СЗС, Београд, 1995.
- *Становништво и домаћинства Републике Србије према попису 1991.г. - Становништво по образовним карактеристикама*, РЗС Београд, 1995.
- Саопштење, СЗС, бр. 014, година XI од 20.01.1955, Београд.
- Саопштење, СЗС, бр. 068, година XI од 25.03.1956, Београд.

- Витални догађаји у Републици Србији у 1995 години, Саопштења, бр. 206, РЗС, Београд.
- Витални догађаји у Републици Србији у 1996 години, Саопштења, бр. 235, РЗС, Београд.
- *Попис избеглица и других ратом угрожених лица у Савезној Републици Југославији*, UNHCR-Високи комесаријат Уједињених нација за избеглице, Комесаријат за избеглице Републике Србије и Комесаријат за расељена лица Републике Црне Горе, Београд, 1996.

SUMMARY

Pursuit of the basic trends in transition of the natural increase of population in Serbia, in the last 100 years, enabled determination of the level and duration of certain transition phases, and their exhibition, through spatial differentiation of territorial systems of various magnitude, type and rank, understood as historically changeable categories.

Our aim was to relate earlier trends and regional aspects of transition of the natural reproduction in Serbia to newer trends 60 years later. With the purpose to view them in longer historical continuity, through regional differentiation of the stages of fertility and lethality of population performed in the meantime, we followed them up to their contemporary spatial polarization.

Contemporary observation of the scope and spatial magnitude of relatively homogeneous depopulation territories in Central Serbia and Vojvodina, and of maintenance of relatively homogeneous spaces of high fertility of the population in Kosovo and Metohija has thus been made possible.

Natural restitution of the population of Serbia in the second half of the 19th century was basically dominated by increased reproduction, which strengthened the biological force of population by means of natural increase, except during the wars between Serbs and Turks (1876-1878).

Components of natural restitution of the population were then distinguished by relative stability of the birth rate at a high level (above 40.0%), and by substantial annual oscillation of mortality rates (even above 30.0%). Thus, strong annual motions of the natural increase of population were affected until the 1980s. They represented a turning point, a commencement of stabilization and determination of long-term trends in components of the natural restitution of population at the global and especially regional level, except in the periods of the 20th century wars.

Already started transition of natural reproduction and entrance of birth control in Serbia and Vojvodina in the second half of the 19th and the beginning of the 20th century generally corresponded to social and economic transition, i.e. modernization of the society of that time. In comparison with European trends, transition of population went on more rapidly than socio-economic transition. Acceptance of birth control occurred simultaneously in the regions with strong

social and economic transformation like Belgrade and regions of Vojvodina, and in prevalently rural regions of East Serbia as well.

Disagreement between the beginning and course of demographic transition and the socio-economic changes in the regions of East Serbia acted upon the factors of fertility decline. Factors from the socio-economic, psychological and family organization spheres, as well as other specific conditions, were standing out because of tendencies, to mention only some of them, to improve the standard of living by lower fertility.

The presented trends of transition of the natural restitution of population in Serbia at the global and regional levels stopped in the second decade of the 20th century because of the Balkan War and World War II. The amounts of average annual mortality rates of 45.6% in Central Serbia, 31.0% in Vojvodina, and 43.1% in Kosovo and Metohija, in the period 1914-1918, testify to proportions of the human losses and cataclysms in Serbia during World War II

The regional analysis has shown that the areas with dominant participation of the Serbian population suffered the greatest losses of distressing consequences in further demographic development. The proportions of total demographic losses in West Serbia represented a population cataclysm which has left permanent traces in the age structure of the more recent periods.

With regard to the level and course of demographic transition the space of Serbia was considerably polarized at the interval between the wars. Territories with lower fertility of population were clearly separated: Vojvodina, East Serbia, territories along the Danube and Morava with towns acting as regional centers: Belgrade, Kragujevac, Niš. Other parts of Central Serbia were distinguished by the high level of birth rate and natural increase while the course of demographic transition of birth and mortality rates was relatively equalized in parts of West, Southwest and West Serbia, and in Kosovo and Metohija. It thus happened that some regions of Central Serbia had the highest natural increase in the whole of Serbia in the period between the wars. Prior to World War II ethno-demographic structure used to have a slighter impact on the polarization of space in Serbia in transition of the natural restitution. However, research at the microlevel showed that Serbian population in Kosovo and Metohija began to accept birth control and to decrease fertility, which has not been the case with Albanian population.

Orientations of birth rate and mortality transition between the wars added to the establishment of relatively homogeneous units by the type of natural increase in Serbia. Changes in the period 1921-1940 were inclined towards continual extenuation of territories with a low natural increase of population from Vojvodina over Belgrade to East Serbia, and towards decrease of territories with a high natural increase of population in mountainous parts of Central Serbia and in Kosovo and Metohija. Based on these trends five relatively homogeneous and territorially compact space units can be separated by the type of natural increase.

The first of them is the type of a very high natural increase of population (rates over 20%) which in 1940 characterized only the Ras region (rate 22.55%). It was severely narrowed in relation to the status in 1921 when six regions of Central Serbia and four regions of Kosovo and Metohija belonged to that type. The second type is represented by the high natural increase of population (rates 10.0-19.9%)

which in the period 1921-1940 spatially moved from East Serbia, Danubian region, Šumadija, regions along Velika and Južna Morava towards West and Southwest Serbia, and Kosovo and Metohija. In 1940 17 out of 27 regions of Serbia belonged to that type of natural increase. The third type or the medium level of the natural increase of population (rates 5.0-9.9) is marked by spatial extenuation in the period 1921-1940 from the region of Srem (5.1%) towards the Danubian region (5.4%), the region of Kragujevac (6.7%) and the region of Morava (6.8%). The fourth type or low level of the natural increase of population (rates 0.0-4.9 %) characterized in 1921 the region of Belgrade and 3 regions in Vojvodina (South Banat, North Banat and North Bačka). Until 1940, it extended to 8 regions. The fifth type, characterized by biological depopulation (negative natural increase), was recorded in the region of Timok (rate -2.0%, Map 3) in 1940.

A micro-regional unit has been formed in East Serbia since the mid-1930s from which biological depopulation was developing and extending in the second half of the 20th century to the territories of Central Serbia and Vojvodina.

Demographic transition in Serbia in the period between the wars was developing similarly to the transition of European population so that prior to World War II the medium level of the natural increase of population (rate 8.8% in 1939) had been reached. Directions of the birth and mortality rates decline were relatively synchronized at the global and regional level in the period between the wars. This is why there have been no demographic explosion and greater changes in natural increase of the population of Central Serbia, Vojvodina, and Kosovo and Metohija, which could affect the establishment of the total population potentials of the state.

According to the level, directions of transition and regional differentiation of natural increase of the population of Serbia after World War II two stages are singled out.

The first of them, concerning the compensation period after war sufferings, lasted with a relative equivalence of the time course at the level of macro-regional units until the 1950s.

The second stage began after the end of the compensation period and was distinguished by a rapid development of earlier established trends of the natural increase of population. They led towards increasingly expressed spatial-demographic and ethno-demographic polarization of Serbia. The first model of natural restitution, below the level of simple reproduction in Central Serbia and Vojvodina, i.e. among Serbs, other nations and a part of national minorities (Croats, Slovenes, Hungarians, Slovaks, Bulgarians etc.), was identical with natural reproduction of the population of developed countries of the world. The second is the model of extended natural reproduction and a very slow transition of fertility of the population in Kosovo and Metohija, i.e. among Albanians, Moslems and Romanies, corresponding with natural increase of the population of developing countries. Divergent directions of spatial and ethno-demographic transition of fertility in Serbia in the last decades of the 20th century were accompanied with specific features in the transition of mortality of macro-regional units in Serbia, which resulted in extreme courses for European conditions.

The level and course of transition of the birth and mortality rates at the contemporary stage of demographic development of Serbia resulted in much

expressed regional and ethnic polarization of the natural increase of population. They also affected essential changes in contributions of some regional units, nations and national minorities to the total population increase and structural characteristics of the population potentials of Serbia, relevant to contemporary and future demographic, economic, social, political, cultural and civilization development of the Balkans and Southeast Europe.

The population of Serbia has entered the final stage of demographic transition of low fertility and low mortality with aggravation of differences in the models of natural increase at the levels of macro-regional units and certain nationalities. Thus, the population of Central Serbia and Vojvodina has entered the final stage of transition since 1961 with the net reproduction rate of 0.92 in Central Serbia and 0.98 in Vojvodina. It means that the level of birth rate in Central Serbia and Vojvodina has not been providing simple natural reproduction for more than three decades.

On the other hand, the population of Kosovo and Metohija has only since 1985 entered the phase of very low mortality and gradual decline of fertility. It testifies to the constant maintenance of the model of extended natural reproduction in Kosovo and Metohija with net reproduction rates of 2.34 in 1961, then 2.9 in 1971 and 1.58 in 1991. Albanian women at fertile age have been giving birth until the 1970s on the average to two, and today to more than one female babies, who would live to see the reproductive period owing to the fact that decline of mortality in Kosovo and Metohija after World War II was faster and more efficient in relation to the average European values. This is why a very strong population explosion took place in this region of Serbia.

All mentioned items added to essential changes in the territorial structure of the natural increase in Serbia. In 1950, Serbia participated in the total natural increase with 61.7%, Vojvodina with 17.8%, and Kosovo and Metohija with 20.5%. In 1980 the share of Serbia was 36.0%, of Vojvodina only 7.0% and of Kosovo and Metohija even 57.0%. The negative natural increase appeared in Vojvodina in 1989 (- 2 128 persons) and in Central Serbia in 1992 as well (-741 persons). The total natural increase of population since 1992 has been coming from Kosovo and Metohija, i.e. Albanian population in Kosovo and Metohija has taken over the provision of almost complete natural increase in Serbia. In Kosovo and Metohija 46 041 persons were born and 8 392 persons died in 1996. The surplus of born over deceased persons was 37 649, which was a higher absolute amount of natural increase than the total natural increase in Yugoslavia.

At the contemporary stage of demographic development, two groups of nations and national minorities were differentiated: one group with distinct depopulation and weak demographic vitality, and the other with population expansion and strong demographic vitality. In Serbia already in 1971 a negative natural increase was recorded: among Rumanians (rate -3.81%), Hungarians (-1.1%), and Ruthenians or Little Russians (-0.5%). Other nations and national minorities had a positive but differentiated natural increase. The values of rates were with Serbs 5.8%, Montenegrins 8.5%, Moslems 18.3%, Rumanians 18.9% and Albanians 33.2%. The number of nations and national minorities with the surplus of deceased over born persons increased until 1990 and biological depopulation spread over the Serbian population as well. Negative rates of the natural increase

amounted in 1991 to -10.8% with Bulgarians, -8.2% with Hungarians, -5.2% with Rumanians, -6.2% with Slovaks, -3.6% with Croats, -3.0% with Ruthenians and -0.2% with Serbs. Positive rates of the natural increase of 23.9% had Albanians, of 17.2% Moslems, of 22.4% Rumanians, of 21.6% Turks etc.

Changes in the structure of natural restitution of the population by nationalities in the last decades in Serbia and Yugoslavia are of great importance to long-term development of the Balkans in its entirety. In the achievement of the total natural increase of the population on the territory of the Federal Republic of Yugoslavia in 1971 Serbs took part with 43% and Albanians with 40%; while Albanians took over domination in 1981 with participation of 49%. In 1999 the share of Albanians was 80% and of Moslems 11%, which amounted to 91% of the natural increase of the population on the territory of the Federal Republic of Yugoslavia. The fact that the population of Moslem religion provides almost the total natural increase of the population is extremely important to ethnic processes and political circumstances in the Balkans and Southeast Europe.

In territorial distribution of natality, only two types are singled out in Serbia today: the type of low and the type of high concentration. Because of that Serbia is polarized into two homogeneous spatial entities essentially different regarding size and characteristics of demographic potentials. Almost the entire territory of Vojvodina and Central Serbia belongs to the type of low concentration, and Kosovo and Metohija to the type of high concentration.

Several types of concentration are observed in the territorial distribution of mortality. They differentiate more spacious areas of low concentration (part of South Serbia, Kosovo and Metohija, part of West Serbia) and areas of high concentration (Southeast, East and a part of Central Serbia, Banat, North and West Bačka). The territories of municipalities with towns which are regional centers and fall in the type of average concentration of mortality are beyond the above mentioned areas.

In territorial distribution of natural increase of the population on the territory of Serbia, three relatively homogeneous spatial entities are separated. Almost the whole territory of Vojvodina and Central Serbia with a prevalently negative natural increase and advanced process of depopulation are in the first. Almost the whole territory of Kosovo and Metohija with the type of high concentration of the natural increase and the model of extended natural reproduction is in the second entity. The third spatial unit is in the middle between the previous two entities. Municipalities of South Serbia inhabited by Albanian population and municipalities of West Serbia inhabited predominantly by Moslem population fall in the third group.

In the third part of this monograph an analysis of three elements significant for demographic regionalization of the space of Serbia (in the exact sense, as potential parameters, and in theoretical sense – as the basis of the selected principles of regionalization) is given. The three elements are: distribution (arrangement) and redistribution (rearrangement) of population, demographic densities measured by the general density coefficient and the (formal) urbanization level, which represents the resultant, as well as the main cause or the driving force of complex spatial-demographic transformations in that geospatial entity. These characteristics are reviewed at the same formal spatial level (by municipalities) and in the same time segments. For the number of population the time levels of

observation (cross-sections of the state) were the census years 1971, 1981 and 1991, and the basic indicators (number, surface) for the spatial units of observation (municipalities) were given according to the state on March 31, 1991. Stratification of modalities to five (arrangement and density), or six stratum (general urbanization level) for the three observed qualities was performed. It was done in the following manner: the stratum with values within the average limits were defined as median, then two other stratum with values above and under average were defined. This way, a certain level of real compatibility of all analyzed qualities was assured and verified.

Another important component for eventual demographic regionalization of Serbia, analyzed in this research, is the component (differing from the preceding one - arrangement of population in formal spatial units of observation of the lowest rank) with an even more stressed spatial-demographic character. It is at the same time formal-statistical by nature, because it is related to the current (official) territorial division. The question is about population density (general population coefficient), as a statistically relevant measure, representing the resultant of relations (correlations) between the population (i.e. all basic effects of demographic courses and processes) and space in a wider sense, i.e. all the relevant elements and factors that belong not only to social-geographic complex, but to physical-geographic one as well. The modalities of this spatial-demographic (relative) quality are grouped, like in the previous case, into five groups - stratum: areas (municipalities) of rare density (up to 50 inhabitants per km²), low density (50-100 inhabitants per km²), medium density (101-150 inhabitants per km²), high density (151-200 inhabitants per km²), and very high density (more than 200 inhabitants per km²). Basic characteristics of actual population density as an element for possible demogeographic regionalization of Serbia, were observed indirectly: through distribution of municipalities (status in 1971, 1981 and 1991) by defined stratum.

The urbanization process in the space of Serbia represents the basic driving force, and parallelly the main resultant of spatial-demographic, but also of the total social-geographic development of that geontology. Depending on the influence of numerous elements and factors of complex character the development went on, in a regionally viewed, in different directions and with different intensity. But on the largest part of the territory of the Republic of Serbia, it resulted with stressed spatial-demographic polarization; i.e. it was (in quantitative, and especially in qualitative sense) significantly regionally differentiated. At the same time, basic indicator of (formally) reached urbanization level is one of the main parameters of demographic regionalization of Serbia as a geo-spatial whole, in which this social-geographic segment represents the dominant component. Practically, by the reached (formal) level of urbanization, this space is divided into six stratum (zones): zone of very weak urbanization, formed by municipalities with the urban population ratio in total population less than 20% (this includes municipalities without a single urban settlement in their structure); zone of initial urbanization (municipalities with 20,1%-30,0% of urban population); zone of medium urbanization (municipalities with 30,1%-40,0% of urban population); zone of stronger urbanization (municipalities with 40,1%-50,0% of urban population); zone of high urbanization (municipalities with 50,1%-70,0% of urban population); and zone of intensive urbanization (potential urban regions where, within the limits of managing

administrative units of the lowest degree, the urban population ratio in total population is larger than 70,0%).

Basic results of the analysis of three spatial-geographic qualities (distribution, density and urbanization degree) show that the territory of Serbia, as a whole, is sharply differentiated into zones of very low and zones of very high demographic concentration (i.e. zones of depopulation and zones of superconcentrated population) with diametrically contrasting geospatial characteristics.

The Serbian nation lives on territories extending from North Macedonia till Kupa and Žumberačka Gora. On the greatest part of that territory it has the absolute ethnic majority, while on the other it lives mingled with other entities (mostly Croats and Moslems). Migration process is a permanent and important quality of the Serbian nation, as it is of other nations, too. After the Turkish invasion of the Balkan Peninsula, migrations of Serbs, and even Croats, were directed towards North, NorthEast and West, i.e. towards Pannonia and the western part of the Balkan Peninsula. In the 19th and 20th centuries, however, along with the establishment and strengthening of the new Serbian state on the territory of today's Republic of Serbia and the war miseries that struck the Serbs in the western part of the Serbian ethnic territory (SET), the migration streams of Serbs went mainly towards the East, i.e. towards the new Serbian state. The present demographic situation throughout the entire SET is extremely hard and negative. From 1991, the Serbs in Serbia have negative population growth, which means that from then on almost the entire natural growth in the Republic is due to Albanians, Moslems and Roms. From the territorial aspect, the entire natural growth of Serbia is being accomplished in Kosovo and Metohija. This means that there is a dual negative bipolarity and disharmony in this country: ethnic and territorial. The Serbs were banished from the greatest part of the Western SET during the recently finished "Yugoslav war". The result is that there are in Serbia approximately 620.000 of war imperiled persons. Approximately 95% of them originate from Croatia and Bosnia-Herzegovina, and 92% of them are Serbs (around 565.000). When, to this number, we add the amount of 450.000 Serb refugees in the Republic of Srpska, it comes out that at this moment there are about a million of Serbs in exile. In Serbia, 66.1% of arrived refugees are concentrated on 9,5% of its territory, i.e. in the Belgrade region, down Podrinje (Loznica - Šabac), Srem, south and southwest part of Bačka. This means that the refugee component was not well enough utilized for solving the depopulation problems in Serbia.

The aging of population is one of the most disturbing demographic phenomena and processes in Serbia. In the chapter "Aging of population as a function of demographic regionalization" the reached level, intensity and spatial polarization of aging of the population in Serbia, as well as aging conditioned by and related with the regional development level are investigated. The chapter deals with the structural qualities of population. It first points to aging of population in the function of demographic regionalization of Serbia. Regionalization is presented through aging conditioned by and connected with regional development, with possibilities and perspectives of socio-economic development from the aspect of demographic potentials, and the function to examine the basic elements for regionalization of Serbia according to age-sex structure of the population.

Population aging is a very important demographic process and, if adequate indicators are searched for, demographic aging can be used, because of its synthetic character, as one of the basic criteria of demographic regionalization. The age-sex structure of some population reveals not only its past, but its future development as well. Population movement, fertility, mortality and migrations affect the age-sex structure, which on the other hand has its back effect to population movement.

The research comprises the period from 1948 to 1991. The level of observation represents three macroregions: Central Serbia, Vojvodina, and Kosovo and Metohija. Changes in the population age structure by municipalities throughout the last 20 years were next researched. The intensity of the process of population aging was analyzed according to criteria of G. Penev, who singled out seven stadiums of demographic age.

The main characteristic of Serbia after World War II is the tendency for decrease of the young and increase of the old population. The ratio of youth in the total population of Serbia has decreased from 41.6% in 1948 to 30.2% in 1991. The ratio of the elderly of 60 and over in the total population increased from 8.8% to 15.9%. While at the same time in 1991 the aging index passed the so-called "demographic old age threshold", i.e. from 0.21 it rose to 0.53.

The censuses from 1948 and 1953 show the specific age structure of each of the three macroregions: Vojvodina the poorest, with the ratio of the elderly larger than the average for the Republic (over 10%) and the ratio of the young lower than the average for the Republic (less than 40%); Central Serbia, with the structure very much alike the average of the Republic; and Kosovo with extremely young age structure and the ratio of the young above 50%. The whole Province, with these and all other demographic indicators, sets out as an antipode to the rest of the territory of Serbia and from the aspect of age structure, emerges as the "pole of demographic youth".

Spatial aspects of described processes for the period 1971-1991 (Map 1) show that the process of aging is intensifying on the territories of Central Serbia and Vojvodina, while the progressive type of age structure is present only in Kosovo and Metohija. At the beginning of the observed period 69 municipalities in Serbia (21 in Vojvodina and 48 in Central Serbia) were on the "demographic old age threshold" which was territorially the most widely spread type of age structure. Fifty-nine municipalities were in the stadium of "demographic old age", 23 in Vojvodina where the process first began and is the most intensive. Already in 1971 some municipalities in East Serbia reached the phase of "deep demographic old age" and in one particular municipality of South-East Serbia (Knjaževac), the presence of "the deepest demographic old age" was detected. Only in Belgrade, in the municipalities of Raška area, in 4 municipalities of West Serbia (Podrinje area) and 3 municipalities in South Serbia (on the border with Kosovo) the population was in the stadium of "demographic maturity". The municipalities of Kosovo and Metohija, effected by an extremely high birth rate and even rejuvenating of the population, belonged to the lowest stadiums of demographic age - "demographic juvenility" and "demographic maturity".

By 1991, the aging process in Serbia was significantly accelerated and already 93 municipalities (out of which 38 in Vojvodina) were in the stadium of "demographic old age". The territory with qualities of "demographic juvenility" and

"demographic maturity" is being reduced and concentrated only in Kosovo and Metohija. At the same time, in Central Serbia and Vojvodina the majority of municipalities age by one stadium up, consequently the stadium of "demographic old age" prevails. The number of municipalities in "deep demographic old age" has risen to 44, and 10 municipalities have entered the stadium of "the deepest demographic old age" (according to some characteristics, the population of 5 more municipalities is on the verge of the deepest demographic old age). These are mostly municipalities of East Serbia, with extremely low birth rate, where throughout a long period of time the "one child system" was embraced, together with continuing emigration of inhabitants.

In the whole of East and Southeast Serbia only the main centers of the region: Niš, Vranje, Leskovac, Bor, Majdanpek have a more favorable age structure of the population (at the threshold or in the stadiums of demographic age). Deep demographic age is present in the majority of municipalities of the Podunavlje region, Šumadija and Pomoravlje. In West Serbia that zone is extended to the eastern municipalities of the Užički and Podrinjsko-Kolubarski region. In that area only in the municipalities of Priboj, Prijepolje, Sjenica and Raška - Novi Pazar and Tutin the structure of population has all the characteristics of demographic maturity or threshold of demographic old age. That is explained by higher birth rates resulting from greater participation of Albanian and Moslem population in the total population of the community.

Utmost unevenness and disproportion in regional development of Serbia caused numerous problems: in demographic streams, very specific, contrary tendencies depending on whether it is a case of more developed urban regions, underdeveloped regions with extreme population concentration (Kosovo and Metohija, for example) or underdeveloped areas.

Comparative analysis of indicators of the level of economic development and spread of main courses and axes of development in Serbia, and demographic courses observed through the reached stadium of demographic age leads to important conclusions.

1. Regions with the development level under the Republic average in sense of demographic courses can be divided into two completely polarized groups:

- Territories with a regressive type of age structure, mostly in East and Southeast Serbia, with the aging process in its last stadium (most of the municipalities are in the stadium of deep or the deepest demographic old age with age index over 0.83). Since these are peripheral territories of the republic, partly on the border too, out of main traffic routs and axes of economic development, intensive emigration of the young, reproducing and working capable population is present.

- Territories with a progressive type of age structure, in Kosovo and Metohija and in a part of Raška region where, in this phase of demographic transition process the impact of ethno-cultural factors upon the population reproductive model is prevailing over purely economic factors. These are economically least developed areas, where the national income per capita is, on the average, four times smaller than the Republic level. They are in the stadium of

demographic juvenility or demographic maturity, with more than 40% of juvenile population in total population.

Both age structure types of population in these underdeveloped territories are extremely unfavorable, because they represent severe limitations in all domains of socio-economic development: economy, health, education, social welfare etc.

2. Relatively positive courses of population development (as shown in the Map) from the aspect of human potentials are today being attached only to areas with great mechanic inflow of population: city agglomeration of Belgrade and primary development centers, Novi Sad and Priština, secondary development centers Niš and Kragujevac, main development axes (West Morava, South Morava, Timok, Podrinje and Srem), as well as growth centers (Valjevo, Priboj, Zrenjanin etc) set apart. However, the age index of over 0.5 shows that these regions too have entered the stadium of demographic old ages.

The majority of present-day demographic processes in Serbia can be treated as negative, because they bring imbalance in the possibility to restore and revitalize basic vital population contingents, as well as the possibility to have a more proportional and more even development in the whole of Republic. The drama of the aging process of population in Serbia is not so much in the intensity of the process, but in its regionalization, because of the fact that the territories with such characteristics are getting wider and are covering the largest part of the Republic of Serbia.

The changes that are going on in the process of socio-economic development can be reduced to the process of distribution of the working population between different industries, occupations, urban and rural environment etc. This causes the polarization of territory according to different demographic, economic, social and other characteristics.

Economic structure of the population by activity is one of indicators of the development degree reached on certain territory owing to the fact that economic development directly changes economic structure of the population, while the structure of labor force is directly reflected upon economic trends. Complexity of the research into population activity emerges from determinateness of the volume of labor force by numerous demographic (total population, work-capable population, and population structure) and economic – social factors (branch structure of economy, pace of economic development, duration of compulsory education, labor legislation, religion, tradition, customs et.)

Characteristics of the population of Serbia by economic structure are viewed because of chosen indicator analysis: general activity characteristics, degree of women activity, structure of active population towards structure of activities and degree of population employment. With a view to various levels of demographic development of municipalities in Serbia are one of the important elements for demographic regionalization.

In 1991 the general activity rate in the area of Serbia was 44.2%. The women activity rate was 35.3%, the rate of self-supporting persons was 11.6%, while dependents represented 44.2% of the population. The value of the economic dependence coefficient was 126. In respect to these average values, significant differences by macrounits emerged. In Central Serbia, higher general activity rate

(1.12 index points in relation to the Republic average) as well as participation of self-supporting persons resulted in smaller participation of dependents. Thus the economic dependence coefficient was on the lower, 103 level, while the activity rate of women population was 42.2%.

Participation of active population in the total population in Vojvodina is on the republic level. However, the process of demographic aging of the population exerted influence upon the relatively high participation of self-supporting persons on one hand, and the decrease of dependants participation on the other.

Opposite demographic development in the area of Kosovo and Metohija caused significant differences in all population structures concerning other two macroregions. Significant participation of dependants in total population, very low population activity rate (0.45 index points with regard to the republic average) and low participation of self-supporting persons are a result of young age structure of the population; therefore, the economic dependence coefficient was twice higher than the republic average.

Different demographic development of municipalities within the macroregions caused great territory differentiation. Territories with higher and lower activity rate can be separated. The higher activity rates were caused either by predominant participation of active agricultural population in the total active population, or by divided occupation structure. Municipalities of the other type had a low activity rate as a result either of the above-average participation of active agricultural population, of young age population structure and at the same time of low women activity rate, or of territories with a higher deagrarization rate, but a distinctive depopulation process and population aging.

Active population or labor force represents the demographic framework from where the contingent of employed is formed. The influence of the capacity of population is in the first place the question of relationship between the population and the labor force (offer) on one, and the available resources and their use on the other side (demand). The accomplished employment rate in the area of Serbia in 1995 was 225 employed per 1000 inhabitants. Between macroregions and among them there were great differences.

The area of Central Serbia is characterized by the above-average employment rate with 263 workers per 1000 inhabitants. According to the accomplished employment level concerning the general activity rate, several types of municipalities can be separated. The first type is represented by municipalities where the higher employment level is in accordance with the higher activity rate of the population because of general development. These are the territories with the most favorable settlement and development conditions, favorable transportation – geographic position, where significant population concentration is present and a diversified occupation structure is formed. A higher employment level was accomplished in depopulated municipalities, but with the above-average activity rates.

Municipalities with a lower employment level, but with a higher general activity rate were exactly the ones where the higher activity rate was the result of significant participation of agriculturally active population; a lower employment

level with a low activity rate was a characteristic of underdeveloped areas with a young age structure of the population.

Vojvodina in general is characterized with a higher employment rate (279 employed per 1000 inhabitants). Thanks to a higher degree of economic development, because of relatively homogeneous group of geopotentials for development and settlement, the diversified occupation structure reflected approximately similar characteristics of employment level. Somewhat, out of the general perspective exit municipalities that form a zone of lower employment in central and Southeast part of Vojvodina with higher participation of agriculturally active population.

The area of Kosovo and Metohija (with the average employment rate of 67 workers per 1000 inhabitants) together with all other attributes, was characterized by spatial homogeneity of indicator values. Except for several municipalities, the rest of the territory was characterized by a low activity rate of the population and low employment, very low participation of women in the total employment as a result of the young age structure and unadapted occupation structure unable to assimilate the great inflow of population capable of work.

Employment structure, i.e. active population structure according to occupation is connected with other economic structures, such as qualification, education structure etc. The changes in professional structure of the population are at the same time qualitative (changes in the content of work of specific occupations) and quantitative by nature (more detailed arrangement of the working population within specific occupations). The development of science and technology, growth of standard of living and new needs of the population have caused the appearance of new occupations. Creation of new structures of the active population by occupation was accomplished with the growth of education level of employed and working population in total.

The result of 50 years of compulsory education in Serbia is that the literacy of population has reached the level of approximately 95%. Inhabitants with finished elementary school participate with about 66.0%, with finished secondary school with about 40.0% and with finished higher school with up to 9.0%.

Judging by the trend of changes made so far, we can expect that within ten years from now, the literacy in Serbia will be complete; in the same period, participation of other stipulated population contingents will increase by some 10 percent.

By calculation of the population work qualifications according to municipalities in 1981 mutual relations between municipalities were determined. That gave the basis for the conclusion that larger part of North Serbia with Belgrade represents a much more developed macro – regional unit in perspective of work force potentials. Beyond that territory, the same can be said only for the regions of Užice-Valjevo and Kraljevo-Kragujevac. All other parts of Serbia (except Niš, Bor and Požarevac) including parts of Banat are on the lower level of work qualifications of the population. This represents an important variable for determination of demographic regions in the process of general regionalization of Serbia.

Overall development of agricultural population is a process going on in a very complex, interdependent and mutual conditionality of different factors of natural and social environment, under the influence of ecological, cultural, civilization, economic, demographic, politic and other specific conditions of the geographic system (its logic and pattern). The influence of particular determinants is very variable, in time as well as in space. Therefore, in the chapter that deals with agricultural population the basic qualities of the population were discussed, which in the first place affect the arrangement and structure of the agricultural population, agricultural production, and even geographic regionalization.

Agriculture used to be the only area of engagement for the rural population. However, it is certain that along with the technic – technology progress, the need for labour force in agriculture significantly decreased, which in the last decades of the 20th century resulted in working population drain from agriculture and the village.

In Serbia, in the period 1953 – 1991 agricultural population decreased from 4.7 million (66.7%) to 1.7 million (17.6%). In that period agricultural population decreased both in absolute and in relative sense. From the aspect of regions, the total number of agricultural population in that period in Central Serbia was reduced for 2 million (from 67.2% to 18.0%), in Vojvodina for over 800 thousand (from 62.9% to 13.7%), and in Kosovo and Metohija for about 200 thousand (from 72.4% to 20.5%). At the same time, within all macroregions, the process of (absolute and relative) reduction of active agricultural population went on. On the territories of Central Serbia, the participation of active population in agricultural population was reduced for about 3 times (from 74.8% to 27.0%), in Vojvodina for 4 times (from 68.7% to 17.1%) and in Kosovo and Metohija for about 4 times (from 76.6% to 24.9%) too.

Among other things, the following elements for establishment of the basis of demographic regionalization have been analyzed in the paper: changes in the concentration of agricultural population and the productivity level of active farmers. In addition, eight different forms of population density were observed. This enables very precise monitoring of changes in the regional distribution of population. Data on changes in the structure of agricultural population point to the pace of economic development of the country as well as to socio-economic relations. As a rule, the transfer of population from agriculture went on by selective mode – mainly younger inhabitants were going away, mostly men, which significantly affected the overall sex-age population structure. The direct result of deagrification was the rapid aging of agricultural population. Namely, throughout the last decades of this century we can follow the outgoing decrease of juvenile population (up to 19 years of age), along with the increase of participation of the elderly (over 60 years of age). Thus, the participation of young persons decreased from 41.6% to 30.5% and of the elderly from 8.8% to 16.0%. The projections are that the trend will go on, therefore it is expected that the decrease of agricultural population in Central Serbia until 2011 will be to 9.4%. At least 50% of them will be the persons of 60 years of age and up, while there will be only 11.5% of persons younger than 20 years (less than 62 000). Data on the age structure of agricultural population point out that the process of aging of farmers in Serbia is well underway. Old households do not take advantage of new technologies and mechanization, which has negative affects on the

results, and structure of agricultural production. The sex structure, apart from the age structure, is an important factor of economic activity of the population in a certain area. The process of extreme industrialization and deagrarianization after World War II has led to the increase in the number of mixed households, which inevitably led to increased engagement of women in agriculture. That is because men, as a rule, are being employed out of agriculture and women stay on the land. From 1961 to 1991, four percentage points (from 42.0% to 46.4%) raised the participation of active women in agriculture. Starting from the eighties, on the territory of Central Serbia women labor force in agriculture represented more than half (51.2%) of persons actively engaged in agriculture. During that period, decrease of women activity was recorded only in Vojvodina, which can be explained by a stronger orientation of production towards tilling, with less space for women labor. The average low activity of women on Kosovo and Metohija proves the worldwide rule that the lowest rates of women activity is being found on the territories inhabited with the Moslem population.

Low education level, as another possible element of demographic regionalization, represented after World War II the general characteristic of the population of Serbia, especially of farmers. Throughout the last decades of the 20th century the education structure of this contingent of population improved, but remained very low, far below the European average. In 1991 the education level of an active agricultural inhabitant of the Republic reached the elementary school level, while in Vojvodina the situation was a bit better, and in Kosovo and Metohija even worse. Regional differences from the aspect of education level of the population were rather big, and mostly in agreement with the economic development level. Thus, the population of more developed municipalities, larger cities and suburban settlements was on a slightly higher education level. In the period of 1953-1991 on the territory of Serbia the number of active agricultural population with no education decreased conspicuously, from 1.119.746 in 1953 to 209.254 in 1991. Their participation in the total agriculturally active population dropped from 45.6% in 1953 to 23.12% in 1991. The category of active agricultural population with elementary school showed a decrease in the absolute amount from 1.372.222 in 1953 to 635.881 in 1991, but there was a relative increase from 54.3% in 1953 to 70.2% in 1991. This figure point to a new socio-economic process, i.e. that the total numbers of persons that work in agriculture dropped, but on the other hand their education structure improved. It is important that this process of improvement of education level was also characteristic in the segment of farmers with secondary and higher education. Thus, in 1991 there were 21.132 active farmers in Serbia with a higher education. Although there was an obvious improvement in the education level of the active agricultural population, there was still a great number (even 25.26% or every fourth) of them with no education and with every seventh illiterate. This conclusion needs an explanation – the largest number of illiterate persons was in the category of old person.

It is necessary to emphasize that a decrease in the number of agricultural and active agricultural population in Serbia was not caused by the rise of productivity and structural changes in agricultural production. The production is still characterized by small farms, with largely autarchic or low merchandise agricultural orientation. The decrease of agricultural population was more a reflection of rural

exodus as a result of poorly developed agriculture that in most cases did not provide an adequate standard of living, and in numerous cases not even the basic survival. On the basis of all this, we can reach a conclusion that the overall agricultural population in Serbia after World War II, as well as its segment that represents the working population in agriculture decreased extremely fast and with evident territorial differentiation of deagrarianization process. Due to limited potentials of mountain areas and their insufficient integration into social and economic streams, the development rate of non-agrarian occupations fell behind the restructure rate of agricultural population. Therefore, when leaving agriculture as an occupation, the population in large amount was leaving the territories as well. It can be concluded that the demographic picture of agricultural population was highly unfavorable.

In the general judgement on movability of the agricultural population, several courses can be separated. First, the general movement towards Belgrade – the center of political, cultural, educational and administrative life of the Republic; second, towards regional centers; third from the village toward the municipality center. Agricultural population mostly participated in these movements. This trend significantly affected agriculture in general, and especially processes in the field of cattle breeding. The situation analysis clearly points out that closing of agricultural households diminished the number of cattle, which significantly affected cattle production in general.

Accelerated development of Yugoslavia, and of Serbia as well, has fully encompassed all spheres of population life and started a profound socio-economic transformation. It has been progressing with some specificities which later became more evident in the total and regional development of Serbia. On the other side, the mentioned transformation, stirred by economic development, served as foundation of all extensive social changes. The development has in essence been advancing more in width and less in depth. Social and demographic movements were not adapted to the economic and technological speed of development and were exposed to pressures of unpredictable and unmanageable character. The situation in Serbia has become inverted so that economic and thereby technologic prosperity was restrained by social and demographic transformation, which was extremely intensive.

Demographic and social changes under conditions prevailing in Serbia have been proceeding much more rapidly than economic development as their basis. Thus, a specific situation has been created which particularly manifested itself in the space and its regional picture. Settlements and agglomerations respectively were set up like indicators of that situation. Differences between more developed centers situated in smaller places and large underdeveloped areas with characteristics of suburbs and enclaves of backwardness were deepened in consequence. That type of a developed center did not show a steady and balanced tendency of development, but was rather exposed to pressures of intensive deagrarianization and emigration, creating within itself, i.e. in city agglomerations new phenomena and problems concerning development, particularly in periurban belts. However, a separate network of towns of various sizes and functional relations among themselves on one, and between themselves and the neighboring or remote areas on the other side, has been created. Such a situation clearly points out not only the need, but urgency as well, to undertake research and determination of the regional picture of Serbia, and

similarly the procedure of regionalization with the aim to bring into harmony the processes of economic development, which failed to keep up with the times, and already accomplished demographic processes, social transformations and changes.

Though roughly estimated the fact that one half of the population in Serbia lives in the fifth portion of its space should be particularly respected because it points out that in regional frameworks complex problems occur. The agglomeration of Belgrade is dominating the whole territory in question, in other words the metropolitan area of Belgrade, according to estimation, covers only 3% of that territory and is inhabited by one third of the population. Boisterous development of Belgrade and diversity of problems it faces are illustrations of the consequences of demographic anticipative transition. The so-called separate macro-regional centers of Serbia, Novi Sad, Niš, Kragujevac and Priština should be added to that region. A more detailed analysis including the Zapadna Morava and partly Južna Morava axes of development would give a better insight into the complete regional picture of Serbia and a better idea how its regionalization should be approached.

Finally, it seems right to point to several other moments. The question of the role and importance of the abandoned regionalization of Serbia in recent decades is still open. Analysis of activities of these regional inter-municipal associations has never been made. It could serve as a basis of indispensable research and control if new aspects of knowledge and experiences, domestic and foreign, would be applied. The second moment, associated with the demo-economic complex, applies to the period directly behind and is not yet solved. It concerns the great number of displaced persons and refugees from various parts of former Yugoslavia who cannot return to their homes and who should be integrated into the economy and society of Serbia. Their presence is greatly adding to an already deep gap between the economic courses and socio-economic changes. They are bringing along new difficulties to that complex, and new uncertainty to limited possibilities and expectations.

Results of the comprehensive research represent not only an exact but on a smaller scale a theoretic basis for the establishment of the groundwork of demographic regionalization of Serbia. That basis would rely on a majority of spatial-demographic components: distribution (arrangement) of population, density of population and degree of urbanization as resultants of redistribution (rearrangement) of population, natural movement of population, age-sex structure, activities, agriocultural population as a separate element etc. It is important to emphasize that they are elements necessary to the establishment of the basis which in combination with demogeographic decompositions of the space of the Republic of Serbia, and other indicators, would result in the general demogeographic regionalization of that space.

Демографске основе
регионализације Србије

Copyright © 1998 by Geographical Institute
of Serbian Academy of Sciences and Arts
Printed in Yugoslavia

Serbian National Library Catalog Card N^o

YU ISBN 86-80029-17-3

First Printing 1998

ЦИП - Каталогизација у публикацији
Народне библиотеке Србије, Београд

314.(497.11)''18/19

ДЕМОГРАФСКЕ основе регионализације Србије
/[уредник Милена Спасовски; картографска обрада Мирела Буторић, Јасмина
Јовановић]. – 2. изд. - Београд: САНУ, Географски институт
''Јован Цвијић'', 2003 (Панчево: Ветар). – 296 стр.: граф.
прикази; 24 цм. – (Посебна издања)/Српска академија наука и уметности,
Географски институт: Јован Цвијић''; књ. 54)
На спор. насл. стр.: Demographic Basic for Regionalization of Serbia.-
Стр.4-10:

Предговор / Милан Бурсаћ ; Preface / Milan Bursac. – Напомене и библиографске
референце уз текст. - Библиографија: стр. 271 - 279.- Summary.

ISSBN 86-80029-20-3

1. Спасовски Милена

2. а) Србија – Становништво – 19 – 20 б

COBISS.SR-ID 108956684

СКЕНИРАНО У ГЕОГРАФСКОМ

ИНСТИТУТУ „ЈОВАН ЦВИЈИЋ“ САНУ